

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат ва жамият қурилиши академияси
Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси
ҳузуридаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни
мувофиқлаштириш қўмитаси

ҲАСАН АБУЛҚОСИМОВ

**ДАВЛАТНИНГ ИҚТИСОДИЙ
ХАВФСИЗЛИГИ**

“Akademiya”
Тошкент — 2012

УДК 331.482
ББК 65.9(5Ў)
А 20

Ўзбекистон илмий сари

Абулқосимов Ҳ.П. Давлатнинг иқтисодий хавфсизлиги. Ўқув қўлланма. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш қўмитаси. –Т.: Akademiya, 2012.
ISBN 978-9943-368-43-9

УДК 331.482
ББК 65.9(5Ў)

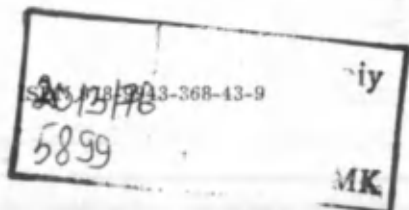
Тақризчилар:

Э.Ғ.Набиев, иқтисод фанлари доктори, профессор,
П.З.Хошимов, иқтисод фанлари номзоди, доцент

Масъул муҳаррир ва маслаҳатчи: **Абулқосимов Абдусаттор Пирназарович**, истеъфодаги полковник.

Ушбу ўқув қўлланмада турли соҳаларда иқтисодий хавфсизлиқни таъминлашнинг илмий-назарий асослари, миллий иқтисодиётнинг ички ва ташқи таҳдидларга бардошлилиги, унинг жаҳон иқтисодий тизимида рақобатбардошлигини оширишга оид мавзулар ёритилган. Қўлланма Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Фан ва технологиялар маркази томонидан берилган. "Мамлакатнинг иқтисодий хавфсизлигини ва рақобатбардошлигини таъминлаш механизмини такомиллаштириш йўллари" ИТД-2-046 мавзусидаги грант лойиҳаси доирасида бажарилган бўлиб, олий ўқув юрти профессор-ўқитувчилари, тадқиқотчилар, тингловчи ва талабалар, иқтисодиёт масалаларига қизиқувчи барча китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Ю 41354
3

КИРИШ

Иқтисодий хавфсизликни таъминлаш ҳар бир мустақил давлат учун муҳим аҳамият касб этади. Иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг долзарблиги унинг миллий иқтисодиётнинг аҳоли учун нормал ҳаёт кечириш шароитларини, уни барқарор тарзда ресурслар билан таъминлаш, миллий давлат манфаатларини рўёбга чиқара олишга қодирлиги билан ҳам белгиланади. Айниқса, ёш мустақил давлатлар иқтисодиётининг бирёқламлиги ва қарамлиги, аҳолининг паст турмуш даражаси ўзида ижтимоий таҳдидни ифодалаб, хавфсизликни сақлашга салбий таъсир кўрсатади.

Миллий иқтисодиётнинг турли ички ва ташқи таҳдидларга бардошлилиги ҳамда иқтисодий хавфсизликни таъминлаш, унинг жаҳон иқтисодий тизимида рақобатбардошлигини оширишга оид масалаларни таҳлил қилиш мазкур ўқув қўлланманинг мақсади ҳисобланади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида миллий иқтисодиётга, корхона (фирма) ва алоҳида шахсга нисбатан хавф туғдираётган таҳдидларни келтириб чиқарувчи ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг барчаси ўқув қўлланмада баён қилинган масалаларнинг объекти ҳисобланади. Зеро, бугунги ривожланаётган бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир фуқаро, шахс иқтисодий ҳаётда содир бўлаётган жараёнларнинг ўзи, оиласи ва мамлакат учун қай даражада таъсир этиши ҳақида мустақил фикрлаш, иқтисодий таҳдидларни аниқлаш ҳамда хавфсизликни микро ва макро даражада таъминлашда юзага келадиган муаммолар ечимини излаб топиш йўл-йўриқларини ўрганиши лозим. Шу асосда иқтисодий таҳдид ва хавфсизлик, иқтисодиётнинг рақобатбардошлилигини ошириш масалаларига илмий-назарий жихатдан ёндашиб, уни ҳал этишда амалий кўникмалар ҳосил этиш мақсадга мувофиқдир. Шунинг учун ҳам, ушбу ўқув қўлланмада шахс, корхона (фирма) ва бутун мамлакатнинг иқтисодий манфаатларига таъсир этувчи таҳдидлар ҳамда уларнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш механизмлари, восита ва усуллари баён этилган.

Ўқув қўлланмада, шунингдек, хўжалик фаолиятининг пул, молия соҳаси, ахборот, энергетика, озиқ-ов-

кат, экология, минтақавий ҳамда ташки иқтисодий фаолият соҳалари хавфсизлигини таъминлаш масалалари ўрганилган. Мамлакат ва ишлаб чиқариш, хўжалик-молиявий фаолияти, ҳар бир шахс иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда давлат ҳокимияти муҳим роль ўйнаши лозим. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов: “Барча замонларга ва халқларга хос бўлган энг асосий, энг муҳим, энг умумий мақсадни аниқлайдиган бўлсак, шуни тўла асос билан айтиш мумкинки, давлат пайдо бўлгандан буён, инсон ўзининг хавфсизлигини ҳимоя қилишни, шахсий ҳуқуқлари ва эркинликлари таъминланишини давлатдан кутади, ҳокимиятдан нажот излайди. Ҳокимият шу табиий талабларга жавоб беролмаса, очигини айтганда, бунақа ҳокимият ҳеч кимга керак бўлмайди”¹, - деб таъкидлаган.

Юртбошимиз қайта қуриш деб аталган собиқ тоталитар тузумнинг сўнгги даврида, яъни митингбозликлардан иборат сафсатабозликлар ва оммавий тартибсизликлар, иқтисодий ва ижтимоий можаролар, инсонларнинг қурбон бўлиши ва ур-йиқитлар содир бўлиб турган шароитда халқ қайта қуришини бошлай туриб, ҳокимиятга билдирган ишонч тезлик билан тугаб борганлигини, ҳокимият одамларнинг хавфсизлигини таъминлашга қодир бўлмай қолганини баён қилиб, “Одамларнинг ишончи ва эътиборидан маҳрум бўлиш эса, ҳар қандай ҳокимият учун ҳалокатдир. Ҳамиша шундай бўлган, ҳаёт қонуни шундай!”², - деб таъкидлайди. Давлат халқ ишончини қозониши учун, авваламбор, унинг хавфсизлигини таъминлаши лозим бўлади. Шу боисдан мазкур қўлланмада давлат ҳокимиятининг иқтисодий хавфсизликини таъминлаш механизмида тутган ўрни, мақсад ва вазифаларига оид мавзулар ёритилган.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. - Т.: Ўзбекистон, 2011. 128-бет.

² Ўша манба. 129-бет.

1-БОБ. ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИКНИНГ МОҲИЯТИ ВА МИЛЛИЙ ХАВФСИЗЛИК ТИЗИМИДА ТУТГАН ҶОҲИ

1.1. “Хавфсизлик” тушунчасининг моҳияти

Хавфсизлик муаммоси мустақил давлатчиликнинг шаклланиши ва жамиятда ижтимоий, сиёсий, иқтисодий манфаатларнинг қарор топиши билан бир пайтда вужудга келади. Чунки шу вақтдан бошлаб барқарорлик, ривожланиш билан бир қаторда, хавф-хатар, турли-туман таҳдидлар ҳам пайдо бўлиб, уларни ҳисобга олиш, уларга асосланиб, давлат стратегияси ва сиёсатини ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш мамлакат хавфсизлигини таъминлашнинг муҳим шarti ҳисобланади. Шу боисдан ҳам Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов таъкидлаганидек, «...хавфсизлик, барқарорлик ва танлаган йўлдан оғишмаслик деган ана шу оддий сўзлар замирида чуқур маъно-мазмун бор. Биз буни билиб олмоғимиз ва англаб етмоғимиз зарур. Хавфдан қандай холи бўлиш мумкин? Ривожланиш учун куч-мададни қаердан излаш лозим? Булар стратегик муаммолар бўлиб, ҳар қандай мустақил давлат, энг аввало ана шу муаммоларга эътибор бериб келган ва бундан буён ҳам эътибор беражак»¹.

Дарҳақиқат, “хавфсизлик” тушунчаси Робер маъ-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. - Т.: Ўзбекистон, 1998. 421-б.

лумотномасига кўра 1190 йилда пайдо бўлди. Бу тушунча ўзини ҳар қандай хавф-хатардан ҳимояланган деб ҳисобловчи инсон руҳининг хотиржам ҳолатини ифодалаган². Ушбу маънода мазкур термин Фарбий Европа халқлари лексиконида XVII асргача қўлланган. Тарихнинг кейинги даврларида давлат тузилмаларининг шаклланиши билан боғлиқ равишда “хавфсизлик” тушунчаси моддий, сиёсий ва иқтисодий соҳаларда давлат қурилиши, бошқариш органлари тенденцияларига мос келадиган реал хавф-хатар (жисмоний ва маънавий)нинг йўқлиги натижасида вужудга келадиган тинчлик ҳолати маъносини англатган³.

XX асрнинг охирларига келиб, «хавфсизлик» ва «миллий хавфсизлик» тушунчалари бизнинг лексиконимизда тез-тез қўллана бошлади. Бу инсоният ривожланишининг мураккаблашуви, ядро, атом ва бошқа оммавий қирғин қуролларининг кенг тарқалиши, экологик вазиятнинг оғирлиги, янги хавфли касалликларнинг вужудга келиши, терроризм хавфининг кучайиши, тоталитар тузум емирилганидан кейин дунёнинг қарама-қарши қутбларга бўлиниши барҳам топгандан кейинги давлатлар ўртасидаги мувозанатнинг бузилиши, янги мустақил давлатларнинг пайдо бўлиши, уларда бозор ислохотларининг амалга оширилиши билан изоҳланади. Дунёдаги бундай ўзгаришлар хавфсизлик, умумий ва миллий хавфсизлик муаммоларига бўлган эътиборни янада кучайтирди.

“Хавфсизлик” тушунчаси кўп қиррали бўлиб, турли маъноларда талқин этилади. Шунга қарамасдан, уларда умумий роля ҳам мавжуд бўлиб, бунга кўра хавфсизлик инсоният ҳаётининг турли соҳаларида вужудга келадиган хавф-хатардан ҳимояланиш, кафолатланиш маъносини англатади. Хавф-хатар эса давлат ва

² Основы экономической безопасности. – М., 1996. – С.3.

³ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. – М.: Изд-во РАГС, 2001. – С.8.

жамият ривожланишига таҳдид солувчи потенциал ёки реал куч, омил ҳисобланади. Хавф-хатар намоён бўлишининг шаклларига табиий, ижтимоий катаклизмалар, портлашлар ва ларзалар, кризислар, тангликлар, революция, қўзғолон, исён, уруш, қуролли тўқнашувлар кирази (1.1.1-чизма).

Хавфсизлик кўп қиррали бўлиб, у бутун инсоният, давлат ёки иқтисодий тизимнинг нормал фаолият юритиши, ривожланиши учун ноҳуш, салбий, зарарли таъсирлардан, хавф-хатарлардан сақланиш, ҳимояланиш ҳолатини ифодалайди. Хавфсизлик умумий тарзда зиён етказиш учун потенциал шароитларнинг йўқлиги, хавфдан сақланиш, ҳимояланиш ва ишончлиликини англатади. Бу тушунча кишилар ва жамият ҳаёт фаолиятининг аниқ специфик соҳаларида ўзига хос хусусиятларга эга бўлади.

Хавфсизлик қандай соҳада, қандай шакл ва қиёфада намоён бўлмасин – уларнинг барчаси умумийлик хусусиятига эгадир. Умуман, хавфсизлик хавф-хатардан ҳимояланиш шарти ва стратегияси сифатида ижтимоий тизим, шахс, жамият ва давлат ҳаёт-фаолиятининг нормал амал қилишини таъминлашга йўналтирилган бўлади⁴.

Хавфсизликнинг субъектлари шахс, аҳоли ижтимоий гуруҳлари, кишилар уюшмалари ҳамда бирлашмалари, давлат ва жамият ҳисобланади.

Хавфсизлик объекти инсон ҳаётининг барча соҳалари, шу жумладан, шахсий-оилавий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий, маънавий табиий соҳа ва жабҳаларини ўз ичига қамраб олади (1.1.2-чизма).

“Хавфсизлик” тушунчаси кенг қиррали бўлиб, ўзининг объектлари ва субъектлари нуқтаи назаридан турли шаклларда намоён бўлади. Аммо ҳозирги даврда бу тушунчанинг умумлашган шакли миллий хавфсизлик деб аталади.

Кўпгина ривожланган мамлакатлар ўз миллий хавфсизлик стратегияларини ишлаб чиқмоқдалар. Масалан,

⁴ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. – М.: Изд-во РАГС, 2001. – С.7.

Хавф-хатар намоён бўлишининг шакллари

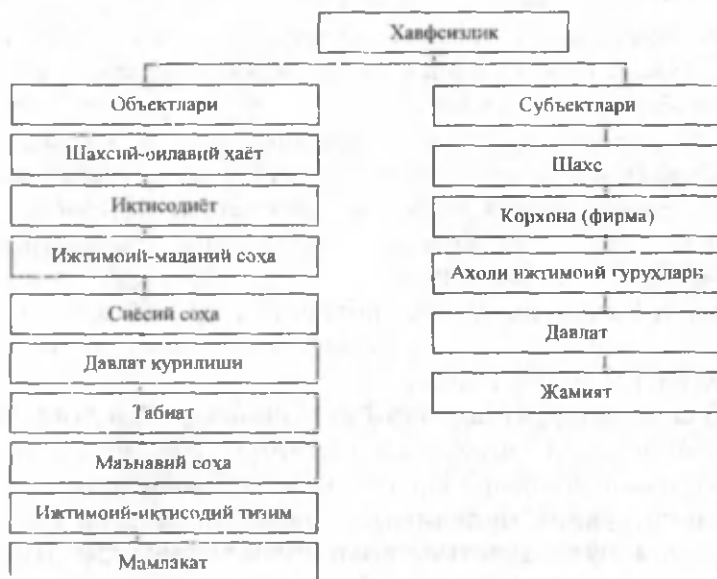
АҚШда президентнинг миллий хавфсизлик соҳасидаги конституцион мажбурияти ва бош вазифаси сифатида мамлакат аҳолиси, унинг ҳудуди ва америкаликларнинг турмуш тарзини ҳимоя қилиш белгиланган.

Миллий хавфсизлик элементлари ичига армиянинг жанговарлиги, бошқа мамлакатларда демократияни қўллаб-қувватлаш билан бир қаторда Американинг иқтисодий тараққиётига кўмаклашиш ҳам киритилган. Иқтисодиётни жонлантириш, миллий маҳсулотлар рақабатбардошлилигини ошириш, янги хорижий бозорларни очиш, янги иш жойларини яратиш ҳам миллий хавфсизликнинг муҳим элементлари ҳисобланади⁵.

Миллий хавфсизлик фуқароларнинг, жамият ва давлатнинг ҳаётий муҳим манфаатлари, шунингдек, миллий қадрият ва ҳаёт тарзининг кенг қўламдаги, турли-туман ташки ва ички таҳдидлардан ҳимояланганликни ифодалайди.

⁵ Сенчаков В.К. Экономическая безопасность: геополитика, глобализация, самосохранение и развитие (книга четвертая). -М.: ЗАО «Финстатинформ». 2002,- С.6.

Хавфсизлик субъектлари ва объектлари

1.2. Миллий хавфсизлик ва унинг таркиби

Миллий хавфсизлик манфаатларни ҳимоялашнинг умумий шакли ҳисобланади. Шунингдек, у мамлакат миллий манфаат ва эҳтиёжларининг намоён бўлиш шакли ҳамдир. Бошқача айтганда, эҳтиёжларни қондириш ҳамда моддий, маънавий, умуминсоний қадриятлардан баҳраманд бўлиш ва фаровонликка интилиш тўғрисидаги тасавурларнинг жамини ифодалайди.

Миллий хавфсизлик фуқаролар, яъни шахс, жамият ва давлат манфаатларини ҳимоя қилишга йўналтирилган бўлади. Шахс, фуқаро манфаатлари ўз ичига уларнинг конституцион ҳуқуқ ва эркинликлари, яшаш хавфсизлигини таъминлаш, турмуш даражаси ва сифатини оши-

риш, жисмоний, маънавий, интеллектуал ривожланишни олади.

Жамият манфаатлари эса демократияни мустаҳкамлаш, ижтимоий-сиёсий барқарорлик, фуқаролар ўртасида тинчлик ва миллатлараро тотувликни сақлаш, аҳолининг яратувчилик фаоллигини ошириш ҳамда унинг барча ижтимоий ва этник гуруҳларининг маънавий ривожланиши таъминланишини ўз ичига олади.

Давлат манфаатлари эса конституцион тузум, мамлакат суверенитети ва территориал яхлитлигини ҳимоя қилиш, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий барқарорликни қарор топтириш, қонунларнинг сўзсиз амал қилишини таъминлаш, ҳуқуқ-тартиботни қўллаб-қувватлаш ва тенг шериклик асосида халқаро ҳамкорликни ривожлантиришдан иборат.

Ушбу манфаатлар бир-бири билан ўзаро боғланган бўлиб, улар жамият аъзоларининг мустақиллигини таъминлаш, халқ фаровонлиги ва турмуш даражасини ошириш, унинг маданияти, маънавий қадриятларини сақлашга бўлган интилишларини ифодалайди. Шу боисдан ҳар қандай мамлакат манфаатлари учта муҳим мақсадга йўналтирилган бўлади: 1) халқ фаровонлигини ошириш; 2) мамлакат ҳаёт фаолияти ва ҳудудини ҳимоя қилиш ҳамда обод этиш; 3) миллий маданиятни ривожлантириш⁶.

Ўзбекистонда миллий хавфсизлик миллий истиқлол мафкураси билан ҳамоҳангдир. Чунки «...миллий истиқлол мафкураси, ўз мазмун-моҳиятига кўра, Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий тараққиётига хизмат қилади, барча сиёсий партиялар, гуруҳлар ва қатламларнинг - бутун халқимизнинг қуйидаги умумий манфаатларини ифодалайди:

- мамлакатнинг мустақиллиги, ҳудудий яхлитлиги, сарҳадлар дахлсизлиги;

⁶ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. - М.: Изд-во РАГС, 2001.- С. 29.

- юртнинг тинчлиги, давлатнинг ҳарбий, иқтисодий, ғоявий, экологик, инфор­мацион таҳдидлардан муҳофаза этилиши;

- мамлакатда фуқаролараро ва миллатлараро то­тувлик, ижтимоий барқарорлик муҳитини таъминлаш;

- ҳар бир оила ва бутун халқнинг фаровонлиги;

- жамиятда адолат устуворлиги, демократия, ўз­ўзини бошқариш тамойилларининг амал қилиши»⁷.

Ушбу манфаатлар миллий давлат манфаатини таш­кил этади. Мамлакатнинг миллий хавфсизлиги унинг мил­лий манфаатини турли сиёсий, ҳарбий, иқтисодий, эко­логик, ғоявий, инфор­мацион ва бошқа омиллар ҳамда таҳдидлардан химоя қилишга йўналтирилган бўлади. Шу боисдан миллий хавфсизлик таркиби мураккаб тузилиш­га эга бўлиб, сиёсий, ҳарбий-мудофаа, ғоявий, иқтисо­дий, экологик, инфор­мацион хавфсизликларни ўз ичига олади (1.2.1-чизма).

Сиёсий хавфсизлик мамлакатнинг миллий-давлат тузилиши ҳамда конституцион тузумни химоя қилишга йўналтирилган бўлади. Ҳарбий-мудофаа хавфсизлиги мамлакат мустақиллиги, ҳудудий яхлитлиги ва сарҳад­лар дахлсизлигини таъминлашга қаратилган. Ғоявий, мафкуравий хавфсизлик ҳозирги даврда долзарб аҳами­ят касб этмоқда. Мафкура, ғоя ҳар қандай жамият ҳаётида муҳим роль ўйнайди. Чунки мафкура мавжуд бўл­маса, ҳар қандай жамият ўз танлаган йўлини йўқо­тиши мумкин. Қаерда мафкуравий бўшлиқ вужудга кел­са, ўша ерда бегона мафкура ҳукмронлик қилиши бар­чага аён ҳақиқатдир.

Ҳозирги даврда турли хил эски ва янги мафкура, ғояларнинг ўзаро кураши ҳар қачонгидан ҳам шиддат­ли тус олмоқда. Бунга сабаб социалистик тоталитар тузум емирилганидан кейин дунёнинг икки қарама­қарши қутбларга бўлиниши барҳам топган бўлса-да,

⁷ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. - Т.: Ўзбекистон, 2000. 45-б.

Миллий хавфсизлик таркиби

турли хил мақсад-манфаатларни ифода этувчи мафкуралар, ғоялар кураши, тортишувлар ҳали ҳам давом этмоқда. Бу курашлардан мақсад инсон, шу жумладан, ёшлар қалбини эгаллаш, муайян мамлакат ёки минтақадаги бирор миллат ёки халқнинг онги ва тафаккурига таъсир ўтказиш, уни ўзига бўйсундириш, маънавий жиҳатдан заиф ва тобе қилишдан иборатдир. Фикр қарамлиги, тафаккур қуллиги эса ҳар қандай иқтисодий ва сиёсий қарамликдан даҳшатлироқдир. Шу боисдан ҳам мафкура полигонлари ядро полигонларига нисбатан кўпроқ кучга эга. Агар ҳарбий, иқтисодий, сиёсий таҳдид, хавф-хатар, тазйиқ бўлса, буни сезиш, кўриш, олдини олиш мумкин. Аммо мафкуравий, ғоявий хавфни, тазйиқни тезда илғаб олиш, сезиш ниҳоятда қийин. Инсон ўз мустақил фикрига, собит эътиқодига, ўзи таяниб яшайдиган ҳаётий миллий қадриятларга, мустаҳкам иродага эга бўлмаса, жамиятда халқни ягона мақсад йўлида бирлаштирувчи миллий ғоя ва мафкура мавжуд бўлмаса, унинг турли зарарли ғоя ва мафкураларнинг тазйиқига бардош бериши амри маҳолдир. Ҳозирги даврда Ўзбекистонда «...жамиятимиз ҳаётига жиддий хавф туғдирадиган мафкуравий таҳдидлар қуйидагилардан иборат:

- ислом халифалигини тиклаб, унинг байроғи остида мусулмон халқларини янги империяга бирлаштиришга қаратилган интилишлар;

- ёш мустақил давлатларни собиқ иттифоққа бирлаштириш ғояси;

- тарихимизни, миллий қадриятларимиз ва диннинг моҳиятини сохталаштиришга уринишлар;

- ахлоқсизлик ғояларини ёйиб, халқни маънавий жиҳатдан бузишга интилишлар;

- турли мафкуравий воситалар орқали минтақавий ва давлатлараро можароларни келтириб чиқаришга қаратилган ҳаракатлар»⁸.

Бундай ғоявий, мафкуравий таҳдидлар инсонлар ва халқнинг қалби, онгини забт этишга, уларни ўз миллий ва маънавий, маданий қадриятларидан, умумбашарий цивилизация ютуқларидан маҳрум қилишга, пировард натижада, мамлакатни ўзларига қарам қилиб олишга қаратилгандир. Шу боисдан ғоявий, мафкуравий хавфсизликни таъминлаш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Экологик хавфсизлик табиат ва инсоннинг ўзаро муносабатларидаги муайян қонуниятларнинг бузилиши оқибатида юзага келадиган экологик фалокатларнинг олдини олишга қаратилгандир. Экологик хавф-хатар, фалокатлар инсоннинг табиат имкониятлари ва унинг ривожланиш қонуниятларини ҳисобга олмасдан, табиий ва минерал хом ашё захираларидан ваҳшийларча, экстенсив усулда, жуда катта харажатлар ва исрофгарчиликлар билан фойдаланган ҳолда хўжалик фаолиятини юртиши оқибатида юзага келмоқда. Президентимиз Ислам Каримов экологик хавфсизликни таъминлашнинг аҳамияти тўғрисида сўз юритиб, «Тараққиётнинг ҳозирги босқичида инсон билан табиатнинг ўзаро таъсирига оид бир қатор муаммоларни ҳал этиш фақат бир мамлакат доирасида чекланиб қола олмайди. Уларни бутун сайёрамиз

⁸ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. -Т.: Ўзбекистон, 2000. 41-б.

кўламида ҳал қилиш зарур. Кўриниб турибдики, табиий муҳитни инсон юритадиган хўжалик фаолиятининг зарарли таъсиридан ҳимоя қилиш билан боғлиқ кўпгина муаммолар кенг кўлам касб этади. Шу сабабли улар фақат халқаро ҳамкорлик асосида ҳал қилиниши лозим»⁹, - деб таъкидлаган. Демак, экологик хавфсизлик миллий хавфсизликнинг муҳим таркибий қисми бўлиши билан бир қаторда, глобал аҳамиятга ва тавсифга эгадир.

Иқтисодий хавфсизлик мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан мустақил, барқарор ривожланишга қодирлигини ифодалайди.

Информацион хавфсизлик юқорида тавсифланган миллий хавфсизликнинг барча шаклларини, айниқса, ғоявий, мафкуравий хавфсизликни таъминлашнинг востаси сифатида намоён бўлади.

Шуни таъкидлаш жоизки, «миллий хавфсизлик» тушунчаси кўп қиррали ва хилма-хил шаклларда намоён бўлади. Аммо шунга қарамай, у қуйидаги хусусиятларга эга:

биринчидан, миллий хавфсизлик аниқ тарихий мазмунга эга, яъни жамиятга қайси соҳаларда ва қандай даражадаги таҳдидлар мавжудлигини аниқлашга қаратилган аниқ ҳолатлардаги аниқ таҳлилларни талаб қилади;

иккинчидан, миллий хавфсизлик бир-бирига зид ўлчамлар, жамиятга хавф солувчи таҳдидлар ва уларни бартараф этадиган ижтимоий-иқтисодий ўлчамлар ҳамда кўрсаткичлар билан ифодаланади;

учинчидан, миллий хавфсизлик муаммосининг аҳамияти ва кескинлиги жаҳон ҳамжамияти ҳамда айрим мамлакат, ҳудуд тараққиётининг бурилиш даврларида янада ошади;

тўртинчидан, миллий хавфсизлик тамойиллари ва

⁹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: Ўзбекистон, 1997. 115-116-б.

параметрлари, кўрсаткичлари ўзгарувчан ҳамда турли мамлакатларда ўзига хос хусусиятга эга бўлади. Аммо шунга қарамасдан, ҳар бир мамлакат миллий хавфсизлиги инсониятнинг ижтимоий ва иқтисодий тараққиётининг умумий тенденциялари билан боғлиқдир. Шунингдек, умумбашарий, иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий муносабатлар тизимидаги ўзгаришлар миллий хавфсизликка таъсир ўтказиб туради;

бешинчидан, миллий хавфсизликка миллий давлат манфаатлари ва миллий ғоя, миллий мафкура ҳам ўз таъсирини кўрсатади;

олтинчидан, миллий хавфсизликни таъминлашда иқтисодий хавфсизлик муҳим ўрин тутади. Чунки миллий хавфсизликни, шу жумладан, мамлакатнинг сиёсий, конституцион тузумини, давлат мустақиллиги ва суверенитетини сақлаш, ҳарбий қудратини ошириш, экологик муаммоларни юмшатиш ва ҳал этиш, авваламбор, мамлакатнинг иқтисодий салоҳияти ва қудратига, унинг иқтисодий хавфсизлигининг қай даражада таъминланганлигига боғлиқдир.

1.3. Иқтисодий хавфсизликнинг моҳияти ва таркибий элементлари

Миллий хавфсизликнинг муҳим таркибий қисми, уни таъминлашнинг энг муҳим шарти ёки омили, кўрсаткичи иқтисодий хавфсизликдир. “Иқтисодий хавфсизлик” тушунчаси энг умумий тарзда мамлакатнинг моддий ва номоддий, қайта тикланадиган ва тикланмайдиган иқтисодий салоҳиятини ифодалайди.

“Иқтисодий хавфсизлик” тушунчасининг мазмуни илмий адабиётларда турлича талқин қилинади. Бир гуруҳ олимлар мазкур иқтисодий тушунча мазмунини мамлакатнинг етарли мудофаа салоҳияти, давлат сиёсатининг ижтимоий йўналтирилганлиги, миллий манфаатларни химоя қилишни кафолатлашга кодир бўлган иқтисодиёт ва ҳокимият институтларининг ҳолати сифатида таъ-

рифлайдилар¹⁰. Шунингдек, уни ҳокимият институтларининг иқтисодиётни ривожлантиришга қаратилган миллий манфаатларни ҳимоя қилиш ва рўёбга чиқариш ҳамда жамиятнинг ижтимоий-сиёсий барқарорлигини қўллаб-қувватлаш механизмларини яратишга қодирлиги ва тайёрлиги деб ҳам талқин қиладилар¹¹.

Иккинчи гуруҳ олимлар мазкур тушунчани халқнинг мустақил равишда ташқи кучларнинг аралашуви-сиз ва тазйиқисиз ўз иқтисодий тараққиёт йўли ва шакллари-ни белгилаб олишига имкон берувчи ҳолат сифатида тавсифлайдилар¹².

Учинчи гуруҳ олимлар “иқтисодий хавфсизлик” тушунчасини иқтисодиётнинг ижтимоий эҳтиёжларни самарали қондиришга қодирлиги деб таърифлайдилар¹³.

Тўртинчи гуруҳ олимлар эса мазкур тушунчани иқтисодиётнинг прогрессив ривожланиши ва нормал даражада амал қилишининг муҳим шарти, иқтисодиёт соҳасида шахс, жамият ва давлатнинг ҳаётий муҳим манфаатларининг ички ва ташқи таҳдидлардан ҳимояланиши деб тавсифлайдилар. Уларнинг фикрича, иқтисодий хавфсизликни таъминлаш ҳаётий муҳим манфаатлар, шахс, жамият ва давлат мавжудлиги ҳамда уларнинг прогрессив ривожланиш имкониятларини ишончли тарзда таъминлайдиган эҳтиёжларнинг қондирилиши демакдир¹⁴.

Т.Е.Кочергина “иқтисодий хавфсизлик” тушунчасига иқтисодий тизимнинг ўзини-ўзи ўзгармас ҳажмларда, доимий миқдорий ва сифат жиҳатдан такрор иш-

¹⁰ Экономическая безопасность. Производство, финансы, банки. -М.: ЗАО «Финстатинформ», 1998. - С.12.

¹¹ Ўша ерда.

¹² Жандаров А.М., Петров А.А. Экономическая безопасность России: определения, гипотезы, расчеты. // Безопасность. 1994, №3, -С.8.

¹³ Архипов А., Городецкий А., Михайлов Б. Экономическая безопасность: оценки, проблемы, способы обеспечения // Вопросы экономики. №12, 1994.

¹⁴ Прохожев А., Корнилов М. О проблеме критериев и оценок экономической безопасности // Общество и экономика, №4, 2003.

лаб чиқариш имкониятига эга бўлган ҳолати деб таъриф беради¹⁵.

Д.В.Гордиенконинг фикрича, иқтисодий хавфсизлик миллий хўжаликнинг ички ва ташқи таҳдидлардан ҳимояланиш ҳолати бўлиб, бу ҳолат жамиятнинг изчил ривожланишини, ички ва ташқи салбий омиллар таъсир кўрсатаётган шароитда ҳам иқтисодий ва ижтимоий барқарорлигини таъминлайди¹⁶.

Таниқли рус иқтисодчиси Л.И.Абалкин ушбу тушунча моҳиятини очиб берувчи уч элементни кўрсатиб берган:

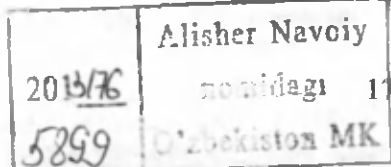
- иқтисодий мустақиллик. Ҳозирги жаҳон хўжалиги шароитида иқтисодий мустақиллик абсолют характерга эга эмас, чунки халқаро меҳнат тақсимооти миллий иқтисодиётларни бир-бирига ўзаро боғлиқ қилиб қўяди. Бундай жараёнда иқтисодий мустақиллик давлатнинг иқтисодий ресурслар устидан назорат ўрната олиш имкониятини, жаҳон савдоси, кооперация алоқалари, илмий-техника ютуқларини айирбошлашда тенг иштирок этиш ва рақобатбардошликни таъминлайдиган ишлаб чиқариш, самарадорлик ва сифат даражасига эришишни англатади;

- миллий иқтисодиётнинг барқарорлиги. У шаклидан қатъи назар мулкчиликнинг ҳимоя қилиниши, тадбиркорлик фаоллиги учун ишончли шароит ва кафолатларнинг яратилиши, мамлакатдаги ҳолатнинг ёмонлашувиغا, беқарорликка олиб келувчи омилларнинг жiolвланишини (яъни иқтисодиётдаги криминал тузилмаларга қарши кураш, даромадлар тақсимланишида жиддий фарқлар, табақаланишнинг келиб чиқиши, ижтимоий зиддиятларнинг кескинлашиб кетишига йўл қўймаслик) тақозо этади;

- ўз-ўзидан ривожланиш ва тараққий этишга қодир-

¹⁵ Кочергина Т.Е. Экономическая безопасность. – Ростов-н/Д: Феникс, 2007. –С.6.

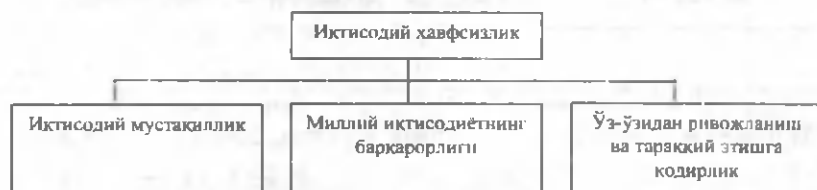
¹⁶ Гордиенко Д.В. Основы экономической безопасности государства. Курс лекций: учеб.-метод пособие. –М.: Финансы и статистика: ИНФРА-М, 2009. –С.8.

лик. Бу эса инвестициялар ва инновация учун қулай муҳитнинг яратилиши, ишлаб чиқаришнинг мунтазам модернизациялашуви, янгилаши ва такомиллашиб бориши ҳамда ходимларнинг билим, касб-малака, умумий маданий даражаларининг ўсиб бориши миллий иқтисодий барқарорлик мавжудлигининг зарурий шартига айланишини ифодалайди¹⁷ (1.3.1-чизма).

1.3.1-чизма

Иқтисодий хавфсизлик мазмуни

Е.Бухвальд эса иқтисодий хавфсизликни иқтисодий тизимнинг аҳоли ҳаёт фаолиятининг нормал шароитларини яратиш, халқ хўжалигини ресурслар билан барқарор таъминлаш ҳамда миллий давлат манфаатларини амалга оширишга қодирлигини ифодалайдиган сифат кўрсаткичи деб таърифлайди¹⁸.

“Иқтисодий хавфсизлик” тушунчасининг моҳиятини англаш учун, энг аввало, «ривожланиш», «барқарорлик» ва «хавфсизлик» тушунчалари ўртасидаги ўзаро боғлиқликни аниқлаш лозим бўлади. Ушбу тушунчалар иқтисодий хавфсизликнинг асосий атрибутлари, компонентлари ҳисобланади. Агар миллий иқтисодиёт ривожланмаса, у ҳолда унинг амал қилиш имкониятлари, ички ва ташқи таҳдидларга қаршилиги, турли ўзгаришларга мослашувчанлиги камаяди.

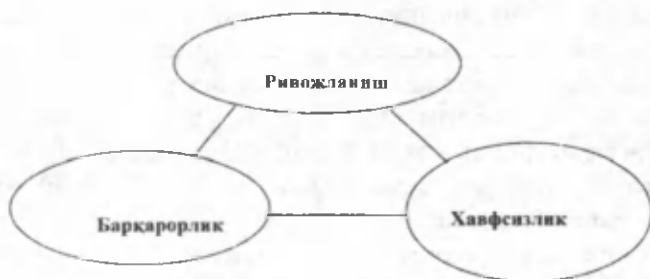
¹⁷ Спанов М. Экономическая безопасность: сущность, критерии, формы // Транзитная экономика, 1998. – С.3.

¹⁸ Ўша манба

Барқарорлик ва хавфсизлик бир бутун тизимнинг муҳим элементлари бўлиб, уларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш мумкин эмас. Барқарорлик иқтисодий тизимнинг, тизим ичидаги вертикал, горизонтал ва бошқа алоқаларнинг мустақамлиги, ишончилиги, ички ва ташқи «юклар», таҳдидларни қўтара олиш қобилиятини ифодалайди. Хавфсизлик эса тизимдаги объектнинг ички ва ташқи таҳдидларнинг мавжудлиги шароитида яшай олиш ҳамда ривожланиш қобилиятига эгалик, кўзда тутилмаган, аниқланиши қийин бўлган нохуш омиллар таъсирига бардошлилик ҳолатини ифодалайди (1.3.2-чизма).

1.3.2-чизма

“Ривожланиш”, “барқарорлик” ва “хавфсизлик” тушунчаларининг ўзаро боғлиқлиги

Ушбу фикрларга асосланган ҳолда “иқтисодий хавфсизлик” тушунчасини миллий иқтисодиёт мустақиллиги, унинг барқарорлиги, мустақамлиги, доимо янги-ланишга ва ўз-ўзидан такомиллашиб боришга қодирлигини таъминловчи шарт-шароитлар ва омиллар йиғиндиси¹⁹ деб таърифлаш мумкин.

Илмий иқтисодий адабиётларда ушбу таъриф энг тўғри таъриф сифатида эътироф этилмоқда²⁰. Иқтисо-

¹⁹ Экономическая теория. Учебник для студентов вузов. // Колл. авт: К.Х.Абдурахманов и др./ -Т.: Шарк 1999. - С.560.

²⁰ Спанов М. Экономическая безопасность: сущность, критерии, формы. // Транзитная экономика, 1998. №4.- С.4.

дий хавфсизлик иқтисодиёт ва ҳокимият институтларининг шундай ҳолатидирки, бундай ҳолатда мамлакат миллий манфаатларининг кафолатли ҳимояланганлиги, мамлакат иқтисодий ривожланишининг ижтимоий йўналтирилганлиги, ички ва ташқи жараёнлар ривожланишининг энг ноқулай шароитларида ҳам мудофаа салоҳиятининг етарли даражада таъминланганлигини ифодалайди.

Иқтисодий хавфсизлик иқтисодиётнинг турли субъектларига тегишли бўлиб, улар қуйидагилардан иборат: алоҳида фуқаролар; хусусий тадбиркорлик, бизнес; давлат корхоналари; миллий иқтисодиёт; давлат.

Ички иқтисодий соҳаларда хавфсизлик табиий, техникавий-иқтисодий, инфратузилмавий, ижтимоий, микро ва макроиқтисодий ривожланишнинг бошқа омиллари, шунингдек, беқарорлик, тангликни келтириб чиқарувчи ички ва ташқи таҳдидлар таъсиридан ҳимоя қилувчи ички иммунитетлар билан боғлиқдир.

Ташқи иқтисодий соҳадаги хавфсизлик мамлакатнинг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлиги, миллий валютаси барқарорлиги, давлатнинг молиявий аҳволи билан тавсифланади.

Илгари икки қарама-қарши ижтимоий-сиёсий тизим мавжуд бўлган даврда иқтисодий хавфсизлик ўз моҳиятига кўра “миллий хавфсизлик” тушунчасига тўлиқ мос келар эди. Эндиликда жаҳон социалистик лагери барбод бўлганидан сўнг бу тушунчаларнинг бир-биридан фарқланиш даражаси ортди. Жаҳон хўжалик тизимига кириб бораётган ёш мустақил давлатлар учун иқтисодий хавфсизликни таъминлашдаги энг муҳим муаммо мамлакат иқтисодий мустақиллигига эришишдан иборат бўлиб қолди.

Ўтиш, яъни транзит иқтисодиётга эга бўлган, бозор иқтисодиётига ўтиш мақсадида ислохотларни амалга ошираётган мамлакатларда иқтисодий хавфсизликни таъминлаш муҳим аҳамият касб этади. Уларда, шу жумладан, Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар мамлакатнинг геополитик ҳолатини, унинг

хозирги замон жаҳон иқтисодий тизимидаги ўрнини тубдан ўзгартириб юборади.

Ислоҳотлар кишиларнинг, иқтисодиёт субъектларининг мотивация механизмлари, манфаатлари ҳамда иқтисодий фаолиятига таъсир кўрсатади. Шунингдек, ислоҳотлар ишлаб чиқаришнинг моддий асосларига, иқтисодиётнинг таркибий тузилиши ўзгаришига, илмий-техникавий салоҳиятига, иқтисодий мувозанат ва ўсишга таъсир этади. Бундан ўз-ўзидан иқтисодий хавфсизликни таъминлаш муаммоларининг иқтисодий ислоҳотлар мақсади, стратегияси ва уни амалга оширишнинг устувор йўналишлари билан боғлиқлиги тўғрисидаги хулоса келиб чиқади.

Ўтиш даврида давлатнинг иқтисодий хавфсизлик стратегияси, авваламбор, аҳолининг нормал ҳаёт даражасини бир меъёрда ушлаб туриш, жамиятнинг ижтимоий-сиёсий хавфсизлиги, миллатлараро тотувликни таъминлаш, давлатнинг конституцион тизими асосларини сақлаш ҳамда мустаҳкам миллий қадриятлар ва манфаатлари тизимини шакллантиришга йўналтирилади. Бундай жараёнда барқарорлик ва хавфсизликни таъминлаш механизмлари қарама-қарши характерга эга бўлиб, улар катта иқтисодий харажатлар сарф қилишни тақозо этади. Ушбу харажатлар миллий хўжалик ва табиий-иқтисодий салоҳиятнинг ўрни қопланмайдиган сарфидан иборат бўлиб, унинг миқдори иқтисодий беқарорликнинг муҳим омилига айланиши ҳеч гап эмас. Шунинг учун ҳам чуқур танглик ёки ўтиш даврларида инсон, иқтисодиёт, жамиятга келтирилган зарар ва харажатларни камайтириш иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг муҳим тамойили бўлиши мумкин. Иқтисодий хавфсизлик тамойиллари сифатида ижтимоий-иқтисодий тизим ҳолатининг қуйи чегарасини ифодаловчи кўрсаткичлар қўлланади. Мазкур қуйи чегаралардан паст кўрсаткичларда иқтисодий тизим учун таҳдидлар вужудга келади, ҳатто тизимнинг бузилиши, деградацияси юз бера бошлайди. Ушбу қуйи чегара ва унинг миқдорий ўлчам-

ларини аниқлаш, белгилаш учун қуйидагиларни амалга ошириш лозим бўлади:

- миллий иқтисодиёт ва иқтисодий тизим фаолиятининг асосий шарт-шароитларини ўрганиш ва уларни тавсифловчи кўрсаткичларни аниқлаш;

- миллий иқтисодиётни танглик ва беқарорликка олиб келувчи сабабларни аниқлаш;

- турли танглик, хавфли ҳолатлар юзага келишининг тартиби ва имкониятларини баҳолаш;

- хавфсизлик ва барқарорликни сақлашга хавф солувчи таҳдидларнинг олдини олиш йўллари аниқлаш.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, "иқтисодий хавфсизлик" тушунчаси риск категорияси билан узвий боғлиқдир. Узоқ йиллар давомида иқтисодиётни бошқариш назарияси ва амалиётида, айниқса, макроиқтисодиёт даражасида унинг ривожланишига қатъий белгиланган жараён сифатида қаралган. Ушбу жараёнда хўжалик қарорларининг кутилмаган натижаларга олиб келиши, такрор ишлаб чиқариш жараёнлари бузилишининг у ёки бу салбий оқибатлари назарда тутилмас эди. Бу эса иқтисодий риск омилларига эътибор бермаслик оқибати эди. Зеро иқтисодий риск категориясидан фойдаланиш иқтисодий хавфсизликни таъминлашда муҳим аҳамиятга эгадир. Бунда рискни баҳолаш билан уни бошқаришни бир-биридан фарқ қилиш лозим бўлади. Рискни баҳолаш эксперт, эҳтимоллик характерига эга, чунки иқтисодиётга таъсир кўрсатувчи омиллар ва қабул қилинган хўжалик қарорлари оқибатларининг ноаниқлиги бунга сабаб бўлади. Рискни бошқариш фавқулудда содир бўладиган ижтимоий-иқтисодий ҳодисаларни олдиндан пайқаб олиш ва уларнинг оқибатларини юмшатиш, кучсизлантириш ва бартараф этишни тақозо этади. Бунда у ёки бу танглик ҳолатининг пайдо бўлиш эҳтимоллигини баҳолаш билан бир қаторда, у билан боғлиқ равишда кўриладиган зарар ва йўқотишларни ҳам олдиндан баҳолаш мақсадга мувофиқдир. Бундан иқтисодий хавфсизлик даражасини баҳолаш риск омил-

ларини таҳлил қилиш билан биргаликда йўқотиш (зарар) категориясидан фойдаланишни ҳам тақозо этади. Йўқотиш, зарар ҳақиқий, кутилган, потенциал, компенсация қилинмайдиган, яъни ўрни тўлдириладиган ва тўлдирилмайдиган бўлиши ҳам мумкин. Йўқотиш ва кўрилган зарарлар ҳамда уларнинг ўрнини қоплаш учун зарур бўлган ресурсларнинг вужудга келиши характерига кўра, риск омиллари ёки уларнинг амал қилиши билан боғлиқ нохуш ижтимоий-иқтисодий ҳодиса ва ҳолатларнинг салбий оқибатлари қуйидаги даражаларда намоён бўлади:

- локал (алоҳида ҳудуд, аҳоли гуруҳи, корхона) даражасида;

- мезодаражада (халқ хўжалиги соҳалари, секторлари);

- умуммиллий ва глобал даражада.

Турли иқтисодий таҳдидлар, нохуш ҳолатлар оқибатида кўрилган зарарларнинг ўрнини қоплаш учун зарур бўлган харажатларни прогноз қилиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бунинг натижасида фавқулоддаги ҳолатлар оқибатида кўриладиган зарарни қоплаш, барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминлашга йўналтирилган ресурсларни баҳолаш ва ўз вақтида шакллантириш учун имконият яратилади. Шунга боғлиқ равишда компенсацион ресурслар ва компенсацион салоҳият (потенциал) тушунчаларини бир-биридан фарқ қилиш лозим бўлади.

Компенсацион ресурслар ўз мазмунига кўра суғурта, захира, резерв ресурсларни англатади. Компенсацион салоҳият (потенциал) мамлакат иқтисодиётининг танглик, нохуш ҳолатларга қайишқоқлигини, унинг олдини олиш ва уни енгиб ўта олиш, хўжалик жараёнларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг барқарорлиги ва мустаҳкамлигини тиклай олиш қобилиятини англатади. Компенсацион салоҳият миллий иқтисодиёт, халқ хўжалигининг бирон-бир сектори ёки бирон-бир йирик ҳудудда нохушликлар вужудга келганида уларни тиклай олишга қодирлигини ифодалайди.

Компенсацион салоҳият ўз ичига қуйидагиларни олади:

- ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш характеридаги моддий захиралар;

- ҳудудлар бўйича жойлаштирилган махсус захиралар;

- танглик, нохуш ҳолатлар содир бўлган жойларга моддий ресурсларни етказиб бериш учун зарур бўлган қўшимча транспорт воситалари имкониятлари;

- йирик тиклаш ишларини амалга ошириш учун зарур бўлган қўшимча резерв қувватлари, айниқса, энергетика тармоқларида, шунингдек, техник воситалар;

- аҳолига ижтимоий ёрдам кўрсатиш ва аҳолининг ижтимоий қўниқиш ҳосил қилиши учун резерв имкониятларни сақлаш (1.3.3-чизма).

Компенсация салоҳияти, шунингдек, молиявий резервлар, суғурта тизимлари, халқаро ёрдам ва хайрия фондлари имкониятлари, соғлиқни сақлаш тизимининг мобиллиги ва компенсация функцияларининг ривожланиши, кадрларни қайта тайёрлаш имкониятлари билан ҳам тавсифланади.

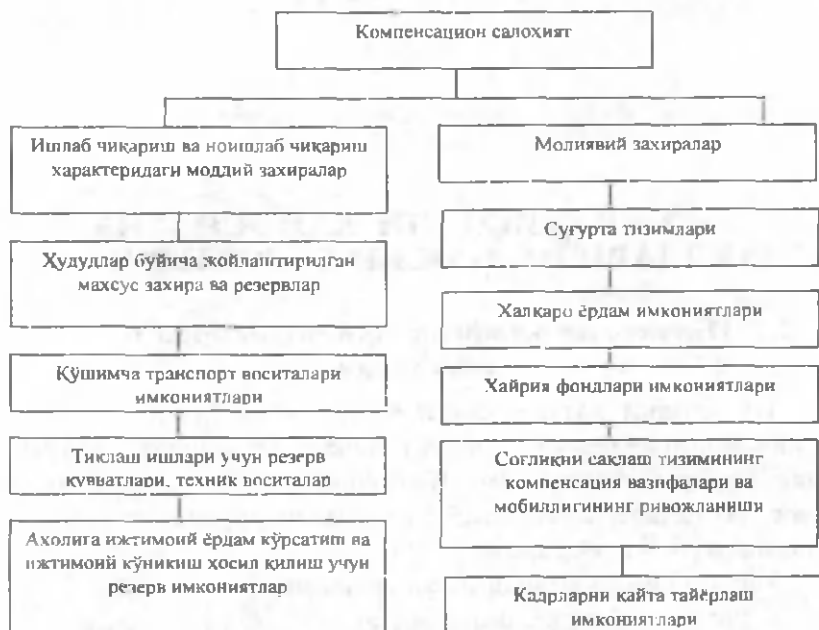
Мамлакат иқтисодий тизимининг турли даражаларидаги иқтисодий муносабатлар иқтисодий хавфсизлик объектлари ҳисобланади:

- макроиқтисодий даражадаги мамлакат иқтисодиёти;

- ҳудудий ва тармоқ даражасидаги ҳудуд ва тармоқ иқтисодиёти;

- оила ва шахс даражасидаги мамлакат фуқароларининг ҳар бирининг иқтисодий манфаатлари. Юқорида билдирилган фикрларга асосан хулоса қилиб, кенг маънода иқтисодий хавфсизликни миллий иқтисодиётнинг самарали, динамик ўсишига, унинг жамият, давлат, шахс эҳтиёжларини қондиришининг, ташқи бозорда рақобатга бардошлилигини таъминловчи, турли таҳдид ва йўқотишлардан кафолатловчи ички ва ташқи шароитлар йиғиндиси деб таърифлаш мумкин бўлади. Ушбу таърифдан келиб чиққан ҳолда иқтисодий хавфсизликни таъминлаш учун, ўтиш даврида унга хавф солувчи ички ва ташқи таҳдидларни таҳлил қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Компенсация салоҳияти компонентлари

Асосий таянч тушувчалар

Хавфсизлик, миллий хавфсизлик, мустақиллик, барқарорлик, ўз-ўзидан ривожланишга қодирлик, риск, компенсацион салоҳият, иқтисодий хавфсизлик.

Такрорлаш учун саволлар

1. Хавфсизлик нима ва у жамият ҳамда инсон ҳаётида қандай ўрин тутади?
2. “Миллий ва иқтисодий хавфсизлик” тушунчаларининг қандай ўхшаш ва фарқли жиҳатлари бор?
3. “Иқтисодий хавфсизлик”, “таҳдид ва риск” тушунчаларининг фарқли ва ўхшаш жиҳатларини тушунтириб беринг.
4. Иқтисодий йўқотиш ва зарар нима?
5. Иқтисодий хавфсизликнинг объектлари ва субъектлари нималарда намоён бўлади?
6. Иқтисодий хавфсизлик қандай кўрсаткичлар орқали тавсифланади?
7. Иқтисодий хавфсизликни қандай баҳолаш мумкин?

2-БОБ. ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИК ШАКЛЛАРИ ВА АСОСИЙ КЎРСАТКИЧЛАР

2.1. Иқтисодий хавфсизликнинг намоён бўлиш шакллари

Иқтисодий хавфсизликнинг намоён бўлиш шакллари унинг субъектлари ва объектлари нуқтаи назаридан туркумлаш мумкин. Иқтисодиёт субъектлари нуқтаи назаридан иқтисодий хавфсизлик қуйидаги шаклларда намоён бўлади:

- шахснинг иқтисодий хавфсизлиги;
- корхона (фирма)нинг иқтисодий хавфсизлиги;
- давлатнинг иқтисодий хавфсизлиги (2.1.1-чизма).

Шахснинг иқтисодий хавфсизлиги унинг ҳаётий манфаатларини, яъни яшаш ва шахсий дахлсизлик, эркин меҳнат қилиш, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш, мулкдор бўлиш, ҳаётий истеъмол эҳтиёжларини қондириш, саломатлигини сақлаш, билим олиш ва касбга эга бўлиш, қариганда ва меҳнат лаёқатини йўқотганда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқларининг ҳимояланганлигини ифодалайди. Бунда шахснинг бозор иқтисодиётида истеъмолчи ва ишчи, хизматчи, тадбиркор сифатидаги ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқ ва эркинликлари, манфаатларининг ҳимояланганлиги, кафолатланганлиги нуқтаи назаридан иқтисодий хавфсизликнинг икки турини ажратиб кўрсатиш лозим.

Корхона (фирма)нинг иқтисодий хавфсизлигини таҳлил қилиш жараёнида уларни ишлаб чиқариш, хизмат кўрса-

Иқтисодий субъектларнинг хавфсизлиги

тиш, молиявий, савдо-тижорат ҳамда нотижорат ва жамоатчилик ташкилотлари мавқеида фаолият юритишлари нуқтаи назаридан туркумлаш мақсадга мувофиқ бўлади. Корхона (фирма)нинг ихтисослигига кўра хавфсизлигини таъминлашнинг хусусиятлари ҳам турлича бўлади.

Давлатнинг иқтисодий хавфсизлиги унинг мамлакат ички муаммолари ва ташқи иқтисодий фаолияти ҳамда халқаро молиявий ташкилот ва уюшмаларда иштирок этиши билан боғлиқ хавф-хатарлар нуқтаи назаридан таҳлил этилади.

Иқтисодий адабиётларда хавфсизлик хўжалик фаолияти соҳаларида юзага келиши нуқтаи назаридан, асосан, уч йўналиш, яъни ишлаб чиқариш-хўжалик, хўжалик-истеъмол ва молиявий соҳалар бўйича тур-

кумланади¹ (2.1.2-чизма). Бизнинг назаримизда, ушбу уч йўналиш барча мамлакатлар учун умумий бўлгани билан, айримлари учун қўшимча йўналишлар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Масалан, Ўзбекистон учун халқаро бозорларга чиқишда янги транспорт йўллари, коммуникациялари ҳам муҳим ҳисобланади. Шунингдек, аҳолининг турмуш даражаси, даромадлар бўйича табақаланиши билан боғлиқ ижтимоий хавфсизликни таъминлаш ҳам катта аҳамият касб этади. Шунга қўра, бизнинг фикримизча, иқтисодий хавфсизликни ишлаб чиқариш-хўжалик, хўжалик-истеъмол, молиявий, транспорт коммуникациялари ва ижтимоий соҳалар бўйича туркумлаш мақсадга мувофиқдир.

Ишлаб чиқариш-хўжалик соҳасида энергетик ва технологик хавфсизликни таъминлаш муҳим ҳисобланади. Энергетика ресурслари иқтисодий ресурслар ичида муҳим ўрин тутди. Бу ресурслар ҳар қандай мамлакат иқтисодиёти учун стратегик хом ашё ҳисобланиб, унинг салоҳияти, мустақил ривожланиш имкониятларини белгилаб беради.

Мамлакат иқтисодиёти энергетик хом ашё ресурсларининг импортига боғлиқ бўлиб қолса, у ҳолда иқтисодий мустақилликка эришиш муаммога айланади. Технологик хавфсизликнинг таъминланиши истиқболда фан, техника ва технология ютуқларидан ўз вақтида ва тўлиқ фойдаланиш имконияти, интеллектуал салоҳиятдан хўжалик фаолиятида фойдаланиш даражасини ифодалайди. Шу боисдан энергетик ва технологик хавфсизликнинг таъминланиши мамлакат иқтисодиётининг салоҳияти, қудрати ва мустақиллиги, рақобатбардошлигини ифодалайди.

Энергетика хавфсизлигини таъминлаш учун ёнилғи-энергетика ресурсларини ишлаб чиқаришни кўпайтириш, истеъмолчиларга етказиб бериш ва уларни со-

¹ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. – М.: Изд-во РАГС, 2001. – С.39.

Хўжалик фаолияти соҳаларида юзага келадиган иқтисодий хавфсизлик турлари

тиш тизимини ташкил этиш билан боғлиқ муаммоларни ҳал этиш лозим бўлади. Ёнилғи-энергетика ресурсларини қидириб топиш, қазиб олиш ва дастлабки қайта ишлашни йўлга қўйиш ҳамда унинг ҳажмларини кўпайтириш орқали миллий иқтисодиёт эҳтиёжларини тўлиқ қондириш мумкин бўлади. Натижада, энергия ресурсларини четдан ташиб келтиришга барҳам берилиб, энергетика мустақиллигига эришилади.

Ўзбекистон сиёсий мустақилликка эришгунга қадар собиқ Иттифоқнинг ягона халқ хўжалиги комплексининг хом ашё базаларидан бири эди. Республика ер ости бойликларига, шунингдек, энергетика ресурслари хом ашёсига эга бўлишига қарамасдан, улардан ўз эҳтиёжлари учун мустақил фойдалана олмас эди. Шунинг учун ҳам нефть маҳсулотлари ва бошқа энергия ресурсларини четдан, асосан, МДХ мамлакатларидан келтиришга мажбур эдик. 1990 йилда республикада истеъмол қилинади-

ган нефтнинг 70 фоиздан ортиғи ва нефть маҳсулотларининг деярли ярми импорт қилинган². Бу эса мустақилликка эришилгандан сўнг республика иқтисодиётининг бошқа мамлакатларга қарамлиғи муаммосини янада кескинлаштириб қўйиши мумкин эди. Шу боисдан ҳам Президент Ислоҳ Каримов энергетика мустақиллигига эришиш вазифасини белгилаб берар экан «...республика энергетика мустақиллигига эришган тақдирдагина тўла мустақил бўлади»³, -деб таъкидлаган эди.

Энергетика хавфсизлигини таъминлаш учун нефть, газ ва бошқа ҳозирги даврда ишлатилаётган энергия ресурсларидан ташқари унинг янги турлари, манбаларини излаб топиш ва улардан фойдаланиш чора-тадбирларини амалга ошириш лозим бўлади. Шу боисдан республикамизда қуёш ва шамол энергияси, геотермал энергия, яъни ўртача температураси 45С° (градус) бўлган сувлардан, биомасса ва маиший қаттиқ чиқиндилардан, тўйинтирилган урандан (атом энергиясидан) кенг фойдаланишни йўлга қўйиш мақсадга мувофиқдир. Шунини таъкидлаб ўтиш жоизки, энергетика ресурсларини ишлаб чиқариш ҳажмларини ўстириш билан бирга, улардан тежаб, самарали фойдаланиш чора-тадбирларини ҳам қўриш лозим бўлади. Бунинг учун ушбу соҳада ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техника ва технологияни янгилаш каби ишлар амалга оширилиши даркор.

Технологик хавфсизлик мамлакат иқтисодиётининг илғор техника ҳамда технология билан қуролланганлиги, бошқа мамлакатлардан келтириладиган технологияга қарам эмаслигини ифодалайди. Шунингдек, фан ва техника ютуқларидан фойдаланиш даражаси, интеллектуал, инновацион ва инженерлик салоҳиятининг ҳимояланганини ҳам акс эттиради. Технологик хавфсизлик мамлакат иқтисодий қудратини ифодалаб,

² Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. – Т.: Ўзбекистон, 2000. 64-б.

³ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. –Т.: Ўзбекистон, 1995. 234-б.

ўз технологиясига асосланган, жаҳон бозорларида ўхшаши йўқ, рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришда ўз ифодасини топади⁴.

Унинг асосий кўрсаткичлари илмталаб ва юқори технологик маҳсулотлар ишлаб чиқарилиши ҳисобланади. Ушбу хавфсизлик фан-техника соҳасидаги тадқиқотлар асосида янги техника ва технологияни ривожлантиришни ҳам тақозо этади.

Технологик хавфсизлик иқтисодиётда мукамал технологик жараёни ўз ичига олган, ички ва ташқи бозорда рақобатбардош тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш, маҳаллий ва хорижий илғор замонавий технологиялардан, интеллектуал ва илмий-техникавий салоҳиятдан тўлиқ ҳамда самарали фойдаланиш асосида таъминланади.

Ўзбекистон учун технологик хавфсизликни таъминлаш ғоятда муҳимдир. Чунки республикамизга собиқ тоталитар тузумдан мўрт, заиф, бир ёқлама ривожланган, асосан, хом ашё ва оралиқ маҳсулотлар ишлаб чиқаришга йўналтирилган иқтисодиёт мерос бўлиб қолган эди. Пахтанинг 95 фоизи қайта ишланмасдан республикадан ташқарига олиб кетилар эди. Собиқ шўролар даврининг 50 йили мобайнида енгил саноатнинг умумий тармоқ ишлаб чиқариш ҳажмидаги улуши 54 фоиздан 37 фоизгача, озиқ-овқат саноати улуши эса 30 фоиздан 14 фоизга тушиб қолди.

Шунга кўра ёқилғи, қора ва рангли металлургия каби хом ашё ишлаб чиқарувчи тармоқларнинг улуши кескин ўсди. Машинасозлик саноати тармоқлари пахта комплексига бўйсундирилган бўлиб, унинг улуши атиги 16%ни ташкил этади⁵. Бу, албатта, республика иқтисодиётини

⁴ Кушлин Г. Мировые технологические тенденции и экономическое переустройство России// Экономист, 1998, №7; Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. –М., Изд-во РАГА, 2001. –С.410.

⁵ Абулқосимов Х.П., Ваҳобов А.В., Раҳимова Д.Н., Нарбаев Б.И. Ўзбекистонда иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш ва иқтисодиётни эркинлаштириш йўллари. –Т.: ТДТУ, 2001. 60-61-б.

марказга, бошқа собиқ иттифоқдош республикаларга боғлиқ ва тобе бўлиб қолишга олиб келди. Айниқса, технологик жиҳатдан миллий иқтисодиётимиз импортга ўта боғлиқ, тобе қилиб қўйилди.

Бу эса мустақилликни мустаҳкамлашда технологик хавфсизликни таъминлашнинг ўта зарурлигидан далолат беради. Бунинг учун республикамызда иқтисодиётни модернизация қилиш ва таркибий жиҳатдан чуқур ўзгартириш ишлари амалга оширилмоқда. Буларнинг натижаси ўлароқ, саноатда юксак технологияга асосланган ва истиқболли тармоқларнинг, чунончи, машина-созлик, ёқилғи-энергетика, кимё ва енгил саноатнинг ҳиссаси ортиб борди. Шунингдек, республика учун тамомила янги бўлган автомобилсозлик саноати вужудга келтирилди. Хорижий инвестицияларни жалб этиш йўли билан самолётсозлик, радиоэлектроника ва электроника соҳаларини ривожлантиришга катта эътибор берилмоқда. Енгил ва озиқ-овқат саноати учун асбоб-ускуналар, қишлоқ хўжалиги учун кичик механизация воситалари ишлаб чиқаришни таъминловчи бошқа истиқболли тармоқлар ва халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариш соҳаларини ривожлантириш чора-тадбирлари амалга оширилмоқда.

Бу эса ишлаб чиқаришни жадал модернизация қилиш, замонавий қувватларни ишга тушириш, чуқур истеъмом бозорини сифатли ва рақобатбардош маҳсулотлар билан тўлдириш асосида нафақат технологик, шу билан бирга, озиқ-овқат хавфсизлигини ҳам таъминлаш имкониятини беради.

Озиқ-овқат хавфсизлиги мамлакат аҳолисининг асосий озиқ-овқат маҳсулотлари билан етарли даражада, ички имкониятлардан фойдаланган ҳолда таъминланишини, импортга боғлиқликни минимум даражасига зоришни ифодалайди.

Ҳар бир мамлакат аграр сектори ислохотидан кўзланган бош мақсад, озиқ-овқат таъминоти мустақиллигига

эришиш бўлиб, бу катта ижтимоий-иқтисодий аҳамият касб этади. Ўзини-ўзи озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш зарурияти мамлакатда мустақиллик, иқтисодий хавфсизлик ва ижтимоий барқарорликни сақлаб қолиш шартларидан бири ҳисобланади.

Собиқ Иттифоқ даврида Ўзбекистонга пахта толаси етказиб бериш вазифаси юклатилган эди. Бунинг натижасида, сабзавот, мевали боғ, узумзор, ем-хашак, дон экинлари майдонлари кескин қисқартирилди, ун маҳсулотларининг асосий турлари, картошка, шакар, чорвачилик маҳсулотлари ва бошқа бир қатор озиқ-овқат маҳсулотлари бошқа республикалардан ташиб келтирилди. Масалан, республикага ун ва ун маҳсулотларини ўртача йиллик олиб кириш деярли 500 минг тонна, картошка – 450 минг тонна, шакар – 300 минг тонна, гўшт ва гўшт маҳсулотлари – 6,5 минг тонна, сут ва сут маҳсулотлари 3,7 минг тоннани ташкил этарди⁶. Аммо республикага олиб кириладиган озиқ-овқат маҳсулотлари ҳажми аҳоли эҳтиёжларини қондириш учун етарли эмас эди. Уларнинг ассортименти бўйича тиббий меъёрларга риоя қилинмас эди.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашга қаратилган чора-тадбирлар икки йўналишда амалга оширилди:

- қишлоқ аҳолиси томорқа майдонларини кенгайтириш ва янгиларини ажратиб бериш;

- қишлоқ хўжалиги экинлари таркибини қайта кўриб чиқиш.

Натижада, пахта майдонлари қисқартирилиб, 1,5 миллион гектарга келтирилди, дон экинлари, сабзавот, мевали боғ, узумзор ва ем-хашак экинлари майдонлари кўпайтирилди. Мамлакат дон мустақиллиги дастури қабул қилиниб, суғориладиган ерлардаги буғдой экишга ажратилган ер майдонлари 1 миллион гектарга оширилди. Бу-

⁶ Ўзбекистон аграр иқтисодчи олимлари анжумани (форуми). –Т., 2001. 110-б.

нинг натижасида бугдойнинг бир йиллик ялпи ҳосили 3 миллион тоннадан ошиб кетди. Ўзбекистон дон мустақиллигига эришди.

Давлатнинг озиқ-овқатга оид сиёсати ўз-ўзини картошка, мева-сабзавот маҳсулотлари билан ҳам таъминлашни кўзда тутди. Аҳолига етарли даражада чорвачилик маҳсулотлари ва ўсимлик ёғи етказиб бериш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш ва сақлаш учун зарур бўлган базани барпо этиш, шунингдек, озиқ-овқат маҳсулотлари асосий турларининг етарли захирасини шакллантириш, уларнинг чакана баҳолари барқарорлигини таъминлашга эришиш, четдан келтириладиган маҳсулотлар ҳажмини қисқартириб бориш ҳам озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашнинг муҳим йўналишлари ҳисобланади.

Озиқ-овқат хавфсизлиги хўжалик фаолияти натижасида табиатта техноген таъсир этишнинг кучайиши муаммоси билан ҳам боғлиқдир. Ҳаёт фаолияти маконининг бузилиши, табиий ресурсларга истеъмол талабининг ўзгариши атроф-муҳит, экологиянинг ёмонлашувига олиб келади. Бу эса экологик хавфсизликни таъминлаш заруратини келтириб чиқаради. Экологик хавфсизлик табиий муҳитга турли нохуш таъсирлардан, табиий офат ва ҳалокатлардан ҳамда инсонларнинг ва хўжалик субъектларининг атроф-муҳитга салбий таъсир кўрсатишидан ҳимояланганликни ифодалайди. Атроф муҳитнинг шундай хусусиятлари мажмуи мавжудки, уларнинг инсон фаолияти натижасида ўзгаришига ҳеч йўл қўйиб бўлмайди. Бу хусусиятлар иқтисодий адабиётларда «экологик императив» деган тушунча билан изоҳланади⁷. Мазкур тушунча табиий муҳит билан инсоннинг физиологик ва ижтимоий хусусиятлари ўртасидаги нисбатни ифодалайди. Инсон ва табиий муҳит, табиат ва жамият ўртасидаги нисбатнинг бузилиши, авваламбор, инсон ҳаёт фаолиятига, жамият ривожланишига салбий таъсир кўрсатади. Шу боисдан ат-

⁷ Экологическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. -М.: Изд-во РАГС, 2001. - С.49.

роф-муҳит, экологияни сақлаш ва муҳофаза қилиш ҳаётий заруратга айланади.

Экологик хавфсизликни таъминлашнинг иқтисодий механизми табиий ресурслардан фойдаланиш ва атроф муҳитга таъсир этиш бўйича белгиланган норма, нормативлар, квоталарга қатъий риоя этиш, уларга риоя этмаганлик учун иқтисодий санкцияларни қўллаш, экологик хавфсизлик даражасини оширишни рағбатлантириш, солиқ имтиёзлари бериш, имтиёзли кредитлаш, бюджетдан молиялаштириш, шунингдек, фавқулодда вазиятлар учун моддий ва материал ресурслар захираларини барпо этиш ва уларнинг нохуш оқибатларини бартараф этиш учун зарур бўлган ишлаб чиқариш, қурилиш қувватларини барпо этишни ўз ичига олади.

Муҳим иқтисодий хавфсизлик турларидан яна бири молиявий соҳадаги фаолият билан боғлиқ хавфсизлик ҳисобланади. Молиявий хавфсизлик мамлакат ва унинг ҳудудлари ижтимоий-иқтисодий барқарорлиги ва ривожланиши учун зарур молиявий шароит ва ресурсларнинг яратилганлиги, молиявий тизимнинг яхлитлигини сақлаш ҳамда ички ва ташқи иқтисодий манфаатлар таҳдидига муваффақиятли қаршилиқ кўрсатишни ифодалайди. Бу хавфсизлик пул, бюджет, кредит, солиққа тортиш ва валюта тизимларида вужудга келадиган таҳдидларнинг олдини олиш, улардан муҳофазаланишни ўз ичига олади.

Ижтимоий хавфсизлик аҳолининг энг бой ва энг қуйи табақалари даромадлари ўртасидаги фарқ, камбағаллик ва қаншоқлик муаммоси, турли юқумли касалликлар кўлами кенгайишини олдини олиш заруратида ўз ифодасини топади.

Мамлакатнинг барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлаш, унинг жаҳон иқтисодий тизимига интеграциялашуви жараёнида ички ва ташқи транспорт-йўл ҳамда алоқа коммуникациялари тизимининг яратилиши оқибатида транспорт йўл ва алоқа коммуникациялари хавфсизлиги таъминланади.

Иқтисодий хавфсизлик турларининг моҳияти, вужудга келиш сабабларини ўрганиш, миллий манфаатларга таҳдидларни аниқлаш уларнинг олдини олиш ва улардан муҳофазаланиш чора-тадбирлари, механизмларини ишлаб чиқиш ҳамда вужудга келтиришга имкон беради. Бунинг учун ушбу хавф-хатарлар ва хавфсизлик даражасини аниқлаш, уларнинг кўрсаткич ва мезонларини ўрганиш лозим бўлади.

2.2. Иқтисодий хавфсизлик кўрсаткичлари

Иқтисодий хавфсизликни таъминлашда ҳеч бир иқтисодиёт ва жамият субъекти давлатчалик катта роль ўйнай олмайди.

Давлатнинг энг муҳим вазифаси – жамият барқарорлиги ва ривожланишини таъминлаш, мамлакат хавфсизлигига таҳдидларни бартараф этишдан иборат. Эндигина вужудга келаётган хавфнинг олдини олиш иқтисодий таҳдидларнинг чуқурлашиб кетишини ҳаракатсиз қузатиб туришга қараганда муҳим аҳамиятга эга. Бундай хатти-ҳаракат ақлга мувофиқ ва самарали бўлиб, хавфнинг олдини олиш тамойили бўлиши мумкин.

Бозор муносабатларига ўтиш даврида, аралаш иқтисодиёт шаклланаётган шароитда, давлат мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун барча хўжалик субъектлари фаолиятини илгаригидек директив усуллар билан тартибга сола олмайди. Бундай жараёнда давлат ушбу мақсадларда хўжалик субъектлари фаолиятини, иқтисодиётни, ижтимоий тақрор ишлаб чиқариш жараёнларини асосий иқтисодий усуллар ва воситалар қўмагида тартибга солиши лозим бўлади.

Мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга қаратилган тадбирларни амалга ошириш учун унинг индикаторлари мониторингини ташкил этиш зарур. Бундай жараёнда иқтисодий хавфсизлик кўрсаткичларини аниқлаш, таҳлил қилиш ва уларнинг ўзгариш тенденциялари истиқболи аниқланади.

Иқтисодий хавфсизликнинг умумий кўрсаткичлари (индикаторлари) қуйидагилардан иборат:

- турмуш даражаси ва сифати;
- инфляция суръати;
- иқтисодий ўсиш;
- бюджет дефицити;
- давлат қарзи;
- жаҳон иқтисодиётига кириб борганлик;
- «хуфёна иқтисодиёт» фаолияти;
- мулк таркиби;
- солиқ тизими;
- бозор инфратузилмаларининг ривожланиши.

Худудий даражада умумий кўрсаткичлардан ташқари яна қуйидаги кўрсаткичлар иқтисодий хавфсизликни ифодалайди:

- аҳоли даромадлари;
- чакана нархлар даражаси;
- уй-жой билан таъминланганлик;
- қочоқлар, эмигрантлар сони;
- ҳудуднинг мамлакат ЯИМдаги улуши;
- ҳудуднинг тўлов баланси;
- экспорт-импорт сальдоси (2.2.1-чизма).

Юқоридаги кўрсаткичлар миқдорининг таҳликали қуйи (пороговая черта) чегарасини кўрсатиш ва аниқ белгилаш лозим бўлади. Бу кўрсаткич миқдори белгиланган қуйи чегарадан пастга тушганда иқтисодий таҳдид вужудга келади. Ушбу таҳликали қуйи чегара – иқтисодий манфаатлар нуқтаи назаридан хўжалик фаолияти пропорцияларининг энг қуйи мақбул нисбатларини ифодаловчи миқдорий индикаторлар бўлиб, уларга риоя қилмаслик такрор ишлаб чиқариш турли элементларининг иқтисодий ривожланишига тўсқинлик қилади ва мамлакат иқтисодий хавфсизлигига таҳдид солади.

Иқтисодий хавфсизлик кўрсаткичлари

Таҳликали қуйи чегаранинг миқдорий ўлчамларини аниқлаш учун қуйидагиларга асосланиш лозим бўлади:

- миллий иқтисодиёт ҳолати ва ундаги мутаносиблик ҳамда такрор ишлаб чиқариш элементлари ва омилла-

ри ҳолатининг бирламчи, муҳим хусусиятларини тавсифлаш;

- иқтисодиёт соҳасидаги миллий манфаатларни тўлиқ ва кенг қамровли ифодалаш;

- иқтисодиёт соҳасидаги миллий манфаатларга хавф солувчи таҳдидларни тўлиқ ва ҳар томонлама ҳисобга олиш;

- иқтисодий хавфсизликнинг қўйи таҳликали чегарасини ифодаловчи индикаторлардан ҳокимият органлари мамлакат иқтисодий ҳолатини аниқ баҳолашда ва бошқа мамлакатлар билан қиёслашда фойдаланиш имкониятининг мавжудлиги;

- ушбу индикаторларнинг мамлакат ҳисоб, статистика ва прогнозлаштириш тизими билан мувофиқ келиши.

Иқтисодий хавфсизликнинг қўйи таҳликали чегараси индикаторлари миллий иқтисодиёт соҳалари ва уларнинг ҳар қайсисидаги миллий манфаатлар нуқтаи назаридан туркумланади.

Жаҳон миқёсида қабул қилинган иқтисодий хавфсизликнинг қўйи таҳликали чегаралари 2.2.1-жадвалда келтирилган.

Адабиётларда иқтисодий хавфсизлик қўйи таҳликали чегараси индикаторлари ўз ичига 50 та кўрсаткични олган ҳолда қўйидагича туркумланган⁸:

1) иқтисодиётнинг барқарор ривожланишга қодирлигини ифодаловчи кўрсаткичлар. Ушбу гуруҳга ялпи ички маҳсулот ҳажми, саноат ишлаб чиқариши ва унинг таркиби, машинасозлик маҳсулотлари ҳажмида янги турдаги маҳсулотлар улуши, мудофаа ва фан учун харажатлар улуши, инвестициялар, фойдали қазилма бой-

⁸ Қаранг: Илларианов А. Критерии экономической безопасности // Вопросы экономики, 1999. №10. Сенчагов В.К. Экономическая безопасность: геополитика, глобализация, самосохранение и развитие (книга четвертая) / Ин-т экономики РАН.- М., ЗАО «Финстатинформ», 2002. -С.72-78; Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. - М.: Изд-во РАГС, 2001- С.176-180; Прохожев А., М.Корнилов О- проблеме критериев и оценок экономической безопасности // Общество и экономика, № 4-5. 2003. - С. 232-233.

ликларининг захиралари бўйича қуйи таҳликали чегарани ифодаловчи индикаторлар киради;

2.2.1-жадвал

Иқтисодий хавфсизликнинг қуйи таҳликали чегаралари⁹

Кўрсаткичлар	Қуйи таҳликали чегара	
	мазмуни	Даражаси
Асосий капиталга киритилган инвестициялар	Ялпи ички маҳсулотга нисбатан, фоиз	18
Ишсизлик даражаси	Иқтисодий фаол аҳолига нисбатан, фоиз	8
Монетизация даражаси	Ялпи ички маҳсулотга нисбатан, фоиз	25
Ташқи қарз	Ялпи ички маҳсулотга нисбатан, фоиз	40
Ички қарз	Ялпи ички маҳсулотга нисбатан, фоиз	30
Ташқи қарзлар бўйича туловлар	Туловларнинг йиллик экспорт ҳажмига нисбатан, фоиз	25
Мудофаага харажатлар	Ялпи ички маҳсулотга нисбатан, фоиз	3
Фуқаролик фавларига харажатлар	Ялпи ички маҳсулотга нисбатан, фоиз	1,5
Инновацион маҳсулотлар	Саноат маҳсулотлари умумий ҳажмига нисбатан, фоиз	15
Саноат ишлаб чиқаришида машинасозлик ва металлчи қайта ишлаш	Саноат ишлаб чиқариш ҳажмидаги улуши, фоиз	25
Давлат бюджети дефицити	Ялпи ички маҳсулотга нисбатан, фоиз	3,0
Давлат қарзини қоплаш харажатлари	Давлат бюджети харажатлари ҳажмига нисбатан, фоиз	20
Яшаш минимумидан паст даражада даромад оловчи аҳоли	Аҳоли умумий совидаги улуши, фоиз	7,0
Аҳоли даромадлари бўйича табақаланиши	Децил коэффициенти	8,0

⁹ Гордиенко Д.В. Основы экономической безопасности государства. Курс лекций: учеб-метод пособие. –М.: Финансы и статистика; ИНФРА-М, 2009. –С.76,77,78,79,81,82,83,85,86,87,88,89,90,91,92.

2) молиявий тизим барқарорлиги кўрсаткичларига давлат бюджети камомати, давлат қарзи, пул муомаласи, ўзаро ҳисоб-китоб ва солиқ интизомини ифодаловчи кўрсаткичлар киради;

3) ижтимоий соҳа кўрсаткичлари аҳоли даромадлари даражаси ва унинг мулкӣ жиҳатдан табақаланиши, ишсизлик ҳамда ижтимоий соҳа харажатлари бўйича қуйи таҳликали чегараларни ўз ичига олади;

4) ташқи савдо ва иқтисодий фаолият кўрсаткичлари гуруҳига мамлакат ички истеъмолда импортнинг улуши ва миллий ишлаб чиқариш ҳажмида экспортнинг улуши бўйича қуйи таҳликали чегараларни ифодаловчи индикаторлар киради.

Иқтисодий адабиётларда иқтисодий хавфсизлик кўрсаткичлари сифатида С.Ю.Глазьев томонидан таклиф этилган туркумланишдан кўпроқ фойдаланилмоқда. Ушбу иқтисодий хавфсизлик кўрсаткичлари туркумига қуйидагилар киради:¹⁰

- ялпи ички маҳсулотнинг умумий ва аҳоли жон бошига нисбатан ҳажми;

- саноат маҳсулотлари умумий ҳажмида ишлаб берувчи саноат маҳсулотлари улуши;

- саноат ишлаб чиқаришида машинасозликнинг улуши;

- инвестициялар ҳажмининг ЯИМга фоиз ҳисобидаги нисбати;

- илмий тадқиқотлар учун харажатларнинг ЯИМга нисбати (фоиз ҳисобида);

- янги турдаги маҳсулотларнинг ялпи ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ҳажмидаги улуши;

- яшаш минимуми даражасидан паст даромад олувчи кишилар улуши;

- аҳолининг ўртача умр кўриш ёши;

- аҳолининг энг юқори даромад олувчи 10% гуруҳи-

¹⁰ Глазьев С.Ю. Теория долгосрочного технико-экономического развития. - М., Изд. "Вла-Дор", 1997. -С.107-110; Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. - М., Изд. РАГС, 2001. -С.178-179.

нинг энг кам даромад олувчи 10 % гуруҳи даромадлари ўртасидаги фарқ;

- қайд этилган жинойятлар ҳар 100000 киши ҳисобига;
- Халқаро Меҳнат Ташкилоти (ХМТ) методологияси бўйича ишсизлик даражаси (фоиз ҳисобида);
- йиллик инфляция даражаси (фоиз ҳисобида);
- ички қарзлар ҳажмининг ЯИМга нисбати, (фоиз ҳисобида, қиёсий даврда);
- ички қарзларни қоплаш ва уларга хизмат кўрсатиш учун жорий эҳтиёжнинг бюджетга солиқ тушумлари ҳажмидаги улуши (фоизда);
- ташқи қарзнинг ЯИМга нисбати (фоиз ҳисобида);
- ташқи қарзнинг ЯИМ камомадини қоплашдаги улуши;
- хорижий валюталар миқдорининг миллий валюта массасига нисбати (фоизда);
- нақд хорижий валюта миқдорининг нақд миллий валюта ҳажмига нисбати (фоиз ҳисобида);
- (М2) пул массасининг ЯИМга нисбати (фоиз ҳисобида);
- ички истеъмолда импортнинг ҳиссаси, шу жумладан, ички озиқ-овқат маҳсулотлари истеъмоли ҳажмида импорт озиқ-овқат маҳсулотлари улуши (фоизда);
- аҳоли яшаш даражалари бўйича мамлакат ҳудудлари ўртасидаги фарқлар.

Ҳар бир мамлакатда расмий тарзда белгиланган қуйи таҳликали чегара индикаторлари миллий ва жаҳон иқтисодиётидаги шароитларнинг ўзгариши натижалари билан таъқосланади.

Шуни таъкидлаш жоизки, иқтисодий хавфсизлик кўрсаткичларини турли нуқтаи назардан туркумлаш мумкин. Масалан, А.Иллариановнинг фикрича, иқтисодий ривожланишнинг таъминланиши нуқтаи назаридан иқтисодий хавфсизлик кўрсаткичлари қуйидагича туркумланган:

- давлат секторининг (корхоналарининг) ЯИМ ишлаб чиқаришдаги улуши (фоиз ҳисобида);
- давлат истеъмолининг ЯИМга нисбати (фоизда);
- давлат харажатларининг ЯИМга нисбати (фоизда);

- давлат бюджетининг ЯИМга нисбати (фоизда);
- давлат қарзлари ўсишининг ЯИМга нисбати (фоизда);
- пул массасининг ўсиш суръати (фоизда);
- инфляция суръатлари (фоиз ҳисобида);
- валюта курсининг пасайиш суръатлари (фоизда);
- ташқи савдога солиқларнинг ташқи савдо айлан-масига нисбати (фоизда)¹¹.

Иқтисодий хавфсизлик кўрсаткичларини миллий иқтисодиёт субъектларининг ҳаётий муҳим манфаатларини таъминлаш нуқтаи назаридан ҳам туркумлаш мумкин. Масалан, А.Прохожев ва М.Корниловлар шахсининг, яъни алоҳида индивид, фуқаронинг ҳаётий муҳим манфаатини рўёбга чиқариши нуқтаи назаридан иқтисодий хавфсизликни ифодаловчи қуйидаги кўрсаткичларни қайд этган:

- жон бошига ойлик даромад миқдорининг расмий равишда белгиланган яшаш минимуми миқдорига нисбати;
- аҳоли озиқ-овқат харажатларининг йиллик жон бошига даромадлар ҳажмидаги улуши;
- аҳоли жон бошига кундалик истеъмол қилинаётган калориялар миқдори;
- аҳоли жон бошига ўртача йиллик даромадида уй-жой ва коммунал тўловларга қилинган харажатлар улуши;
- аҳоли жон бошига ўртача йиллик даромаддаги жамғармаларнинг улуши ва бошқалар¹². Шунинг айтиб ўтиш жоизки, ушбу иқтисодий хавфсизлик кўрсаткичларининг ўртача жаҳон ва МДХ мамлакатларининг айнан шундай кўрсаткичларига, шунингдек, расмий белгиланган қуйи таҳликали чегара индикаторларига таққослаш орқали миллий иқтисодиётнинг реал ҳолатини аниқлаш мумкин бўлади. Бунинг натижасида ҳукумат

¹¹ Илдариянов А. Критерии экономической безопасности. // Вопросы экономики. 1999. №10.

¹² Прохожев А, Корнилов М. О проблеме критериев и оценок экономической безопасности // Общество и экономика, № 4-5, 2003. -С. 233.

мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга қаратилган иқтисодий сиёсатнинг мақсадлари ва уларни амалга ошириш йўналишларини белгилайди.

Асосий таянч тушунчалар

Шахс, корхона (фирма) ёки давлат миқёсидаги иқтисодий хавфсизлик, энергетик ва технологик хавфсизлик, озиқ-овқат ва молиявий хавфсизлик, транспорт-коммуникация соҳасидаги хавфсизлик, ижтимоий хавфсизлик, хавфсизлик мезони ва кўрсаткичлари, хавфсизликнинг қуйи таҳликали чегараси.

Такрорлаш учун саволлар

1. Иқтисодий хавфсизлик субъектлари нуқтаи назаридан қандай шаклларда намоён бўлади?
2. Иқтисодий хавфсизликнинг ишлаб чиқариш-хўжалик фаолияти бўйича намоён бўлиш шакллари қандай?
3. Истеъмол нуқтаи назаридан иқтисодий хавфсизлик қандай шаклларда намоён бўлади?
4. Ижтимоий хавфсизлик шакллари нималарда намоён бўлади? Уларнинг аҳамиятини тушунтириб беринг.
5. Иқтисодий хавфсизликнинг транспорт-коммуникацияси соҳасидаги шакли қандай ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга?
6. Иқтисодий хавфсизлик қандай кўрсаткичлар орқали тавсифланади?
7. Иқтисодий хавфсизликнинг қуйи таҳликали чегараси деганда нимани тушунасиз?

3-БОБ. ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИККА ТАХДИДЛАР

3.1. Иқтисодий манфаатлар ва тахдидлар

Жамиятда инсон, хўжалик субъектларининг фаолияти уларнинг эҳтиёжларини қондириш ва манфаатларини рўёбга чиқариш мақсадида амалга оширилади. Эҳтиёж кишилар ҳаётини сақлаш, инсон организми ва шахсни ривожлантириш учун унинг зарурий неъматларга ва нарсаларга бўлган объектив зарурати ҳисобланади.

Кишилар эҳтиёжи хилма-хил бўлиб, уларнинг таркибида социал-иқтисодий эҳтиёжлар муҳим ўрин тутади. Умуман, инсон эҳтиёжларини америкалик олим А.Маслоу қуйидаги гуруҳларга ажратган:

1) физиологик, яъни овқатланиш, ичимлик ичиш, ухлаш ва бошқалар;

2) хавфсизлик эҳтиёжлари, яъни касаллик, қўрқинчли вазиятлардан, қаҳр-ғазаб, табиий офат ва бошқалардан ҳимояланиш эҳтиёжлари;

3) ижтимоий алоқаларга бўлган эҳтиёжлар, яъни меҳроқибат, муҳаббат, бирон-бир гуруҳга, оилага бирикиш ва бошқалар;

4) ҳурматга сазовар бўлиш (мақсадга эришиш, тан олиниш);

5) ўзини намоён этиш, юқори мавқега эришиш, яъни ўз қобилиятини намоён этиш ва амалга ошириш ва ҳ.к.

Инсон ўз эҳтиёжларини қондириш зарурлигини англаганида манфаат юзага келади. Манфаат эса меҳнатга, фаолиятга ундовчи мотивацияни вужудга келтиради.

Иқтисодий манфаат англаган ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларнинг намоён бўлиш шаклидир. Манфаатлар хўжалик юритишдан кўзланган наф ва ютуқни ифодалайди. Уларга эришилганда хўжалик субъекти мустақилликка ва ўзидан-ўзи ривожланиш имкониятига эга бўлади. Шу боисдан иқтисодий манфаатлар хўжалик фаолиятини юритишдан кўзланган иқтисодий мақсадларни ҳам ифодалайди. Иқтисодий мақсадлар умумий тарзда қуйидагича туркумланган:

1. Иқтисодий ўсиш. Кўп миқдорда ҳамда юқори сифатли маҳсулот ва хизматларни ишлаб чиқариш, яъни юқори турмуш даражасини таъминлаш.

2. Тўлиқ бандлик. Ишлашга қодир бўлган ва ишлашни хоҳлайдиган кишиларни ўзларига мос машғулот билан таъминлаш.

3. Иқтисодий самарадорлик. Чекланган ишлаб чиқариш ресурсларини минимал даражада харажат қилиб, максимал натижа олишга интилиш.

4. Барқарор нарх даражаси. Умумий нарх даражасининг кескин кўтарилиши ёки пасайиши, яъни инфляция ёки дефляциянинг юқори даражада ўзгаришига йўл қўймаслик чора-тадбирларини кўриш.

5. Иқтисодий эркинлик. Корхона бошқарувчилари, ишчилар ва истеъмолчилар ўз иқтисодий фаолиятида юқори даражада эркин бўлишлари керак.

6. Даромадларнинг одиллона тақсимланиши. Аҳолининг энг бой ва энг камбағал, яъни кам таъминланган қатламлари ўртасидаги фарқ катта бўлишига йўл қўймаслик чора-тадбирларини кўриш.

7. Иқтисоди жиҳатдан таъминлаш. Меҳнатга лаёқатсиз, касалманд, қари, майиб, мажруҳ ва бошқа кам таъминланган, ёрдамга муҳтож аҳоли гуруҳларини ижтимоий ҳимоялаш.

8. Савдо баланси. Халқаро савдо ва халқаро молиявий битимлар оқилона балансини таъминлашга интилиш¹.

Ушбу умумий иқтисодий мақсадлар хўжалик юришининг микро ва макро даражаларидаги, турли иқтисодиёт субъектларининг иқтисодий манфаатларини умумий тарзда ифодалайди.

Иқтисодиёт субъектларининг кўплиги улар манфаатларининг хилма-хил шаклларда намоён бўлишини кўрсатади. Шунга мувофиқ иқтисодиёт субъектлари нуқтаи назаридан манфаатлар шахс, жамият, давлат, ҳудуд, маҳкама, гуруҳ, оила манфаатлари шаклида намоён бўлади.

Шунингдек, жорий ва истиқбол, рационал ва нораціонал, англаган ва англамаган, молиявий, меҳнат, маънавий-ахлоқий манфаатлар туркумлари ҳам мавжуддир.

Шахсий манфаатлар кишиларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари, яшаш хавфсизлигини таъминлаш, турмуш даражаси ва сифатини ошириш, жисмоний, маънавий ва интеллектуал ривожланишидан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида шахснинг яшаш, эркинлик ва шахсий дахлсизлиги, ўзини судда ҳимоя қилиш, ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлар, шахсий ҳаётига аралаштиридан ҳимояланиши ҳамда турар жойи дахлсизлиги ҳуқуқига эгаллиги қайд қилинган. Шунингдек, фуқаролар фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлигига ҳам эгадирлар. Шахснинг иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари, яъни мулкдор бўлиш, меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаш ва қонунда кўрсатилган тартибда ишсизликдан ҳимояланиш, дам олиш, қариликда ва меҳнат лаёқатини йўқотганида, шунингдек, боқувчисидан маҳрум бўлганида ижтимоий таъминланиши, малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ва билим олиш, илмий ва техникавий ижод эркинлиги ҳамда маданият ютуқларидан

¹ Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. В 2Т., Пер. С. англ. 1-го тома - М.: Изд-во. «Республика», 1992. - С. 23-24.

фойдаланиш ҳуқуқларининг кафолатланиши Конституциямизда белгилаб қўйилган². Бу эса шахс ижтимоий ва иқтисодий манфаатларининг ҳуқуқ даражасида қонуний муҳофаза қилинишидан далолат беради.

Жамият манфаатлари ўз ичига демократияни мустақкамлаш, аҳолининг барча ижтимоий ва этник гуруҳларининг ижтимоий тотувлигини, яратувчилик фаоллигини ошириш ва маънавий ривожланишини ифодалайди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳам Ўзбекистон халқи «... республика фуқароларининг муносиб ҳаёт кечиришларини таъминлашга интилиб, инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этишни кўзлаб, фуқаролар тинчлиги ва миллий тотувлигини таъминлаш мақсадида, ўзининг мухтор вакиллари сиймосида Ўзбекистон Республикасининг мазкур Конституциясини қабул қилади»³, – деб таъкидланган.

Давлат манфаатлари конституцион тузумни, суверенитети, ҳудудий дахлсизлиги ва бўлинмаслигини ҳимоя қилиш, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий барқарорликни қарор топтириш, қонунларга қатъий риоя этиш, ҳуқуқтартибот ўрнатилиши, тенг шериклик асосида халқаро ҳамкорликни ривожлантиришни ифодалайди.

Шуни таъкидлаш жоизки, алоҳида шахслар манфаатларини рўёбга чиқариш орқали умумий манфаатлар рўёбга чиқарилади. Аммо бунга кишилар ва уларнинг ижтимоий гуруҳларининг бирлашиши, биргаликдаги ва ўзаро алоқадорликдаги фаолият орқалигина эришиш мумкин бўлади.

Жамият аъзоларининг умумий манфаатлари уларнинг биргаликда давлат мустақиллиги, халқ фаровонлиги ва юқори турмуш даражасини таъминлаш ҳамда унинг маданияти ва маънавий қадриятларини сақлашга бўлган интилишини ифодалайди. Шу боисдан иқтисодий адабиётларда “миллий”, “миллий-давлат манфа-

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон. 2009. 7,8,9,10-б.

³ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон. 2009. 3-б.

атлари” каби тушунчалар қўлланади. Улар мамлакат фуқароларининг умумий иқтисодий манфаатларини акс эттиради. Миллий манфаат эса инсоннинг маънавий-маданий ривожланиши, унинг ҳуқуқ ва эркинлигини ҳимоя қилиш ҳамда ўз фаолияти учун масъулиятини рағбатлантириш асосида халқ фаровонлигининг барқарор ўсишини таъминлаш демакдир.

Иқтисодий манфаатларни рўёбга чиқаришнинг ички ва ташқи шарт-шароитлари мавжуд бўлиб, ички шароитларига шахснинг ривожланиши, конституцион тузумнинг мустаҳкамланиши, мамлакат ҳудудларининг яхлитлиги ва бўлинмаслигини таъминлаш ҳамда хўжалик ва бошқа фаолиятлар, фавқулодда вазиятлар, табиий офатлар, фалокатлар таъсирида вужудга келадиган нохуш экологик ҳолатлардан кишилар саломатлигини сақлаш киради. Ташқи шароитларга эса шерикчилик ва ўзаро ҳамкорлик асосида халқаро алоқаларнинг самарали тизимини шакллантириш ва ривожлантириш, ташқи агрессияларни қайтариш қобилиятини таъминлаш, ўзининг иқтисодий, ҳарбий-сиёсий, интеллектуал салоҳиятига мос равишда халқаро ҳамжамиятда ўзига муносиб ўринга эга бўлиш киради. Ушбу иқтисодий манфаатларнинг рўёбга чиқишига тўсқинлик қилувчи турли-туман таҳдидлар, хавф-хатарлардан ҳимоя қилиш давлат зиммасига юклатилган.

Таҳдид жамият, давлат ва уларнинг субъектлари, алоҳида шахснинг нормал ҳаёт фаолияти, улар манфаатларини рўёбга чиқаришга тўсқинлик қилувчи, зиёнзаҳмат келтирувчи, хавф-хатар туғдирувчи омиллар, шарт-шароитлар ва воқеликларни ифодалайди.

Иқтисодий манфаатларга таҳдидлар уларнинг таъсирида вужудга келадиган нохуш ва салбий оқибатлар билан боғлиқ равишда қаралиб, хавф-хатар манбаи сифатида изоҳланади. Уларни қуйидаги белгилар бўйича хилма-хил туркумларга ажратиш мумкин:

- таҳдидлар келиб чиқиш манбаига кўра: ички ва ташқи гуруҳларга ажратилади;

- инсон фаолияти соҳалари бўйича: сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий, ҳарбий, миллатлараро муносабатлардаги, экологик, демографик, илмий-техник, технологик, интеллектуал, информацион, хом ашёвий таҳдидларга бўлинади;

- инсон фаолиятига нисбатан таҳдидлар: объектив, субъектив таҳдидлар гуруҳига ажратилади. Субъектив таҳдидларга ташкиллаштирилган ва онгли равишда амалга ошириладиган таҳдидлар киради. Масалан, разведка, шпионаж, айғоқчилик, ташкилий жиноятчилик;

- амалга ошиш эҳтимоли бўйича, яъни маълум шарт-шароитлар тақозоси билан вужудга келадиган таҳдидларга: кризис, қайта қуриш, ислоҳ этиш, қарма-қаршилик, шерикчилик туфайли вужудга келадиган таҳдидлар киради;

- оқибатига кўра умумий, яъни мамлакат миқёсига таъсир кўрсатувчи, локал, яъни маълум ҳудудга таъсир кўрсатувчи, хусусий, яъни айрим хўжалик субъектларига таъсир кўрсатувчи таҳдидлар туркумланади⁴.

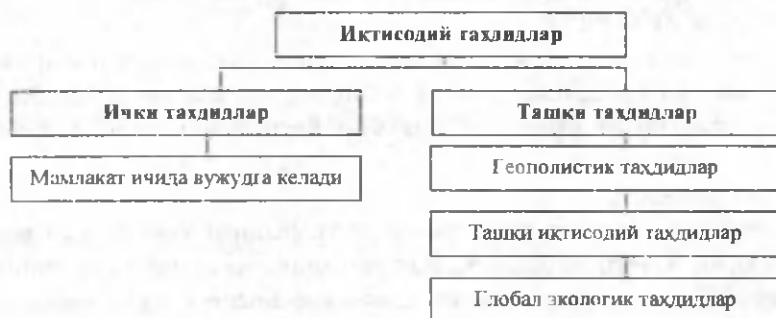
Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” асарида таҳдидлар мамлакатимиз, миллатимиз, жамиятимиз ва ҳар бир фуқаронинг хавфсизлигига, янгилашиш ва тараққиёт йўлига, жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш йўлига солинаётган таҳдидлар гуруҳларига ажратилиб, таҳлил қилинган⁵.

Иқтисодий таҳдидларни энг умумий тарада ички ва ташқи таҳдидга ажратиб ўрганиш мумкин. Ташқи таҳдидлар геополитик, ташқи-иқтисодий, шунингдек, глобал экологик омиллар билан тавсифланади (3.1.1-чизма).

⁴ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. – М.: Изд-во РАГС. 2002. – С.63; Сенчагов В. Экономическая безопасность как основа обеспечения национальной безопасности России // Вопросы экономики, №8, 2001. – С.71-73.

⁵ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т.: Ўзбекистон, 1997. 15-б.

Иқтисодий таҳдидлар таркиби

Иқтисодий таҳдидлар мамлакат иқтисодиёти ривожланиши ва жамият, давлат, хўжалик юритувчи субъектлар, фуқароларнинг иқтисодий манфаатларига бевосита хавф туғдиради. Бу таҳдидлар ижтимоий тақдор ишлаб чиқаришни издан чиқариб, жамият ҳаётида танглик ҳолатини келтириб чиқаради.

3.2. Иқтисодий хавфсизликка ички таҳдидлар

Мамлакатнинг ички иқтисодий соҳадаги хавфсизлиги табиий, техник-технологик, инфратузилмавий, ижтимоий ҳамда бошқа макро ва микроиқтисодий ривожланиш омиллари, ички иммунитет ва беқарорлик, тангликлар таъсиридан ҳимояланиш орқали таъминланади.

Иқтисодий хавфсизликка таҳдид солувчи ички омилларга қуйидагилар киради:

- илгариги тизимдан бирёқлама, таркиби деформациялашган иқтисодиётнинг мерос қолганлиги;
- кўпчилик тармоқларнинг қолоқ технологик базага, юқори энергия ва ресурс сифимига эгаллиги сабабли миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигининг пастлиги;
- иқтисодиётнинг юқори даражада монополлашуви;
- юқори даражадаги инфляция;
- инфратузилма объектларининг етарли даражада ривожланмаганлиги ва мустақкам эмаслиги;

- минерал хом ашё базаларининг кам ўрганилганлиги ва хўжалик оборотига тортилиш имкониятларининг етарли эмаслиги;

- мамлакат илмий-техника салоҳиятининг ёмонлашуви, фан-техника ривожланишининг айрим йўналишларида илғор ўринларнинг бой берилиши, бошқа фаолият соҳаларида интеллектуал меҳнат обрўсининг тушиб кетиши;

- ички бозорларда чет эл фирмалари томонидан маҳаллий товар ишлаб чиқарувчилар маҳсулотларининг, шу жумладан, истеъмол товарларининг сиқиб чиқарилиши;

- ҳудудий сепаратизм тенденцияси ва бошқариш қарорларини қабул қилишда тармоқ лоббизмининг юқори даражадалиги;

- инвестицион фаолликнинг пастлиги;

- капитал харажатлар ўрнига жорий харажатларни афзал кўриш;

- социал зиддиятларнинг келиб чиқиш хавфининг мавжудлиги. Бундай ижтимоий зиддиятлар меҳнатга ҳақ тўлаш механизмининг такомиллашмаганлиги, ишсизлик даражасининг юқорилиги, аҳоли ўртасидаги табақаланишнинг кескинлашиб кетиши, аҳоли билим даражаси ва сифатининг пасайиши туфайли вужудга келади;

- қонунчиликнинг ривожланмаганлиги, бир қанча иқтисодий субъектларнинг ички ва ташқи бозорда монопол ҳолатда эканлиги ғайриқонуний фаолият кўрсатиши ҳамда ҳуқуқий интизомининг пастлиги;

- иқтисодиёт субъектларининг молиявий ва шартномавий интизомининг пастлиги;

- иқтисодиётнинг криминаллашуви ва уни бошқаришда коррупциянинг кучайиши;

- даромадларни яшириш ва солиқ тўлашдан қочиш ҳолатларининг кўпайиши;

- молиявий маблағларни чет элларга ноқонуний тарзда ўтказиш (3.2.1-чизма).

Таҳдиднинг ички омилларини, ўз навбатида, ички гуруҳга ажратиш мумкин: 1) иқтисодий тизимнинг циклик ривожланиш қонуниятларига боғлиқ таҳдид омиллари; 2) циклик ривожланиш қонуниятларига боғлиқ бўлмаган омиллар. Биринчи гуруҳ омиллари ҳаракати оқибатида маълум вазиятда макроиқтисодиёт даражасида салбий ҳолатлар юзага келиб, давлатнинг иқтисодий хавфсизлигига таҳдид солиши мумкин.

Иккинчи гуруҳ омиллари ҳаракати эса узоқ муддатли даврда хўжалик тизими муҳим элементларининг такрор ишлаб чиқарилиши натижасида тўпланган нохуш тенденциялар туфайли юзага келади. Бу нохуш тенденциялар қуйидагиларда намоён бўлади:

- мамлакатнинг ишлаб чиқариш, инновацион ва илмий-техникавий салоҳиятдан фойдаланиш даражаси ва самарадорлиги;

- хўжалик юритиш ва бошқаришнинг иқтисодий муносабатлари;

- ижтимоий соҳа;

- атроф муҳит ҳолати;

- мамлакат ҳудудларидаги аҳвол.

Иқтисодий ислоҳотларнинг дастлабки босқичида танглик ҳолати чуқурлашиб, ишлаб чиқариш кескин қисқариб кетди. Бундай ҳолатнинг ўзиёқ иқтисодий хавф турдирар эди. Чунки ишлаб чиқаришнинг қисқариши, ички бозорда товар ва хизматлар миқдорининг камайиб кетиши оқибатида уларнинг ўрнига хориж товарлари, айниқса, арзон, сифатсиз товарлар кириб келди. Ички бозордан сиқиб чиқарилган маҳаллий товарларнинг ўрнини тиклаш ниҳоятда оғир бўлади. Шунингдек, бой берилган Ғарбий ва Марказий Россия, бошқа МДХ мамлакатлари бозорларига қайтадан кириб бориш ҳам қийин бўлади.

Мамлакат иқтисодий хавфсизлиги учун фундаментал тадқиқот ишларининг тўхтатилиб қўйилиши, жаҳон талабларига жавоб берадиган илмий-тадқиқот жамоалари ва конструкторлик бюроларининг тарқалиб кетиши, юқори технологик ва рақобатбардош маҳсу-

Иқтисодий хавфсизликка таҳдид солувчи ички омиллар

лотларга буюртмаларнинг кескин камайиб кетиши, мамлакатдан соҳанинг кучли мутахассисларининг чиқиб кетиши жиддий таҳдидни юзага келтиради. Юқори малакали мутахассис ва ишчиларнинг ўз соҳасидан чиқиб кетиши, нуфузли соҳалардан бошқа бундай билим, малага талаб қилмайдиган, айниқса, тижорат-воситачи-

лик соҳаларига ўтиб кетиши ҳам жиддий таҳдид бўлиб, хавфли оқибатларга олиб келиши мумкин.

Иқтисодийёт таркибий тузилишида хом ашё маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи, ёқилғи-энергетика, металлургия тармоқлари улушининг ўсиб, машинасозлик, химия, енгил ва озиқ-овқат саноати улушининг камайиб кетиши ҳам жиддий хавф туғдиради. Россия Федерациясида XX аср 90-йиллари биринчи ярмида бозор муносабатлари ўз-ўзидан иқтисодийёт таркибининг тузилишини ўзгартириб юборади деган қарашлар ўзини оқламади. Шунингдек, таркибий ўзгартиришлар жараёнида чет эл инвесторларига умид қилиш ҳам ўзини оқламади. Чунки уларнинг манфаатлари давлат иқтисодий сиёсати билан мос келмади.

Мавжуд хўжалик тузилиши ва алоқаларни шошилинч бузиш, саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нархлари ўртасидаги диспропорцияни кучайтириб юбориш, ватанимиздаги ишлаб чиқарувчиларга нисбатан ақлга мувофиқ патернализмдан бутунлай воз кечиш, амалда ички бозорни озиқ-овқат маҳсулотлари импортига тўлиқ очиб қўйиш мамлакатнинг ўзини ўзи озиқ-овқат билан таъминлаш базасининг барбод бўлиши ва заифлашиб қолишига олиб келади. Давлат мустақиллиги, суверенитети хавф остида қолади. Шунинг учун мамлакат озиқ-овқат мустақиллигини таъминлаш учун мамлакат товар ишлаб чиқарувчиларини самарали ҳимоя қилиш, импорт маҳсулотлари билан маҳаллий товарлар нисбатини тартиблаш муҳим аҳамиятга эга.

Ишсизликнинг ўсиши, айниқса, унинг оммавий ва турфун тус олиши мамлакатга жиддий ижтимоий хавф туғдириши мумкин. Ишсизлик турли-туман жинойятлар, хусусан, экстремизмнинг кучайиши учун база ҳисобланади.

Ишбилармонлик, инвестиция фаоллигига тўсиқларнинг мавжудлиги давлатнинг молиявий қийинчиликларни чет эл кредитлари ҳисобига “япашга” бўлган интилишини кучайтиради. Чет эл кредитларидан фойдаланиш ўзича хавфли эмас, балки иқтисодий тараққиётга

кўмаклашувчи восита бўлади. Аммо чет эл кредитларидан самарасиз фойдаланиш, уни ҳаддан ташқари кўп миқдорда олиш, уни тўлаш имкониятларидан ортиқча бўлиб кетиши хавфлидир. Буни ҳозирги Аргентинадаги воқеалар мисолида кўриш мумкин.

Иқтисодиётдаги коррупция ва “маъмурий рэкет” мамлакат хавфсизлигига жиддий таҳдид ҳисобланади. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида “маъмурий рэкет” турли давлат ҳамда назорат органларининг кичик ва хусусий бизнес субъектлари фаолиятига ноўрин ара-лашиши туфайли вужудга келган.

У мамлакатда ўрта мулкдорлар синфининг амалда шаклланиши, қарор топиши, тадбиркорликнинг ривожланишига тўскинлик қилади.

Иқтисодиётда криминал жараёнларнинг кучайиши жинорий ёки “хуфёна” иқтисодиётнинг вужудга келиши билан боғлиқдир. Президентимиз Ислам Каримов бу борада тўхта-либ, шундай дейди: “Жинорий ёки кўп ҳолларда “хуфёна” деб аталаётган иқтисодиёт воқелик сифатида қуйидагича шароитда ўсди ва ривожланди: у ишлаб чиқариш соҳаси-даги қонунларни қўпол равишда бузиб, ўзига хон – ўзига бек бўлиб олган эди. Чунки унга энг яқин рақобатчи бўлган давлатнинг иқтисодий тузилмалари қотиб қолган кўрсат-малар ва тақиқлар билан чеклаб қўйилган эди. Совет дав-рида бу ҳодиса ҳаддан ташқари кучайди, хунук ҳолга кел-ди ва Ўзбекистонга мерос бўлиб қолди”⁶.

Ички таҳдидлар ичида хуфёна иқтисодиёт ўта хавф-лилиги билан ажралиб туради. Шунинг учун унга қарши кураш иқтисодий хавфсизликни таъминлашда муҳим аҳамиятга эга.

Мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун унга таҳдид солувчи ички ва ташқи омилларни аниқ-лаш билан бир қаторда, унинг кўрсаткичларини таҳ-

⁶ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т.: Ўзбекистон, 1997. 87-6.

лил қилиш ҳамда улар асосида хавфсизликни таъминлаш механизмини шакллантириш долзарб муаммо ҳисобланади.

3.3. Иқтисодий хавфсизликка ташқи таҳдидлар

Очиқ иқтисодиёт шароитида ташқи иқтисодий хавфсизликни таъминлаш учун қуйидагилар тақозо этилади:

биринчидан, жаҳон хўжалик алоқаларида иштирок этиш билан миллий ишлаб чиқариш учун қулай шароит яратиш;

иккинчидан, жаҳонда содир бўлаётган иқтисодий, сиёсий нохуш ҳодисалар салбий оқибатларининг миллий иқтисодиётга таъсирини камайтиришга эришиш. Алоҳида таъкидлаш жоизки, очиқ иқтисодиёт шароитида ташқи таҳдидлар таъсирини бутунлай йўқ қилиш, унга барҳам бериш мумкин эмас.

Иқтисодий хавфсизликка таҳдид солувчи ташқи омилларга қуйидагилар киради:

1) экспорт таркибида хом ашё товарларининг устуворлиги, аъъанавий машинасозлик ва ҳарбий саноат товарлари бозорларининг йўқотилиши;

2) мамлакатнинг кўп турдаги маҳсулотлар, шу жумладан, стратегик аҳамиятдаги ва озиқ-овқат маҳсулотлари импортига қарамлиги, боғлиқлиги;

3) ташқи қарзларнинг ўсиб бориши;

4) экспорт ва валюта назоратининг яхши йўлга қўйилмаганлиги, божхона чегараларининг ёпиқ эмаслиги;

5) рақобатга бардошли экспортни қўллаб-қувватловчи молиявий, ташкилий ва ахборот инфратузилмаларнинг ривожланмаганлиги ҳамда импорт таркибининг рационал эмаслиги;

6) экспорт-импорт операцияларига хизмат кўрсатувчи транспорт инфратузилмаларининг ривожланмаганлиги (3.3.1.-чизма).

Экспорт товарларига нархларнинг кескин пасайиб кетиши ёки аксинча, импорт товарларига нархларнинг кескин кўтарилиб кетиши ташқи бозорга ниҳоятда боғ-

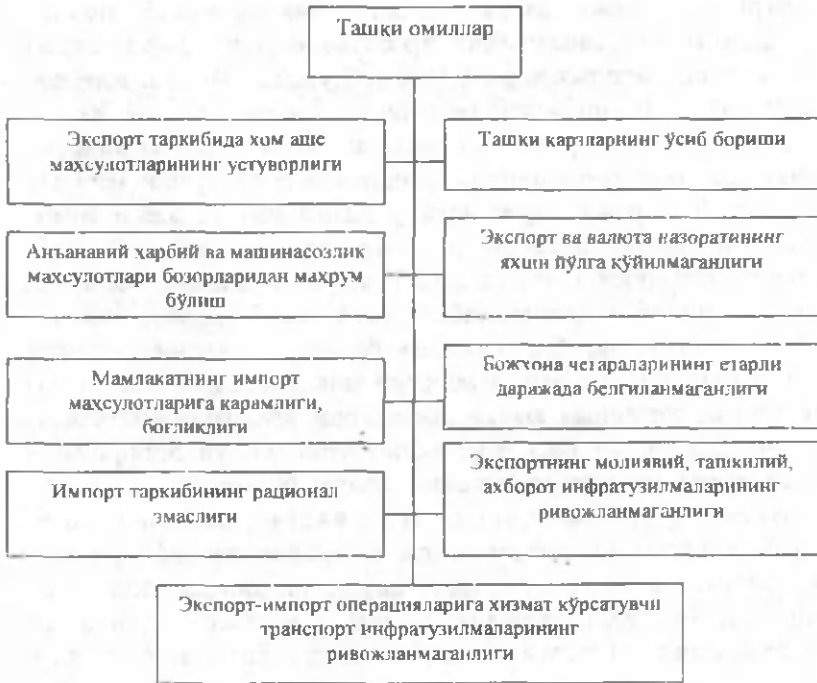
лиқ бўлган иқтисодиёт учун ўта хавфли ҳисобланади.

Иқтисодиёт учун муҳим сотиш бозорлари ёки маҳсулот етказиб берувчи мамлакат ёки мамлакатлар гуруҳи билан савдога эмбарго киритилиши ҳам хавф туғдиради. Шунингдек, бир мамлакатдан ёки мамлакатлар гуруҳидан айрим турдаги маҳсулотларни келтиришда юқори даражадаги қарамликка, боғлиқликка йўл қўйиб бўлмайди. Чунки бу иқтисодий қарамликдан сиёсий жиҳатдан таъсир кўрсатишда фойдаланишлари мумкин. Хорижий мамлакатга молиявий жиҳатдан ўта юқори даражада боғлиқликка ҳам йўл қўйиб бўлмайди. Бу ҳолдан қарздор мамлакат иқтисодий сиёсатига ва ташқи иқтисодий алоқаларни амалга ошириш шароитларига таъсир ўтказишда фойдаланишлари шубҳасиздир.

Миллий иқтисодиёт учун унинг экспорти таркибида икки-уч хил товарнинг устувор ўринни эгаллаши, ҳатто экспорт ҳажмининг ярмидан кўпини ташкил этиши ўта хавфли ҳолатларни туғдириши мумкин. Кўпчилик ривожланаётган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, экспортнинг бундай таркиби жаҳон бозори конъюнктурасининг ёмонлашган шароитида, уларга бўлган талабнинг камайиши оқибатида иқтисодиёт ҳалокат ёқасига келиб қолиши мумкин.

Мамлакат экспорт қилаётган хом ашё ресурсларининг жаҳон бозоридаги нархларининг тушиб кетиши оқибатида унинг ташқи савдо айланмаси пасайиб кетади. Натижада, валюта тушуми камаёди. Бу ҳол мамлакат учун зарур инвестиция лойиҳаларининг бажарилишига салбий таъсир кўрсатиб, ҳатто миллий валютаси қадрининг тушиб кетишига ҳам олиб келиши мумкин. Шунингдек, хом ашё ишлаб чиқарувчи миллий корхоналарнинг иқтисодий молиявий аҳволи ёмонлашади. Уларнинг бир қанчаси хонавайрон бўлади, кўпчилиги эса ишлаб чиқариш ҳажмини камайтиришга мажбур бўлади. Оқибатда, иш билан банд ходимлар сони қисқариб, ишсизлик кўпаяди. Давлат бюджетидан аҳолини ижтимоий ҳимоялашга ажратиладиган маблағ кўпайиб, ижтимоий муаммолар ҳам бирмунча кескин-

Иқтисодий хавфсизликка таҳдид солувчи ташқи омиллар таркиби

лашади, миллий иқтисодиётнинг ривожланиш суръатлари секинлашади ёки турғунликка, тангликка юз тади.

Очиқ иқтисодиётга ўтиш кучли даражадаги протекционизмдан воз кечишни тақозо этади. Аммо мамлакатни жаҳон хўжалигига кириб бориши нуқтаи назаридан истиқболли бўлган тармоқлар ва ишлаб чиқаришларни ҳимоя қилиш, яъни селектив протекционизм зарурдир. Иқтисодий хавфсизлик нуқтаи назаридан ватанимизда ишлаб чиқарилган товарлар сотиш бозорларини, импорт ҳам ашё ва саноат маҳсулотлари манбаларини диверсификациялаш, кўплаб мамлакатлар билан иқтисодий алоқа қилиш, бир мамлакат билан ёмон-

лашган муносабатлар ўрнига бошқа мамлакатлар билан бўладиган илиқ муносабатлар ривожлантирилади.

Иқтисодиёт чуқур кризисга учраган ва капитал маблағларни унга жалб қилиш кескин камайиб кетаётган шароитда хорижий инвестициялар баъзи бир соҳаларда иқтисодий ўсиш катализатори бўлиши мумкин. Бу эса иқтисодий хавфсизликни мустаҳкамлашга имкон беради. Хорижий инвестицияларни жалб қилиш механизми хорижлик ҳамкорларнинг молиявий ва моддий ресурсларини миллий иқтисодиётга реал киритишга ундаши лозим. Улар томонидан моддий бойликларни арзон-гаровга кўплаб сотиб олинишига йўл қўйиш мумкин эмас. Шундай қилиб, хорижий инвестицияларни иқтисодиётга кенг жалб қилиш чораларини кўриш билан бир қаторда, бу жараёнларни тартибга солиш ҳам даркор. Бунда миллий манфаатларга риоя қилган ҳолда, хорижий компанияларнинг минимал маблағлари эвазига бутун бир тармоқлар устидан ўз назоратини ўрнатишларига йўл қўймаслик лозим бўлади.

Бутун дунёда миллий валюта қадри мамлакат иқтисодий аҳволининг индикатори ҳисобланади. Мамлакатдан молиявий маблағларнинг катта миқдорда чиқиб кетиши, яъни “капиталнинг қочиши” миллий иқтисодий хавфсизликка бўлган жиддий таҳдидлардан биридир. Маблағларнинг четга чиқиб кетишининг легал, яъни очикдан очик йўли тижорат банклари томонидан хорижий банklar ҳисоб счетларига катта миқдордаги маблағларнинг ўтказилиши ҳисобланади. Ноқонуний, яъни яширин йўлларга эса қуйидагилар киради:

- экспорт қилинаётган маҳсулот нархини пасайтириб, импортда ошириб кўрсатиш. Бунда фиктив ва ҳақиқий нарх ўртасидаги фарқ хорижий компаниялар томонидан ватанимиздаги ишбилармоннинг хориждаги банкдаги счетига ўтказилади;

- импорт учун “аванс” ўтказилади, аммо импорт содир бўлмайди ва ҳ.к.

БМТ маълумотларига кўра, дунёда ҳар йили нолегал йўл, хуфёна фаолият орқали топилган 300 милли-

ард доллар ҳаром пуллар легаллаштирилади. 1990 йили Европа кенгаши томонидан жинояткорона йўл билан топилган даромадларни конфискация қилиш тўғрисида Конвенция қабул қилинган, аммо уни фақат 6 та давлат ратификация қилган холос.

Мамлакатнинг нафақат иқтисодий, шунингдек, сиёсий аҳволига ҳам жиддий хавф туғдирувчи таҳдидлардан бири ташқи қарз муаммосидир. Ташқи қарзнинг юқори даражадалигининг ўзиёқ миллий манфаатларга мос келадиган ташқи сиёсат юритишни шубҳа остига қўяди. Мамлакат қарз берган йирик кредитор мамлакатларга қарам бўлиб қолади. Ташқи қарзларни тўлаш учун мамлакат қарзлардан кредитларни белгиланган муддатларда тўлашни кафолатлайдиган ишлаб чиқариш лойиҳаларини молциялаштиришда фойдаланиш ҳамда янги объектларда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар экспортини кенгайтириш ҳисобига ташқи қарзларни тўлаш мумкин.

Давлат иқтисодий манфаат ва хавфсизликка таҳдидларни аниқлаб, уларнинг олдини олиш мақсадида иқтисодий сиёсат мақсадлари ва стратегияларини ишлаб чиқади. Бу билан иқтисодий хавфсизликни таъминлаш механизмини яратади.

Асосий таянч тушунчалар

Эҳтиёж, иқтисодий манфаат, шахс, корхона, жамият ва давлатнинг иқтисодий манфаатлари, таҳдид, ички таҳдид, ташқи таҳдид

Такрорлаш учун саволлар

1. Иқтисодий манфаатнинг моҳияти нимада? Улар қандай шаклларда намоён бўлади?
2. Иқтисодий манфаатларга таҳдидлар деганда нимани тушунасиз? Улар қандай вужудга келади?
3. Криминал иқтисодий таҳдидларнинг қандай турлари мавжуд?
4. Иқтисодий таҳдидлар қандай турлардан иборат?
5. Ички таҳдидлар қандай шаклларда намоён бўлади? Улар қандай хавф туғдиради?
6. Ташқи таҳдидлар қандай шаклларда намоён бўлади?
7. Таҳдидларнинг ўзаро боғлиқлиги нималарда кўринади ва уларнинг олдини олиш учун нима қилиш керак?
8. Ўзбекистоннинг иқтисодий хавфсизлигига таҳдиднинг қандай ички ва ташқи омиллари мавжуд?

4-БОБ. ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИКНИ ТАЪМИНЛАШ МЕХАНИЗМИ

4.1. Иқтисодий хавфсизликни таъминлаш мақсади ва унинг институционал шароитларининг яратилиши

Хавфсизликни, шу жумладан, иқтисодий хавфсизликни таъминлаш давлат сиёсатининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Бунинг учун, авваламбор, унинг сиёсий-ташкилий ва ҳуқуқий асослари яратилади. Ушбу мақсадда концепция ишлаб чиқилади. Уни ишлаб чиқиш эса иқтисодиёт ҳолатини объектив баҳолаш ҳамда унинг ривожланиш тамойили ва тенденцияларини прогноз қилишга асосланади. Бунинг учун иқтисодий хавфсизликни белгиловчи вазият ва ҳолатлардаги сабаб-оқибатлари аниқланади. Шунингдек, иқтисодий хавфсизликни сақлаш ва мустаҳкамлашга масъул, жавобгар давлат органлари, ташкилот ва муассасалар белгиланади.

Концепцияни ишлаб чиқишда иқтисодий хавфсизликнинг, таҳдидларнинг ҳақиқий ҳолатини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Мамлакатдаги ҳақиқий иқтисодий аҳволни аниқлашга қаршилик қилувчи сиёсий кучлар ёки юқори мансабдор шахслар мавжуд бўлиши мумкин. Шу боисдан уларнинг бу борадаги қаршилиги ва тўсиқларини енгиб ўтишга тўғри келади.

Иқтисодий хавфсизлик концепциясида иқтисодиётда ижтимоий ишлаб чиқариш ҳажми ва динамикаси, иқтисодий салоҳиятдан фойдаланиш самарадорлиги, иқтисодиёт-

нинг очиклиги, интеллектуал салоҳиятнинг ҳолати, инновацион даражаси, ижтимоий-сиёсий барқарорлик, давлатнинг ижтимоий-иқтисодий жараёнларга таъсир кўрсатиш даражаси, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш тенденцияларининг истиқболли прогнозлари ва уларнинг асосий устувор томонлари ўз ифодасини топиши лозим.

Иқтисодий хавфсизлик концепцияси ўз ичига қуйидагиларни олади:

- хавфсизликни таъминлашнинг мақсад ва вазифалари;
- уларни амалга ошириш йўллари ва усуллари;
- олий ҳокимият ва маҳаллий ҳокимият органлари, иқтисодиёт тармоқлари бошқарув тизимлари, ҳуқуқ-тартибот, миллий хавфсизлик органларининг умумдавлат, ҳудудий даражадаги иқтисодий хавфсизликни таъминлаш бўйича вазифалари;
- мавжуд ва потенциал хавфсизликка таҳдидларни таҳлил қилиш;
- давлатнинг хавфсизликни таъминлашдаги имкониятлари, иқтисодий ресурслар, восита ва кучлардан рационал фойдаланиши назарда тутилади;
- иқтисодий таҳдидларни бартараф этиш, уларнинг олдини олиш ва салбий таъсирини юмшатиш йўллари, восита ва усуллари.

Хавфсизлик концепцияси асосида уни таъминлашнинг давлат стратегияси ишлаб чиқилади. Ушбу стратегия таҳдидларнинг моҳияти, объектлари индикатори ва уларнинг олдини олиш ёки бартараф этиш механизмларини белгилаб беради.

Иқтисодий адабиётларда давлат иқтисодий стратегиясининг уч жиҳати ва таркибий қисмлари ажратиб кўрсатилган:

1. Иқтисодий хавфсизлик ва мамлакат ҳаёт фаолияти муҳим соҳаларининг ҳимоясини таъминлайдиган миллий, давлат манфаатларини аниқлаш.

2. Шахс, жамият ва давлатнинг муҳим ҳаётий манфаатларига зиён келтирадиган иқтисодий хавфсизликка таҳдид ва хавф-хатарларни тавсифлаш. Бунда қисқа, ўрта

ва узоқ муддатли даврларда давлат ҳамда ижтимоий-иқтисодий тизим барқарорлигига зарарли, салбий таъсир кўрсатувчи омиллар ва шароитлар аниқланади.

3. Иқтисодий хавфсизликнинг турли таҳдидлар, хавфхатарлардан барқарор ҳимояланишини таъминлашга қаратилган иқтисодий сиёсатни шакллантириш, институционал ўзгаришларни амалга ошириш бўйича таклифлар ва тавсиялар ишлаб чиқиш.¹ Ушбу стратегияда иқтисодий хавфсизлик талабларига жавоб берадиган иқтисодиётнинг мезон ва параметрлари ҳам аниқланади². Иқтисодий манфаатлар ва хавфсизликка бўлган таҳдидларнинг олдини олиш ва уларни бартараф этиш ҳамда юмшатишнинг устувор мақсадларига қуйидагилар киради:

- аҳолининг барча ижтимоий гуруҳлари ва табақалари турмуш даражасини ошириш орқали жамият барча аъзоларининг бирдамлигига эришиш;

- миллий иқтисодиётга хусусий инвестицияларни кириштириш рағбатлантириш, инвестицион жараёнларни фаоллаштириш;

- қатъий солиқ, пул-кредит сиёсатини юритиш, миллий валюта қадрини ошириш ва мустаҳкамлаш;

- ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш ва самарали божхона назорат тизимини шакллантириш;

- мамлакат фани ва интеллектуал салоҳияти ривожланишини қўллаб-қувватлаш;

- мамлакат ҳудудларини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, улар ўртасидаги ўзаро алоқадорликни кучайтириш орқали ички иқтисодий маконни мустаҳкамлаш;

- хўжалик субъектларининг халқаро бозорларга чиқишдаги мустақиллиги ва эркинлигини таъминлаш.

¹ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. - М.: Изд-во РАГС, 201.-С.96

² Давлат стратегияси ва иқтисодий сиёсатнинг моҳияти, мезонлари классификацияси нафақат ижтимоий-иқтисодий тараққиётни, шу билан бирга, унинг хавфсизлигини ҳам таъминлаши лозим. Қаранг: Ведута Е.Н. Стратегия и экономическая политика государства. - М.: Акад. Проект, 2004. -С.11-23.

Шуни айтиб ўтиш жоизки, иқтисодий хавфсизликни таъминлашда иқтисодий восита ва чора-тадбирлар билан бир қаторда, коррупция, ташкилий жиноятчилик, хуфёна иқтисодиётга қарши сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий, ташкилий тавсифдаги чора-тадбирлар, воситалардан ҳам фойдаланилади. Бунда иқтисодий бошқарув органлари ҳуқуқ-тартибот, миллий хавфсизлик хизмати, чегара, божхона органлари билан биргаликда ўзаро алоқадорликда фаолият юритадилар.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг институционал муҳитини яратиш муҳим ҳисобланади. Бунда, институтлар деганда, жамиятдаги турли тизимлар, субъектларнинг ўзаро муносабатларидаги қоидалар (ўйин қоидаларига) назарда тутилади. Улар маълум чеклашлар ҳамда рағбатларни ўз ичига олган, фаолиятга ундовчи мотивлар ва механизмларни шакллантирувчи қонун-қоидалар йиғиндисиدير. Институтлар формал ва ноформал чеклашлар асосида ҳаракат чегараларини белгилаш орқали бозор иқтисодиёти шароитидаги ноаниқликларни камайтиради, қабул қилинаётган қарорларнинг етарли даражада натижа беришини таъминлайди.³ Ушбу институционал ёндашувга кўра иқтисодий хавфсизликни таъминлаш учун муассасалар, хўжалик тузилмалари белгиланган қонун-қоидалар, зарарли фаолиятларни чеклаш орқали ўзаро боғлиқликда, бир-бирлари билан алоқадорликда фаолият юритишлари учун қулай муҳит яратилиши муҳим аҳамиятга эга бўлади. Жамиятдаги ноформал чеклаш, яъни анъана, одатлар, турли ижтимоий шартлар, нормал чеклашлар, яъни қонунлар, суд прецедентлари, маъмурий актлар ҳамда белгиланган фаолият қоидаларига риоя қилинишини таъминловчи суд, ҳуқуқ-тартибот ва бошқа хавфсизлик органлари айрим хўжалик субъектлари, шахслар, гуруҳлар ва бошқа кучларнинг хавфсизликка таҳдид соловчи хатарли фаолиятининг олдини олиш ва бартараф

³ Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. - М., 1997. - С. 70.

қилиш учун тегишли муҳит яратади. Бу эса маълум трансакцион харажатларни тақозо этади. Буларга ахборот излаш, тузилмалар ўртасида келишув ва музокаралар ўтказиш, шартномалар тузиш ҳамда уларнинг бажарилиши устидан назорат қилиш харажатлари киради.⁴ Институционал ёндашув турли даражадаги хўжалик субъектларининг иқтисодий хавфсизлиги бўйича қарорлар қабул қилиш жараёнига ажратилган харажатларни оптималлаштириш, иқтисодий ўсишни таъминловчи механизмларни такомиллаштириш орқали самарали бошқариш тамойилларининг шаклланиши учун имкон яратади.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлаш учун асосий шарт-шароитлар қуйидагиларда ўз ифодасини топади:

- аҳолининг цивилизацион эҳтиёжлари меъёрида қондирилиши учун яшаш шароитининг яратилиши. Бу кишилар учун танлаш эркинлиги ҳамда узоқ муддат меҳнат қобилиятини сақлаган ҳолда фаолият юритиш ҳуқуқи ва мажбуриятини ифодалайди. Бунинг учун бозорнинг ўз-ўзини тартиблаш ва иқтисодиётни давлат томонидан тартиблаш механизми уйғунлигини таъминлашга хизмат қилувчи ресурс, энергетика, транспорт, ишлаб чиқариш ва бозор инфраструктуралари шакллантирилади;

- хотиржам яшаш имкониятларининг яратилиши. Бунинг учун фавқулодда нохуш вазиятлар вужудга келишининг олдини олиш ҳамда ишончли ахборотга эга бўлиш учун иқтисодий шароитлар вужудга келтирилиши лозим бўлади. Бундан кўзланган мақсад, биринчидан, иқтисодий ва техноген хавф-хатарга қарши туриш, иккинчидан, иқтисодий жиноятчилик ва терроризмнинг кучайишига қарши чоралар кўриш ҳисобланади;

- мамлакатнинг ҳудудий ва иқтисодий яхлитлигига хавф солувчи омилларнинг олдини олиш. Бу омиллар мамлакат ҳудудларининг ривожланиши ва аҳоли турмуш даражасидаги фарқларнинг катталашиб кетиши туфайли вужудга келади. Мамлакатнинг ҳудудий ва иқтисодий ях-

⁴ Курс экономической теории. – 4-е доп. и перераб. – Киров: Изд. "АСА", 1999. – С.192-193.

литлигини таъминлаш учун, биринчидан, ягона иқтисодий маконни ташкил этиш мақсадида пул ва банк тизими-ни мустаҳкамлаш, молиявий ва савдо инфратузилмаси-ни ривожлантириш; иккинчидан, ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаларини бир-бирлари-га яқинлаштиришга қаратилган оқилона ҳудудий сиёсат-ни амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Ушбу шарт-шароитларни яратиш асосида иқтисодий хавф-сизликни таъминлаш механизмининг асосий элементлари ҳуқуқий база, бошқаришнинг иқтисодий услублари ҳамда иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш ҳисобланади.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг ҳуқуқий ба-засини Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва бошқа қонунлар ташкил этади. Эндиликда эса “Хавфсиз-лик тўғрисида” ги Қонунни қабул қилиш лозим бўлади.

Бошқаришнинг иқтисодий услублари таркиби тўлов, товар айрибошлаш ва нарх шаклланишини тартибга со-лиш, иқтисодий жавобгарлик, масъулият ҳамда молия-вий интизомни ўз ичига олади. Шунингдек, уларнинг тар-кибига турли суғуртавий ҳимояланиш, фаолият турла-рини лицензиялаш, хўжалик жараёнларини текшириш орқали улардаги қийинчилик туғдирувчи ва тўсиқ бўлув-чи омиллар олдини олиш ва бартараф этиш воситаси си-фатида аудит ҳамда ахборот киради.

4.2. Иқтисодий хавфсизликни таъминлашда давлатнинг тартибга солувчилик вазифалари

Бозор муносабатлари шароитида давлат иқтисодиёт-га аралашиб, бозор механизмининг амал қилишига кўмак-лашади ва аҳолини унинг салбий оқибатларидан ҳимоя-лаш чора-тадбирларини кўради. Иқтисодиётни давлат то-монидан тартибга солишдан қўзланган асосий мақсад бо-зор муносабатларини муайян ва маълум йўналишда ри-вожлантириб, иқтисодий танглик, таҳдид ва хавф-хатар-дан ҳимоялаш ҳамда аҳоли турмуш даражасининг паса-йиб кетишига йўл қўймасликдан иборатдир. Давлатнинг иқтисодиётга аралашуви кўлами ва даражаси унинг им-

кониятларига мос бўлиб, бозор механизмлари, хўжалик субъектларининг эркин фаолият юритиши учун қулай иқтисодий муҳит яратилишига имкон бериши лозим бўлади. Шунингдек, давлат хўжалик тизимининг рақобатбардошлигини ошириш, бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланишини рағбатлантиради.

Давлат иқтисодиётни тартибга солишнинг қуйидаги йўналишларида ҳам фаолият юритади:

- иқтисодиётдаги жараёнларни объектив, кенг қамровли мониторинги, шу жумладан, шахс, давлат ва жамиятнинг муҳим ҳаётий манфаатларига ички ҳамда ташқи таҳдидларни аниқлаш ва прогнозлаштириш учун ахборотлар базасини яратиш;

- иқтисодий манфаатларга бўлган таҳдидларнинг олдини олиш, уларнинг салбий оқибатларини енгиш ҳамда барҳам бериш бўйича жарима ва узоқ муддатли чоратадбирлар комплексини ишлаб чиқиш. Бунда давлатнинг иқтисодий хавфсизлик стратегиясини амалга ошириш бўйича фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш чора-тадбирларининг натижалари баҳоланади.

Давлатнинг ушбу иқтисодиётга аралашуви дастакларини аниқлашда хўжалик субъектларининг ривожланиш ва ўз фаолиятини тартибга солиш имкониятларини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади. Давлат институционал ўзгаришлар, таркибий сиёсатни амалга ошириш орқали иқтисодиётнинг самарали амал қилиши учун қулай шароит яратиш мақсадида молиявий, пул-кредит, инвестициялаш ва ташқи иқтисодий соҳаларни фаол тартибга солади.

Давлатнинг иқтисодий хавфсизликни таъминлаш бўйича фаолияти қуйидагиларни ўз ичига олади:

- мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тизими ҳамда давлатнинг барқарорлигига хавф туғдирувчи омилларни аниқлаш ва мониторинг қилиш;

- ушбу омилларнинг зарарли, салбий таъсирига барҳам бериш ёки юмшатишга қаратилган иқтисодий сиёсатни шакллантириш ва институционал ўзгаришларни амалга ошириш.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлашда давлат харбий-саноат базасини мустаҳкамлаш ва унинг барқарорлигини оширишда турли усуллардан фойдаланади:

- ишлаб чиқаришни оқилона жойлаштириш;
- стратегик хом ашё ресурслари ва камёб воситалар заҳирасини яратиш;
- бир-бирининг ўрнини босувчи ва тўлдирувчи ишлаб чиқаришларни ташкил этиш;
- ер ости иншоотлари ва омборларни қуриш;
- ишлаб чиқаришни бошқаришнинг ишончли тизим ҳамда манзилларини ривожлантириш ва ҳ.к.

Мамлакат ўз иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда халқаро, минтақавий, ижтимоий ва давлат муассасалари (институтлари)дан ҳамда уларнинг фаолият услублари, ҳуқуқий, дипломатик, диний, ғоявий, маъмурий, иқтисодий, харбий, информацион ва бошқа чора-тадбирлардан фойдаланади.

Иқтисодий хавфсизлик соҳасида қўлланувчи сиёсий воситалардан мамлакат иқтисодиётига бошқа мамлакат ёки бир неча мамлакатлар томонидан етказилиши мумкин бўлган зарар, иқтисодий ҳуруж, таҳдидлардан ҳимояланиш мақсадида фойдаланилади.

Ушбу сиёсий воситалар ўз ичига қуйидагиларни олади:

- БМТ ва БМТнинг Хавфсизлик кенгашида мамлакат миллий-иқтисодий манфаатларига мос келадиган резолюциялар қабул қилинишига эришиш;
- халқаро арбитраж ёки халқаро судга иқтисодий тазйиқ, таҳдидлар юзасидан мурожаат қилиш;
- музокаралар ўтказилишини ташкил қилиш ва амалга ошириш;
- халқаро иқтисодий ташкилотларда аъзо сифатида ёки кузатувчи мақомида мамлакат миллий-иқтисодий манфаатларини амалга ошириш мақсадида фаолият юритиш;
- ўзаро манфаатли халқаро иқтисодий ҳамкорлик шартномаларини ратификация қилиш ва ҳ.к.³.

³ Гордиенко Д.В. Основы экономической безопасности государства. Курс лекций: учеб.-метод пособие. –М.: Финансы и статистика; ИНФРА. –М, 2009. –С.203-205-210.

Давлат иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг ички механизмида юқорида баён қилинган воситалардан фойдаланган ҳолда мамлакатда бозор ўзгартиришлари, ислохотларини амалга ошириш, иқтисодиётни бошқаришнинг бозор ва давлат дастаклари, усулларидан фойдаланишни уйғунлаштириш, стратегик захираларни жамғаришга қаратилган тадбирларни амалга оширади.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлаш ички механизмининг амал қилиш самарадорлиги қуйидагилар билан белгиланади:

- миллий иқтисодиётнинг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришга қодирлиги;
- мамлакат ичида маҳсулотлар асосий турларининг ишлаб чиқарилишига эришилганлиги;
- стратегик ресурслар устидан давлат назоратининг ўрнатилганлиги;
- молиявий-банк тизимининг барқарорлиги;
- илмий ва инновацион салоҳиятнинг қўллаб-қувватланиши;
- мамлакат иқтисодий яхлитлигининг сақланиши;
- бозор иқтисодиётининг нормал амал қилиши учун зарур ва мақбул даражада давлат томонидан ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг тартибга солиниши.

Мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг ташқи иқтисодий механизмини амалга оширишнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- хорижий мамлакатлар билан иқтисодий ҳамкорлик алоқалари ва интеграциялашувини ривожлантириш;
- мамлакат ичида ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг жаҳон бозорларида рақобатбардошлигини ўстириш.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг ташқи иқтисодий механизми амал қилиши натижасида миллий иқтисодиётнинг ташқи таҳдидларга қарши туриш қобилияти ошади:

- асосий турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш бўйича бошқа мамлакатлар билан кооперацион алоқалар ўрнатиш;
- товар ва хизматлар экспорти ҳамда импорти устидан давлат томонидан назорат ўрнатиш;

- мамлакатда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар рақобатбардошлигини қўллаб-қувватлаш;

- бошқа мамлакатлар ҳамда халқаро иқтисодий ташкилотлар билан тузилган шартномалар барқарорлигини таъминлаш;

- халқаро ва минтақавий иқтисодий майдоннинг, интеграцион уюшмаларнинг шаклланишида иштирок этиш;

- халқаро иқтисодий муносабатлар, алоқаларни зарурий меъёрда давлат томонидан тартибга солиш.

Шуни айтиб ўтиш жоизки, иқтисодий хавфсизликни таъминлашда давлат бошқарув органлари фаолиятини мувофиқлаштириш ишлари Республика Президенти раҳбарлигидаги Миллий хавфсизлик кенгаши томонидан амалга оширилади. Хавфсизлик кенгаши аъзолари мамлакат Президенти томонидан тайинланади. Унинг таркибига Бош вазир, Хавфсизлик кенгаши котиби, Ташқи ишлар вазири, миллий хавфсизлик хизмати раҳбари, мудофаа ва ички ишлар вазирликларининг раҳбарлари киради. Кенгаш доирасида иқтисодий хавфсизликни таъминлаш бўйича идоралараро доимий комиссия фаолият юритади. Ушбу комиссия Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси ва Сенатининг тегишли қўмиталари билан иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг қонунчилик базасини такомиллаштириш борасида ҳамкорлик қилади, шунингдек, Хавфсизлик кенгашига иқтисодий хавфсизлик соҳасидаги давлат сиёсатининг муҳим йўналишлари бўйича таклифлар, тавсиялар ишлаб чиқади ва бу борадаги турли вазирлик ҳамда муассасалар, ҳудудий бошқарув органлари фаолиятини мувофиқлаштиришга қўмаклашади.

4.3. Ўзбекистонда иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг устувор йўналишлари

Бозор муносабатларига ўтишга қаратилган иқтисодий ислохотлар шароитида давлат хўжалик субъектлари фаолиятининг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш ва фуқароларга зиён келтирилишига йўл қўймаслиги керак. Ушбу мақсадларда давлат, энг аввало, тадбиркорлик му-

ҳитини яхшилаш, кичик ва ўрта бизнеснинг мамлакат иқтисодиётидаги улушини кўпайтириш, иқтисодиётни монополиядан чиқариш ва рақобатбардошлигини ривожлантириш, фонд бозори, ер ва кўчмас мулк бозорларини шакллантириш бўйича чора-тадбирларни ишлаб чиқиши керак. Бундан ташқари, ҳокимиятнинг барча бўғинларида қонун лойиҳаларининг сифати ва асосланганлик даражасини ошириш ҳамда қонунга барчани, ҳатто давлат ҳокимияти органларининг ҳам қатъий риоя этишлари бўйича тадбирлар амалга оширилиши зарур бўлади.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлаш учун давлат қуйидагиларни кўзда тутиши лозим:

- ижтимоий институтлар стратегиясини бир-бирига яқинлаштириш, уларнинг фаолиятини мувофиқлаштиришга имкон берувчи институционал ўзгаришларни амалга ошириш;
- хўжалик жараёнларининг барча иштирокчилари учун лоббизмни қонуний чеклаш, қонунчиликни максимал унификациялаш (яъни имтиёзлар ва турли преференцларни қисқартириш ва йўқотиш) учун иқтисодий ва ижтимоий хатти-ҳаракатларнинг умумий тамойилларини ишлаб чиқиш ҳамда қабул қилиш;
- иқтисодиёт субъектлари ва давлат бошқарув органлари томонидан қонунларга, фаолият тартиб-қоидаларига риоя қилинишини назорат қилиш;
- иқтисодий муносабатлар соҳасида вужудга келадиган мунозара ва зиддиятларни ҳал қилиш механизмини яратиш;
- кадрларни корхоналар хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш ва инвестиция лойиҳаларини баҳолашнинг замонавий усулларига ўқитишни ташкил қилиш;
- жамиятда иқтисодий барқарорликни ошириш ва ижтимоий кескинликнинг ўсишига йўл қўймаслик;
- мамлакат иқтисодий манфаатларини ҳисобга олган ҳолда яқин ва узоқ хорижий мамлакатлар билан иқтисодий, сиёсий муносабатларни ҳар томонлама ривожлантириш.

Шунга мувофиқ равишда собиқ тоталитар тизимдан бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатлар яқин истиқболда қуйидаги вазифаларни амалга оширишлари лозим бўлади:

1) самарали ва рақобатбардош ишлаб чиқаришни қўллаб-қувватлаш ва истиқболи йўқ, эскирган ишлаб чиқаришни тўхтатиб қўйиш;

2) таркибий ўзгартиришларни амалга ошириш учун зарур бўлган иқтисодиёт инфратузилмаларини ривожлантириш;

3) иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланишни таъминлаш;

4) мавжуд илмий техника салоҳиятининг энг қимматли элементларини сақлаш;

5) иқтисодиёт таркибининг деформациялашувига барҳам беришда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, ишлаб чиқариш таркибини тўловга қодир талаб билан уйғунлаштириш;

6) корхоналарнинг бозор шароитларига мослашувини тезлаштириш;

7) экспорт салоҳиятини диверсификациялаш;

8) экологик хавфсизликни оширишни таъминлаш.

Ушбу вазифаларни амалга ошириш миллий иқтисодиёт кўпчилик тармоқларининг рақобатга бардошли эмаслигини бартараф этишга имкон яратади. Бундан келиб чиққан ҳолда, таркибий сиёсат микро ва макро иқтисодиёт даражаларида уч асосий йўналишда амалга оширилиши керак, деган хулоса чиқариш мумкин. Бунинг учун давлат ҳокимият органлари мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун маълум тармоқ ва соҳаларни селектив қўллаб-қувватлаши даркор бўлади.

Макроиқтисодиёт даражасида таркибий сиёсатни амалга ошириш жараёнида қуйидаги вазифалар ҳал қилиниши зарур:

- жамаи талабни ошириш;

- жамғариш нормасини ўстириш ва уни инвестицияга айланишини таъминлаш;

- ривожланишдан тўхтаб қолган секторлардаги барча турдаги ресурсларнинг ривожланаётган секторларга оқиб ўтишини рағбатлантириш;

- ялпи инвестицияларни кўпайтириш;

- экспортни рағбатлантириш;
- умум қабул қилинган тартиб-қоидалар доирасида миллий ишлаб чиқарувчиларни ҳимоя қилиш мақсадида импортни тартибга солиш.

Микроиқтисодиёт даражасида таркибий сиёсатни амалга ошириш жараёнларида қуйидаги вазифаларни бажариш зарур бўлади:

- иқтисодий нуқтаи назардан самарали корхона ва ишлаб чиқаришларнинг ривожланишини рағбатлантириш ҳамда қўллаб-қувватлаш;

- фаолияти самарасиз ишлаб чиқаришлар ва корхоналарни тугатиш ёки реорганизация, яъни қайта ташкил этиш;

- янги монополистик тузилмаларнинг пайдо бўлишига йўл қўймаслик;

- тармоқлараро капитал оқувчанлигини таъминлаш мақсадида фонд бозорининг ривожланишини тартибга солиш ва рағбатлантириш;

- нарх ўсишини тўхтатиш чора-тадбирларини қўриш;

- иқтисодий субъектлар хатти-ҳаракатининг бозорга хос нормаларини жорий қилишни рағбатлантириш.

Иқтисодий хавфсизлик нуқтаи назаридан энг муҳим тармоқлар қаторига ёқилғи энергетика, озиқ-овқат саноати, транспорт ва алоқа киради. Ушбу стратегик аҳамиятга эга бўлган тармоқларни ривожлантириш орқали, биринчидан, энергетик ва озиқ-овқат мустақиллигига эришилади, иккинчидан, жаҳон бозорларига, ресурсларнинг халқаро манбаларига чиқиш учун транспорт йўлларига эга бўлинади.

Илмий техника салоҳиятини сақлаш, қўллаб-қувватлаш, ривожлантириш ва ундан самарали фойдаланиш мамлакатнинг иқтисодий, ҳарбий хавфсизлигини таъминлашнинг муҳим стратегик йўналиши ҳисобланади. Шу боис, мамлакатни илмий-техникавий ривожлантиришнинг узок муддатта мўлжалланган давлат концепциясини ишлаб чиқиш муҳим аҳамият касб этади. Бу борада, энг аввало, яқин истиқболли давр учун давлат фан-техника сиёсатининг устуворликлари аниқлаши лозим бўлади. Илм-фанни

мамлакатнинг энг муҳим стратегик устуворлиги деб тан олиб, уни қўллаб-қувватлаш ва молиялаштириш, олимларни моддий таъминлаш ва раббатлантириш бўйича тегишли сиёсатни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

Мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда давлатнинг ижтимоий зиддиятларнинг олдини олиш ҳамда ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлашга қаратилган давлатнинг ижтимоий сиёсати муҳим аҳамиятга моликдир. Ижтимоий сиёсат аҳолининг турмуш даражасини ошириш, фуқароларнинг иқтисодий аҳволини яхшилаш учун шароитлар яратиш, аҳолининг пул даромадларини кўпайтиришга ҳам йўналтирилади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида аҳолининг турли табақаларга — бой ва камбағал қатламларга ажралиши кучаяди. Бу жараённинг тез ва кескин юз бериши беқарорлик омилига, ижтимоий зиддият ва кескинликларни туғдирувчи таҳдидга айланади. Аҳолининг энг бой ва энг камбағал қатламлари ўртасидаги фарқнинг ниҳоятда катталашиб кетиши, ўрта табақа, синф амалда мавжуд бўлмаган шароитда иқтисодий таҳдидни вужудга келтиради.

Ўтиш даврида давлат кам таъминланган аҳоли қатламларини кучли ижтимоий ҳимоя қилиш, даромадларни адолатли қайта тақсимлаш орқали жамиятнинг кескин қарама-қарши қутбларга ажралиб кетишига йўл қўймасликка ҳаракат қилади.

Шуни айтиб ўтиш жоизки, банкротлик тўғрисидаги қонунчилик амал қиладиган шароитда оммавий ишсизликнинг пайдо бўлишига йўл қўймаслик, банкротга учраган корхоналарнинг ишчи-ходимларини ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, ижтимоий қийинчиликларни юмшатиш, иш жойидан бўшаб қолаётган ходимларни қайта ўқитишни ташкил этиш, янги ишчи ўринларини яратиш, нафақалар тўлаш, жамоат ишларига жалб қилиш чоратадбирларини амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади. Буларнинг барчаси ижтимоий таҳдидларнинг салбий таъсирини юмшатишда муҳим ўрин тутади.

Маълумки, ҳар бир мамлакатда баъзи ҳудудлар ри-

вожланган, баъзилари эса ривожланмаган бўлади. Худуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасидаги фарқлар уларда ишлаб чиқарувчи кучларнинг номуносиб жойлашуви оқибатида вужудга келади. Ушбу фарқлар оқибатида аҳоли даромадлари ва турмуш даражаларида ҳам худудий фарқлар вужудга келади. Натижада, аҳоли ўртасида мамлакат ички миграцияси юз беради. Ижтимоий-иқтисодий таҳдиднинг келиб чиқишини олдини олиш мақсадида аҳолининг ички миграцияси, яъни иқтисодий ночор худудлардан аҳолининг ривожланган худудларга оқиб ўтишини чеклаш, тартибга солиш чора-тадбирлари амалга оширилади. Аҳолининг ички миграциясини тартибга солиш қўйидаги йўналишларда амалга оширилади:

- янги ўзлаштирилаётган, истиқболли худудларга кўчиб борувчилар учун қўшимча имтиёзлар ва ижтимоий кафолатлар белгилаш, жорий қилиш, иқтисодий-ижтимоий ночор, қолоқ худудлардан аҳолининг чиқиб кетишини тўхтатиш учун уларга ҳам қўшимча имтиёз ва рабатлар бериш;

- турли худудлардан кўчиб келган мигрантларни иш билан таъминлаш, жойлаштириш билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш;

- қишлоқ жойларда аҳолининг мустақкам қўним топиб яшаши учун зарур ҳуқуқий ва ижтимоий-иқтисодий база яратиш, саноатни қишлоққа олиб кириш орқали, ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфраструктураларини ривожлантириш натижасида қишлоқ хўжалигида бўш қолган ортиқча ишчи кучи учун янги иш ўринларини яратиш.

Мамлакатда иқтисодий хавфсизликни таъминлаш узок муддатли, стратегик вазифа ҳисобланади. Бу вазифани амалга ошириш учун иқтисодий хавфсизликни таъминлаш давлат стратегиясини, яъни доктринасини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш зарур бўлади. Ушбу давлат стратегияси олий миллий давлат манфаатларига жавоб бера олиши керак.

Иқтисодий хавфсизлик давлат стратегиясида эришилдиган пировард мақсад ва уни амалга ошириш бошқичлари ўз ифодасини топиши лозим. Бу ерда шунини айтиб

ўтиш жоизки, ўтиш даврида иқтисодий таҳдидларнинг кўплиги ва кескинлиги, биринчи навбатда, зарурий чора-тадбирларни амалга оширишга катта эътибор беришни тақозо этади. Шу даврда иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг кафолати бўлган давлатнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат бўлади:

- хавфсизликни таъминлаш бўйича хўжалик ва сиёсий характердаги қарорларни қабул қилиш;

- ижтимоий жараёнларни бошқариш механизмига таҳдидларнинг пайдо бўлганлиги тўғрисида сигнал берувчи индикаторларни киритиш;

- иқтисодий таҳдидларни юмшатиш, бартараф этиш, нейтраллаштиришга қаратилган самарали чора-тадбирларни ишлаб чиқишни амалга ошириш.

Мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш концепцияси доимо узоқ муддатли миллий давлат манфаатларига асосланади. Бошқача айтганда, мазкур концепция мамлакатнинг келажаги тўғрисидаги тасаввурга, ислохотлар натижасида вужудга келадиган ижтимоий-иқтисодий моделга, шунингдек, барқарор, мустақкам ривожланиш стратегиясига боғлиқ бўлади.

Асосий таянч тушунчалар

Иқтисодий хавфсизлик концепцияси, стратегияси, институтлар, институционал муҳит, трансакцион харажатлар, давлатнинг иқтисодиётга аралашув дастаклари, самарали ва рақобатбардош ишлаб чиқариш, таркибий сиёсат, илмий-техникавий салоҳият.

Такрорлаш учун саволлар

1. Иқтисодий хавфсизликнинг институционал шароитлари деганда нимани тушунасиз?

2. Трансакцион харажатлар ва хизматлар нима?

3. Иқтисодий хавфсизликни таъминлашда давлат қандай вазифаларни бажаради?

4. Иқтисодий бошқаришнинг хавфсизликни таъминлашдаги ўрни қандай?

5. Ўзбекистонда иқтисодий хавфсизликнинг қандай ўзига хос хусусиятлари мавжуд?

6. Давлатнинг иқтисодий хавфсизликни таъминлаш концепцияси қандай бўлиши керак?

7. Давлатнинг иқтисодий хавфсизлик сиёсатининг мақсад ва вазифалари нималардан иборат?

5-БОБ. ШАХСНИНГ ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ МУАММОЛАРИ

5.1. Шахснинг эркинликлари ва иқтисодий мустақиллиги

Инсон ўз ҳаёт фаолиятини табиат ва жамият билан диалектик боғлиқликда олиб борадиган, табиат қонунлари ва ижтимоий муносабатларнинг объекти ва субъекти бўлган табиий-биологик мавжудот ва ижтимоий воқеликдир¹. Инсонда табиий-моддий, ижтимоий, маданий ва маънавий хусусиятлар мавжуд бўлади.

Инсоннинг ҳаёт фаолияти турли объектив ва субъектив омилларга, моддий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳалари ҳамда маънавий ривожланишга, шунингдек, табиий-иқлимий таъсирга, экология, ижтимоий, миллатлараро ва геополитик шарт-шароитларга боғлиқ бўлади. Унинг хатти-ҳаракати шахснинг психологик ҳолатига, қизиқиши, одати, ўз олдига қўйган мақсади, ижтимоий ва миллий хусусиятлари, бошқа кишилар билан ўзаро муносабати, ёши, жинси, жисмоний куч ва ақлий қобилиятларига боғлиқ бўлади.

Бозор муносабатлари шароитида инсоннинг имкониётлари қуйидагилар билан белгиланади:

- шахсий мол-мулки, бойлигининг миқдори. Бу эса

¹ Абулқосимов Ҳ.П. Шаклланаётган бозор иқтисодиётида инсон омили ва уни фаоллаштириш йўллари. –Т.: ТМИ нашриёти, 2005. 8-б.

шахснинг кўчмас ва ҳаракатдаги мулки, шахсий капиталининг жамисидан иборат бўлади;

- шахс бошқарадиган капитал миқдори. Бу капитал кимники ва қандай шаклда бўлиши аҳамиятсиздир;

- шахсга маъмурий, ихтиёрий ёки мажбурий равишда бўйсунувчи ёки унга қарам жисмоний шахслар сони. Буларга кишиларнинг онги ва кайфиятига таъсир кўрсата оладиган ҳамда билим, тәрбия, ахборот олиш, диний ишларда маълум ижтимоий вазифани бажарувчи шахслар ҳам киради.

Шахс имкониятини белгиловчи ушбу параметрлар, асосан, жамиятда ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг амал қилишига ва ўзгаришига таъсир кўрсатади.

Демократик жамиятда инсонга бўлган муносабатда қуйидаги тамойиллар амал қилади:

- жамият аъзоларининг барчаси қонун олдида тенг;

- жамиятнинг барча аъзолари ўз мақсадларини амалга оширишлари учун тенг имкониятларга эга;

- жамиятнинг ҳар бир аъзоси шахсан ўзига тегишли ҳар қандай масалани ҳал этишда танлаш ҳуқуқига эга. Мазкур эркинлик кишининг касби, фаолият тури ва соҳасини танлаш, даромадига мувофиқ истеъмол товарлари, хизмат турларини эркин танлаш ҳуқуқига ҳамда имкониятига эга эканлигида ўз ифодасини топади;

- қарор қабул қилиш кўп сонли кишиларга тегишли бўлганлиги сабабли бир шахс фаолияти, хоҳиш-ирода-сига боғлиқ бўлолмайди;

- ҳокимият органлари ваколатларининг унинг турли поғоналари, бўғинлари ўртасида тақсимланиши тўғрисидаги қарорлар кўпчилик иштироки билан қабул қилинади.

Шуни айтиш жоизки, жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий, экологик, сиёсий ва бошқа тизимлари инсон учун яшаш муҳити ҳисобланади. Шу боисдан уларнинг амал қилиш самарадорлигини фақат инсон манфаатларига қай даражада мослиги нуқтаи назаридан баҳолаш мумкин бўлади.

Инсон ва унинг манфаатлари учун оила муҳим аҳамият касб этади. Оила қариндошлик алоқалари ва маиший ҳаёт умумийлиги асосида, онгли равишда ташкил этилган кишиларнинг кичик гуруҳидан иборат. Оиланинг ҳаёт фаолияти шахснинг, у аъзо бўлган оила ва жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий ва маънавий эҳтиёжларини рўёбга чиқариш мақсадида амалга оширилади ҳамда ўзининг уй ҳўжалигини мустақил равишда юритади.

Оиланинг афзалликлари унинг қандай товар ва неъматлар яратиш қобилияти билан ифодаланади. Улар эса қуйидагилардан иборат:

- эр-хотиннинг оилада, никоҳда маҳсулот, неъмат яратиш, ишлаб чиқариш қобилиятидан келиб чиқадиган афзаллик. Уларга қонуний туғилган болалар, обрў-эътибор, оила мақоми киради;

- оила алоҳида уй ҳўжалиги сифатида фаолият юритиб, юқори унум ҳамда самарали тарзда товар ва хизматлар ишлаб чиқаради. Ушбу маҳсулот ва хизматларнинг кўпчилиги жамоат неъматлари ҳисобланади, чунки улар оиланинг барча аъзолари гомонидан истеъмол қилинади.

Бозор муносабатлари тизимида оиланинг иқтисодий вазифаларини қуйидагича ифодалаш мумкин:

- оиланинг янги эҳтиёжлари ва имкониятларини шакллантириш;

- оиланинг иқтисодий вазифаларини амалга ошириш учун зарур шароит яратиш ва ривожлантириш;

- оиланинг ижтимоий-иқтисодий мавқеини ошириш;

- оиланинг нормал маиший ҳаёт кечириш шароитларини ва ижтимоий қўллаб-қувватланишини таъминлаш².

Бозор иқтисодиёти шароитида оила, авваламбор, инсон капиталини шакллантириш ва жамғаришнинг асосий бўғини ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан оиланинг вазифаларини уч босқичда, яъни моддий асосни яратиш, таъ-

² Абулқосимов Ҳ.П., Холмуратова Г.П., Жуманиёзова М. Ўзбекистонда хотин-қизларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволини яхшилаш масалалари. –Т.: ТМИ, 2004. 7-8-б.

лим, инсон капиталини ишлаб чиқариш ва реализация қилишда кўриш мумкин.

Биринчи босқичда оила бюджетини шакллантириш ва фойдаланиш, уй хўжалигини юритиш функциялари амалга оширилади.

Иккинчи босқичда оила фарзандни дунёга келтириш, тарбиялаш ва уни ижтимоий-иқтисодий ҳаёт кечириш шароитларига мослаштириш вазифасини бажаради.

Учинчи босқичда тадбиркорлик фаолияти ва меҳнат қилиш орқали оила бозор хўжалигида ўз аъзоларининг яқка тартибда иштирок этиши, оилавий бизнесни ташкил этиш вазифаларини бажаради.

Барча оилаларга хос бўлган умумий вазифа истеъмол вазифаси бўлиб, у уй-рўзгор хўжалигини юритишни талаб қилади ва меҳнат ресурсларини тайёрлаш билан боғлиқ бўлади. Бу хўжалик оиланинг умумий мулкига ва топган даромадига таянади.

Оила учун ташқи ҳаёт кечириш муҳити сифатида қуйидагилар хизмат қилади:

- ижтимоий-сиёсий ҳаёт;
- табиат, иқлим, экология;
- маданият ва санъатнинг ривожланиши;
- таълим ва соғлиқни сақлашнинг ривожланиши, аҳолининг билим, саводхонлик даражаси ва саломатлиги;
- оила иқтисодиёти, уй-хўжалиги.

Аҳоли ҳаёт таъминоти ва оила иқтисодиётининг ривожланишини ифодаловчи муҳим тамойил ва кўрсаткичларнинг баъзилари қуйидагилардан иборат:

- меҳнат шароити ва кишилар турмуш шароитининг яхшиланиши;
- жамиятнинг интеллектуал салоҳиятидан самарали фойдаланиш;
- ишлаб чиқаришга янги техника ва технологияни жорий этиш ҳисобига меҳнатнинг ижодий характерини ошириш;
- босқичма-босқич, оқилона моддий ва маънавий эҳтиёжларнинг қондирилишига эришиш;
- кишилар ўртача умр кўриш даражасининг ўсиши

ва иқтисодий фаол аҳолининг унумли меҳнат фаолияти билан шуғулланиш даврининг узайтирилиши.

Шуни айтиш жоизки, шахс, оила ва жамиятнинг ўзаро ҳаракати, инсон фаолияти учун маконни белгилаб беради. Ушбу макон эса инсон фаолияти ва хатти-ҳаракати учун чегараларни белгилаб беради. Улар қуйидагиларда намоён бўлади:

- инсоннинг жисмоний имкониятлари чегараси шахс ҳаёти, мавжудлигининг жисмоний шароитларини белгилаб беради;

- иқтисодий, инсонда мавжуд моддий неъматлар қадриятлар миқдори ва инсоннинг иқтисодий соҳадаги имкониятлари билан белгиланади;

- ижтимоий ва ҳуқуқий чегаралар жамият томонидан қабул қилинган қонунлар, ҳаёт кечириш меъёрлари ва қоидалари орқали белгиланади;

- мафкуравий, ғоявий чегаралар инсоннинг ички эътиқоди ва ўзи учун қабул қилган ғоялар билан белгиланади;

- диний чегаралар, инсон амалга оширадиган ва риоя қиладиган диний қоидалар орқали белгиланади;

- маъмурий чегаралар турли маъмурий органлар томонидан ўрнатилади ва инсон ҳаёт кечириш макони чегараларини белгилаб беради;

- инсоннинг билим, ҳаётий тажрибасининг чекланганлиги, ахборотларга эга эмаслиги туфайли вужудга келадиган чегаралар.

Инсоннинг ҳаёт кечириши ва фаолият юритиш макони жамиятда демократик йўл билан конституцион нормалар доирасида кенгайтириб борилиши керак. Бу маконни революцион йўл билан, ўрнатилган конституцион нормаларга зид йўллар билан ўзгартиришга уринишлар жамиятда вайронагарчилик, зўравонликларнинг вужудга келишига олиб келади. Инсон ҳаёти ва фаолияти ушбу маконда мустақиллик, эркинлик ҳамда жамият, давлат олдида ўз мажбуриятларига эга бўлади. Ушбу маконда инсон ҳаётий муҳим манфаатларига эга бўлиб, уларга нисбатан таҳдидларнинг вужудга келиши шахс хавфсизлигига путур етказди.

5.2. Шахснинг ҳаётӣ муҳим манфаатлари ва унинг хавфсизлигига таҳдидлар

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида инсон ўз келажаги, яхши яшаш, ўзининг турмуш даражасининг ошиб бориши, яшаш шароитларининг яхшиланишига, тинч, хавф-хатарсиз яшашга умид қилади ва бунга ишончи бўлишини истади. Инсоннинг ўз эҳтиёжлари, манфаатларига салбий таъсир кўрсатадиган, уларни рўёбга чиқаришга тўсқинлик қиладиган омиллардан ҳимояланганлиги шахс хавфсизлиги деб аталади. Шахс хавфсизлиги ўз ичига унинг ҳаёти, саломатлиги, эркинлиги ва шахсий дахлсизлигига, кадр-қиммати, шаъни ва обрўсига, мол-мулкига қилинган тажовузлардан ҳимояланишни олади.

Шахс манфаатлари ва хавфсизлигига таҳдидлар кўпқиррали бўлиб, улар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- шахснинг ўз олдига нотўғри мақсадларни қўйиши;
- бошқа, ташқи ижтимоий тизимлар таҳдиди;
- ички ижтимоий тизимда вужудга келадиган таҳдидлар;
- табиий таҳдидлар.

Инсон хавфсизлигига таҳдидлар мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланиши суръатларининг жамият эҳтиёжлари ўсишига нисбатан орқада қолиши, ҳудудлар ривожланишидаги номутаносибликнинг кучайиши, табиий ёки инсон, капитал ресурсларининг етарли эмаслиги, жамиятда урбанизация жараёнларининг кучайиши, ташқи табиий муҳитнинг зарарланиши ёки ёмонлашуви ҳамда маълум ижтимоий ҳаракатлар туфайли вужудга келади. Таҳдидлар, шунингдек, турли давлатлар ҳамда улар билан ҳамкорлик қилувчи сиёсий ва ижтимоий ҳамкорлик кучлари ўртасидаги низо, зиддият, қарама-қаршиликларнинг кучайиши сабабли ҳам вужудга келиши мумкин.

Таҳдидлар ичида шахсга тажовуз, зўравонлик алоҳида хусусиятга эга. Зўравонлик маълум ижтимоий гуруҳнинг бошқасига нисбатан иқтисодий ёки сиёсий ҳукмронликни сақлаш, ёки қўлга киритиш мақсадида қилин-

ган тажовуз, мажбурлаш ҳамда жисмоний ёки психологик таъсир кўрсатишга уриниш ҳисобланади.

Ижтимоий жиҳатдан зўравонлик инсон шахсини камситиш, дискриминация қилиш, унинг эркинлиги ва ҳуқуқларини чеклаш орқали шахснинг ҳаётига таҳдид солишда намоён бўлади.

Иқтисодий соҳадаги инсон шахсига нисбатан тажовуз рэкетда ўз ифодасини топади. Рэкет кишининг моддий аҳволига зарар келтирадиган товламачилик ҳисобланади. Унинг намоён бўлиш шакллари қуйидагилардан иборат:

- шантаж, товламачилик қилиш, яъни ўз қурбони учун нохуш ахборотни бошқаларга ошкор қилиш билан қўрқитиб, уни ҳеч кимга айтмаслик учун ҳақ талаб қилиш. Масалан, йирик миқдордаги даромадини солиқдан яширганлиги тўғрисидаги маълумотни билиб қолиб, уни солиқ инспекциясига билдирмаслик учун ўз қурбонидан ҳақ тўлашни талаб қилиш;

- инсон ҳаётига, саломатлигига, мол-мулки ва капиталига таҳдид солиш. Бунда жиноятчилар ўз қурбонларига зарар етказиш билан қўрқитиб, зиён етказмаслик учун пул талаб қиладилар;

- иқтисодий терроризм - шахснинг ишончига кириб олиб, турли йўллар билан кўрсатаётган хизматлари учун тўланадиган ҳақ миқдорини ошириб бориш. Агар шахс қаршилиқ қилса, куч билан ёки психологик йўл билан таҳдид солиш. Бунга шахснинг мол-мулкига эга бўлиш мақсадида қилинган тажовуз, ўғрилиқ, тунаш, қароқчилик қилиш, қўрқитиш, таҳдид солиш ва бошқалар киради.

Шахсга нисбатан таҳдидларнинг жиноят ҳисобланувчи янги шакллари қуйидагиларда намоён бўлади:

- маълум ҳақ эвазига, буюртма асосида шахсни ўлдириш, қўрқитиш, зўравонлик қилиш. Бунда шахсга нисбатан қурол-яроғ, портловчи қурилмалар, радиоактив моддаларни ишлатишга ҳаракат қилинади;

- бойиш мақсадида иқтисодий ташкилий жиноятчилик билан бирикиб кетиш;

- товламачилик мақсадида одамларни ўғирлаш;

- миллат ажратиш негизида шахсга нисбатан жиноят содир этиш.

Юқорида келтирилган тажовуз ва таҳдидлардан кишиларни ҳимоя қилиш мақсадида ҳуқуқ-тартибот органлари фаолиятини кучайтириш ва такомиллаштириш лозим бўлади. Шунингдек, мамлакатда турли хусусий қўриқчи ташкилотлар, фирмалар вужудга келиб, улар йирик ташкилот, муассаса ва корхоналарни маълум ҳақ эвазига қўриқлашни ўз зиммаларига олмақдалар. Шу билан бирга, хусусий детектив ташкилотлар ҳам фаолият юритмоқда. Эндиликда, «Хусусий детективлар ва қўриқчилик фаолияти тўғрисида»ги Қонунни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш лозим бўлади.

Шахс билан боғлиқ таҳдидлар ичида ижтимоий таҳдидлар ҳам мавжуд. Уларга қуйидагилар киради:

- ишсизлик. Ишсизлик келиб чиқишининг уч хил сабаби ва шакли мавжуд. Фрикцион ишсизлик – кишининг бирон жойга кўчиши, юқори ҳақ тўланадиган, меҳнат шaroитлари яхши бўлган бошқа ишга ўтиши ёки бошқа сабабларга кўра вақтинча ишсиз қолиши. Бундай ишсизлик кўпинча ихтиёрий бўлади. Бундай ишсизликка ўқишни би-тириб, биринчи марта иш ахтараётганлар ҳам киради. Таркибий (структуравий) ишсизлик – иқтисодиётда содир бўлаётган таркибий ўзгаришлар натижасида, маълум касбдаги ходимларга талаб камаяди, у ёки бу касб-корлар йўқ бўлиб кетганлиги учун уларга талаб бўлмайди. Ушбу икки ишсизлик шакли табиий бўлиб, уларнинг даражалари табиий ишсизлик даражаси ҳисобланади. Циклик ишсизлик эса иқтисодиётдаги циклик тебранишлар, кризис ва танглик, турғунлик ҳолатларининг кучайиши туфайли вужудга келади;

- камбағал бўлиб қолиш. Шахс ва оила иқтисодий аҳво-лининг ёмонлашуви унинг ишсиз бўлиб қолганлиги, узоқ вақт иш топа олмаслиги ёки билим, касб-малака даража-сининг пастлиги туфайли кам ҳақ тўланадиган ишларда ишлаганлиги сабабли, рақобат курашида синиш, касод бўлиш, даромади кам бўла туриб, болалари кўп бўли-ши, қариганлиги ва турли касалликлар, травмалар са-

баблн меҳнат қобилиятини йўқотганлиги, боқувчисидан айрилиб қолиш, омадсизлик туфайли содир бўлади;

- жамиятда аҳолининг ижтимоий ва мулкнй табақаланиши, даромадлардаги тенгсизликнинг кучайиши, камбағал аҳоли қатламларининг кўпайиши, аҳоли турмуш даражасининг пасайиши;

- меҳнат шароитларининг ёмонлашуви, ишчи кучи малакаси ва сифатининг пасайиши;

- аҳоли ўртача умр кўриш даражаси, давомийлигининг қисқариши, тугилиш даражасининг пасайиши, ўлим даражасининг ўсиши, аҳоли табиий ўсиши суръатларининг ҳаддан ташқари пасайиб кетиши;

- оналар ва болалар ўлими, касалланиш даражасининг ўсиши, турли инфекцион, юқумли касалликларнинг, жумладан, ОИВ/ОИТС ва туберкулез, гепатит, безгак касали, наркомания тарқалишининг ўсиб бориши, майиб ва мажруҳлар сонининг кўпайиши;

- уйсиз ва ишсиз, дайди кишилар, гадойлар ҳамда қаровсиз болалар, люмпен пролетариатнинг кўпайиши;

- хуфёна иқтисодиёт кўламининг кенгайиши, порахўрлик, коррупция, товламачилик, уюшган жиноятчиликнинг кучайиши;

- соғлиқни сақлаш, таълим, уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш нархларининг ҳаддан ташқари ўсиб кетиши ва сифатининг пасайиши, аҳоли кўпчилик қисмининг даволашни ва таълим олиш имкониятларидан маҳрум бўлиши;

- аҳоли, айниқса, ешлар ўртасида оммавий ахборот воситалари, Интернетдаги маданий-оқартув тадбирларида ахлоқсиз, бузғунчи, маънавий қашшоқ турмуш тарзининг зўр бериб тарғиб ва ташвиқот қилиниши жуда хавфли таҳдид ҳисобланади. Оммавий ахборот воситаларида, кино, театр, Интернетда маънавий бузуқ эшиттиришлар, кино ва телефильмлар, қўшиқ, клипларнинг кўрсатилиши, ана шундай руҳдаги китоб, рисола, мақолаларнинг чоп этилиши жамиятда аҳоли умумий маданий-маърифий савияси, маънавиятининг қашшоқланишига, тубан турмуш тарзи ва муҳитининг шаклланишига олиб келади. Бу эса жамият ва

давлат асосларини емирувчи, ўта ҳалокатли оқибатларга олиб келиб, шахс хавфсизлигини таъминлаш шартлари, дастак ҳамда воситалари, механизмини йўққа чиқаради.

Ишсизликнинг, кам таъминланган ва камбағал аҳоли қатламларининг купайиши жамиятда ижтимоий беқарорликнинг вужудга келишига сабаб бўлиши мумкин. Шу тўғрисида давлат янги иш жойларини яратиш, рағбатлантириш, меҳнат биржалари орқали ишсизларни ишга жойлаштириш, янги касб-корга ўқитиш, малакасини ошириш, ҳақ тўланадиган жамоатчилик ишларига жалб этиш, ишсизлик нафақаси тайинлаш орқали ишсизликни камайтиришга ҳаракат қилади.

Шуни айтиб ўтиш жоизки, бозор иқтисодиёти шароитида ишсизликнинг, камбағалларнинг бўлиши, аҳолининг даромадлари бўйича юқори, ўрта ва кам даромадли ижтимоий табақаларга бўлиниши табиий ҳол. Бу ҳол ўз-ўзича ижтимоий хавф туғдирмайди. Ижтимоий хавф энг юқори даромадли аҳоли билан энг паст даромадли аҳоли гуруҳи даромадлари ўртасида ҳаддан ташқари катта фарқ вужудга келгандагина юзага келади. Бунинг натижасида ижтимоий ларзалар вужудга келиши эҳтимоли ҳам мавжуд бўлади. Шунинг учун давлат аҳолининг меҳнат, тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантириш ва кам таъминланган аҳолини аниқ манзилли ижтимоий ҳимоялаш орқали ушбу ижтимоий хавф-хатар, таҳдиднинг олдини олишга ҳаракат қилади.

5.3. Шахснинг ижтимоий-иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш йўллари ва воситалари

Шахс манфаатлари ва хавфсизлигига бўлган таҳдидларга муносабатда инсоннинг руҳий ҳолатини фаоллик, бағрикенглик (толерантлик), чидамлилиқ сифатида тавсифлаш мумкин.

Фаоллик инсоннинг ўз мақсадини таълаши ҳамда унга эришиши йўлида куч-қудрат, шижоат, жўшқинлик билан фаолият кўрсатиш ва меҳнат қилишга шайлиги ҳисоб-

ланади. Бу ҳол шахснинг маълум билим, касб-малака, маҳоратга эга бўлиб, ўзгарувчан вазиятлар ва ҳолатларда ҳам ўзига муносиб жойни эркин эгаллашга, юқори натижа ва самара билан ишлашга имкон беради. Бундай ҳолатдаги киши рақобатбардош, иқтисодий жиҳатдан мустақил бўлиб, ўзининг меҳнати, маҳорати, ишбилармонлиги туфайли ўз эҳтиёжларини қондира олади.

Фаол инсон таваккал, таҳлика ва риск билан иш юри-тиб, ўзи учун хавфли, таҳликали ҳолатлардан чиқиб олиш имкониятига кўпроқ эга бўлади.

Фаоллик, риск туфайли инсон ташаббус кўрсатиши, потенциал рақибларига нисбатан кўпроқ натижа ва нафга эга бўлиш, муаммоларни ҳал қилишнинг самарали воситаларини излаб топиш ва қўллаш, ноанъанавий усуллар ва воситаларни қўллаш эвазига катта, жиддий ижобий натижаларни қўлга киритиш имкониятига эга бўлади.

Бағрикенглик – инсоннинг ахлоқий-психологик хусу-сияти бўлиб, турли, унга ёт бўлган ғоя, одатлар, хатти-ҳаракатларга бағрикенглик билан қарайди, уларни йўқ қилишга, қарши туришга интилмади.

Чидам – инсоннинг ўзига салбий таъсир этадиган иж-тимой, руҳий, иқтисодий ҳолатларга бардошлилик, уларни қабул қилиш чегараси бўлиб, бу чегарадан ташқарида шахс ўзининг барқарорлиги, тинчлигини сақлашга бўлган интилишини тугатиб, қутилмаган тезкор ҳаракат-лар қилиши мумкин бўлади.

Жамиятда мафкуравий, ғоявий, сиёсий ва иқтисодий плюрализмнинг ривожланиши, сўз эркинлигининг мавжуд-лиги кўшиларда ижтимоий назария ва хатти-ҳаракатларга нисбатан муносабатда бағрикенгликка олиб келади. Шу бо-исдан, Ўзбекистонда ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаёт, дав-лат қурилишини эркинлаштиришга қаратилган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ислоҳотлар амалга оширилмоқда.

Мамлакатда кам таъминланган аҳоли гуруҳларини аниқ манзилли ижтимоий химоялаш кўлами ва самарадорли-гининг ўсиши, унда халқ томонидан анъана сифатида қабул қилинган адолат тамойилларига қатъий риоя этилиши

натижасида аҳолининг ўз ижтимоий-иқтисодий аҳволига чидамини янада ошириш имкониятини беради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов: “Ўзбекистонда қабул қилинган, “ўзбек модели” деб ном олган, ижтимоий йўналтирилган эркин бозор иқтисодиётига ўтишнинг иқтисодиётни мафқурадан холи этиш, унинг сиёсатдан устунлигини таъминлаш, давлатнинг бош ислохотчи вазифасини бажариши, қонун устуворлигига эришиш, кучли ижтимоий сиёсат юритиш, ислохотларни босқичма-босқич ва изчил амалга ошириш каби машхур беш тамойилга асосланган ўзига хос йўли - буларнинг барчаси, айниқса, 2008 йилда бошланган жаҳон молиявий ва иқтисодий инқирози даврида ўзининг нечоғлиқ тўғри ва ҳаётий эканини исботлади”³, - деб таъкидлади.

Мамлакатимизда барқарор иқтисодий ўсиш таъминланганлиги боис, ялпи ички маҳсулот харид қобилияти паритети бўйича 2010 йилда 1990 йилга нисбатан 3,4 мартага, яъни 27,1 миллиард доллардан 92,3 миллиард долларга ўсди. ЯИМ аҳоли жон бошига 2,5 баробар, ўртача иш ҳақи 14 баробарга ўсди. ЯИМ аҳоли жон бошига 2,5 баробар, ўртача иш ҳақи 14 баробарга ўсди. Бу даврда мамлакатимиз аҳолиси 8 миллион 244 минг кишига кўпайиб, ҳозирги кунда 28,5 миллион нафарни ташкил этди. Аҳолининг ялпи даромади амалдаги ҳисобкитоблар бўйича 8,6 марта ошди. Айни пайтда, бу кўрсаткичнинг 47 фоизи мулк шакллари ва тадбиркорлик фаолиятдан олинган даромадлардир⁴. Экспорт хулосаларига кўра, ўртача даромадга эга бўлганлар, агар 1990 йилда аҳолининг 18 фоизини ташкил этган бўлса, 2000 йилда уй хўжаликларини тадқиқ этиш натижаларига кўра бу кўрсаткич 24 фоизга етди. 2010 йилда эса 60 фоиз уй хўжаликлари ўртача даражадан кам бўлмаган барқарор даромадга эга бўлган⁵. Нати-

³ Ўзбекистон Республикаси иқтисодий-ижтимоий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги (1990-2010 йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларга мўлжалланган прогнозлари: статистик тўплам. -Т.: Ўзбекистон, 2011. 5-бет.

⁴ Ўша манба, 6-7-бетлар.

⁵ Ўша манба, 83-бет.

жада, аҳолининг турли гуруҳлари даромадлари даражасидаги тафовутни (дифференциялашувни) акс эттирадиган, ишнинг коэффиценти 1990-2010 йилларда 0,40 дан 0,30 га пасайди. Бу эса иқтисодий жиҳатдан тараққий топган давлатлардаги ўртача кўрсаткичга мос келади⁶.

Мамлакатимизда 1997-2010 йилларда Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, 2004-2010 йилларда Мактаб таълимини ривожлантириш давлат дастури амалга оширилди. Бунинг натижасида республикада 1539 та касб-ҳунар коллежи ва академик лицей, 9800 та умумтаълим мактаблари, 66 та олий ўқув юрлари фаолият юритмоқда.

Таълимнинг кутилаётган давомийлиги 1990 йилдаги 13,7 йилдан 2010 йилда 15,6 йилга ўсди. Катта ёшдаги аҳолининг саводхонлик даражаси эндиликда 99,6% ни ташкил қилмоқда.

Аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш 1990 йилдаги 64,0 фоиздан 2010 йилда 82,6 фоизга, шу жумладан, қишлоқларда 55,0 фоиздан 75,8 фоизга ўсди. Шу давр ичида аҳолининг табиий газ билан таъминланганлик даражаси 44,6 фоиздан 83,7 фоизга, шу жумладан, қишлоқ жойларда шунга мос равишда 19,3 фоиздан 77,7 фоизга етди.

Аҳолининг уй-жой билан таъминланиш даражаси 1990 йилда ҳар бир кишига 12,1 квадрат метрни ташкил этган бўлса, 2010 йилда бу рақам 15,2 квадрат метрга етди ёки 1,26 баробар ортди. Бугунги кунда қарийб 77,4 фоиз оила алоҳида уй ва коттежларда истиқомат қилмоқда⁷.

Мамлакатимизда соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш давлат дастурининг амалга оширилиши оқибатида мустақиллик йилларида болалар ўлимининг умумий коэффиценти 1990 йилдаги 34,6 промилледан 2010 йилда 11,0 промиллегача, оналар ўлими эса 100 минг тирик туғилган чақалоққа нисбатан тегишлича 65,3 дан 21га тушди.

Ўзбекистонда аҳоли турмуш даражасининг мустақиллик йилларида, барқарор ошиши натижасида аҳолининг

⁶ Ўша манба, 79-бет.

⁷ Ўша статистик тўплаш, 103-104,106,107,116-бетлар.

ўртача умр кўриш даражаси 1990 йилдаги 67,2 ёшдан 2010 йилда 73,1 ёшга етди ёки 9 фоиздан кўпроқ ошди.

Шунинг учун ҳам республикамизда аҳолининг ҳукумат органларига, мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг муваффақиятига ишончи юқоридир. Аҳоли ўз келажагининг, истиқболда ўзининг ижтимоий-иқтисодий аҳолининг яхшиланишига, турмуш даражасининг ошиб боришига умид ва ишонч билан қарамоқда. Шунинг учун ақидапараст террорчилар ва айрим сиёсий кучларнинг мамлакатда ижтимоий ларзалар ва портлашларни уюштиришга бўлган уринишлари беҳудадир.

Шахснинг хавфсизлиги ҳозирги даврда қуйидагилар билан тавсифланади:

- аҳолининг меҳнат ва тадбиркорлик фаоллиги;
- меҳнат унумдорлиги ва ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсиши, иқтисодий ўсишга эришиш;
- тиббий хизмат кўрсатиш сифатининг яхшиланиши;
- меҳнатга лаёқатли аҳолининг иш билан бандлигининг ошиши ва ишсизликнинг камайиши;
- аҳоли даромадлари ва истеъмолнинг, ўртача даромад даражасининг ўсиши;
- кишиларнинг билим, касб-малака ва маданият даражасининг ўсиши;
- маънавиятнинг ривожланиши;
- фаннинг ривожланиш даражаси;
- камбағаллик ва қашшоқликнинг камайиши;
- аҳоли ўлим даражасининг камайиши;
- аҳолининг ўртача умр кўриш даражасининг ўсиши.

Давлат шахс хавфсизлиги даражасини баҳолаш учун жамиятда ижтимоий беқарорликни вужудга келтириши мумкин бўлган қуйидаги кўрсаткичларни таҳлил қилиб бориши керак бўлади:

- жамиятда аҳолининг тор доирадаги ниҳоятда бой-бадавлат ва келажагига ишончини йўқотган ниҳоятда камбағал кишиларга ажралиши, уларнинг даромадлари ўрта-сидаги фарқнинг катталашиб бориши;
- ижтимоий низоларни келтириб чиқариши мумкин бўлган даражадаги ишсизликнинг ўсиши;

- камбағаллик ва қашшоқлик муаммосини келтириб чиқариши мумкин бўлган даражада аҳоли турмуш даражасининг кескин пасайиб кетиши;

- шаҳарларда қишлоқлардагига нисбатан камбағал кишиларнинг кўпайиши, наркомания, фоҳишалик, ташкилий жиноятчиликнинг ўсиши учун шароитнинг вужудга келишини олдини олиш;

- жамиятда ва хўжалик фаолиятида коррупция ва криминаллашувнинг ўсиши.

Давлат ижтимоий аҳвол даражасини баҳолаш ва прогнозлаштиришда, иқтисодий ҳамда ижтимоий сиёсатга тузатишлар киритиш мақсадида яна қуйидагиларга эътибор қаратиши лозим бўлади:

- ҳокимият органларида жамиятни ижтимоий ривожлантиришнинг йўллари, кутилаётган натижалари тўғрисида аниқ тасаввурнинг шаклланганлиги;

- аҳолининг турли ижтимоий гуруҳ ва табақаларининг ахлоқий-психологик ҳолати мезонлари ҳамда йўналтирилганлик меъёрлари (нормалари);

- ижтимоий барқарорлик ва унга таъсир этувчи омиллар тавсифи;

- давлат бошқаруви органлари ва жамоат ташкилотлари ҳамда уларнинг раҳбарлари фаолиятини ахлоқий нуқтаи назардан баҳолаш.

Шахснинг иқтисодий хавфсизлигини таҳлил қилишда инсон капитали, меҳнат салоҳияти, турмуш даражаси ва сифати, ижтимоий барқарорлиги баҳоланиши керак. Шунингдек, шахснинг оилавий аҳволи, оила даромадлари ва харажатлари, мол-мулки ҳамда ижтимоий инфраструктуранинг ривожланиш даражаси ҳам таҳлил қилинади.

Фан-техника тараққиёти шароитида инсоннинг интеллектуал мулки ва унга бўлган ҳуқуқи ҳам ҳимоя қилиниши лозим. Чунки шахснинг интеллектуал мулки ва унга бўлган ҳуқуқига қилинган тажовуз, таҳдид шахс хавфсизлиги путур еткази.

Кишиларнинг интеллектуал мулк объектлари таркибига нау-хау, маълумотлар базаси ва электрон ҳисоблаш

машиналари дастурлари (уларни расмий рўйхатга олинганлиги тўғрисида далолатнома берилади), саноат мулки, фойдали моделлар, ихтиролар, саноат намуналари (уларга патентлар берилади), товар белгилари киради. Интеллектуал мулк объектлари қонунлар ҳамда патент идоралари томонидан ҳимоя қилинади.

Шахс хавфсизлиги қуйидаги шароитлар мавжуд бўлганда реал воқеаликка айланади:

- жамиятга, табиатга ва ўзига-ўзи зиён етказмайдиган инсонлар типининг оммавий тарзда шаклланиши;

- ҳар бир фуқарони халқ тинчлиги, уни қуролли тўқнашувлар ва турли хавф-хатарлардан сақлаш учун курашга жалб этиш; ўз фаолиятини инсоният, жамият, халқ манфаатларига йўналтириши;

- ҳар бир оиланинг ўзини жисмоний жиҳатдан чиниқтиришга ва маънавий жиҳатдан ривожлантириш учун моддий маблағлари ҳамда бўш вақти етарли бўлишига эришиш;

- халқнинг кучли, адолатли, ҳуқуқий, демократик жамият қуришга бўлган хоҳиш-иродасини мустаҳкамлаш;

- жамиятда ҳуқуқий давлат даражасида инсонни ҳурмат қилиш ва соғлом турмуш тарзига асосланган муҳитни шакллантириш;

- инсоният, жамият ва жаҳон тинчлигини сақлашга бўлган хоҳиш-ирода ҳамда интилиш ҳар бир шахс турмуш тарзининг ажралмас қисмига айланиши⁸.

Шахснинг хавфсизлигини таъминлашда давлатнинг ижтимоий сиёсати муҳим роль ўйнайди. Давлатнинг ижтимоий сиёсати, уни амалга ошириш механизмлари одамларнинг меҳнатдаги фаоллиги ва тадбиркорлигини ўстириш учун шарт-шароитлар яратишга қаратилиши лозим.

Ушбу вазифаларни амалга ошириш мақсадида ўтиш даврида Ўзбекистонда давлатнинг ижтимоий сиёсати қуйидагиларга қаратилган:

- фуқароларнинг эркин иқтисодий фаолият, тадбир-

⁸ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. – М.: РАГС, 2001. – С.245.

корлик ва меҳнат, касб турлари ҳамда соҳаларини эркин танлаш каби конституциявий ҳуқуқларини таъминлаш;

- меҳнат мотивациясининг кучли механизминини кириштириш, аҳолининг иқтисодий фаоллигини ошириш учун шароитлар яратиш;

- аҳолини мақсадли ва манзилли ижтимоий ҳимоя қилиш ҳамда кам таъминланган гуруҳларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш;

- таълим, ижтимоий суғурта, соғлиқни сақлаш тизимларини ислоҳ қилиш йўли билан аҳолининг ижтимоий хизматларга бўлган зарур кафолатини таъминлаш⁹. Шунингдек, давлат ижтимоий сиёсати аҳолининг даромад ва мулкка эгаллик даражаси бўйича кескин табақалашувининг олдини олиш ҳамда аҳолининг тўлов талабларини кенг миқдорда қондириш ва унинг ўсишини таъминлаш чора-тадбирларини амалга оширади.

Давлат ижтимоий сиёсатида аҳолини ижтимоий ҳимоялаш муҳим ўрин тутди. Давлатнинг бу соҳадаги сиёсатининг устувор йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- давлат ижтимоий истеъмол фондларини ташкил этиш ва улардан жамиятнинг ҳар бир аъзоси фойдаланишини кафолатлайдиган қонунларни қабул қилиш;

- давлатнинг марказлашган ижтимоий суғурта фондини ташкил этиш;

- кўрсатилган хизматлар ва самарали меҳнатлари учун давлат томонидан бериладиган имтиёзлар;

- иш ҳақи ва пенсия минимумининг давлат томонидан кафолатланиши;

- кўп болали оилаларга тўланадиган нафақалар;

- кам таъминланган аҳоли табақаларига моддий ёрдам кўрсатиш;

- болаликдан ногирон ва бошқа меҳнат қобилиятини йўқотганларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш;

- талабалар учун тўланадиган давлат стипендиялари;

- ишсизлик нафақаси;

⁹ Абулқосимов Ҳ.П. Шаклланаётган бозор иқтисодиётида инсон омили ва уни фаоллаштириш йўллари. – Т.: ТМИ, 2005. 182-б.

- энг муҳим озиқ-овқат маҳсулотлари турларининг белгиланган нархларда сотилишини таъминлаш;
- ижтимоий аҳамиятга эга бўлган хизматлар баҳола-ридаги фарқларни бюджет ҳисобидан қоплаш;
- ижтимоий соҳанинг энг муҳим тармоқлари (соғлиқни сақлаш, таълим, жисмоний тарбия, спорт ва маданият) моддий базасини қўллаб-қувватлаш ва мустаҳкамлаш.

Ҳар бир шахс, фуқаро хавфсизлигини таъминлашда фуқаронинг ўзи, у ишлайдиган меҳнат жамоаси, давлат, жамоат ташкилотларининг ижтимоий ҳамкорликдаги фао-лияти талаб этилади.

Асосий таянч тушунчалар

Шахс, шахс эркинликлари, шахснинг мустақиллиги, шахс-нинг эҳтиёжлари, шахснинг манфаатлари, шахс манфаатла-рига иқтисодий таҳдидлар, иқтисодий шантаж ва террор, ишсизлик, камбағаллик, ижтимоий сиёсат.

Такорлаш учун саволлар

1. Ҳозирги замон шароитида шахснинг қандай салоҳияти ва имкониятлари мавжуд?
2. Шахснинг иқтисодий эркинликлари нималарда намоён бўлади?
3. Шахс билан давлат ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва ало-қадорлик нималарда намоён бўлади? Бу боғлиқликнинг қан-дай чегаралари бор?
4. Шахснинг ҳаётий манфаатларига қандай иқтисодий таҳ-дидлар хавф солади?
5. Шахснинг иқтисодий хавфсизлиги деганда нимани ту-шунасиш?
6. Шахснинг иқтисодий хавфсизлигини қандай таъминлаш мумкин?
7. Шахснинг иқтисодий жиҳатдан ҳимояланишини давлат қандай таъминлайди?
8. Шахсга нисбатан иқтисодий шантаж ва терроризмга қарши қандай чоралар кўриш мумкин?

6-БОБ. КОРҲОНА (ФИРМА)НИНГ ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ

6.1. Корхонанинг иқтисодий манфаатлари ва фаолияти қоидалари

Бозор иқтисодиёти шароитида корхона ягона миллий иқтисодиётнинг узвий таркибий қисми ва айти пайтда, иқтисодий жиҳатдан алоҳида бўғини ҳисобланади. Корхона ўз фаолиятини ўзини-ўзи бошқариш, ўз харажатларини ўзи қоплаши асосида фойда (даромад) олиш мақсадида юритадиган бирламчи хўжалик субъектидир.

Корхоналар ишлаб чиқариш, савдо, тижорат-воситачилик, транспорт, суғурта, банк, инжиниринг, молиявий-инвестиция, илмий-тадқиқот, инновация ва турли хизматлар кўрсатиш соҳаларида фаолият кўрсатади. Иқтисодиёт тармоқларидаги фаолият турлари бўйича корхоналар турли шаклларда бўлиб, улар монотармоқ (якка тармоқ) ёки диверсификациялашган корхона шаклларида намоён бўлади. Монотармоқ корхоналарига – саноат, қишлоқ хўжалиги ва бошқа тармоқларга тегишли корхоналар киради.

Диверсификациялашган корхоналар икки турга бўлинади. Биринчи тури кўп тармоқли ва фаолият соҳалари хилма-хил бўлиб, улар бирор-бир иқтисодиёт тармоғида устувор равишда фаолият кўрсатувчи корхона атрофида жипслашадилар. Етакчи тармоқдаги фаолият соҳасига бошқа соҳалар технологик жиҳатдан боғлиқ бўлади.

Диверсификациялашган корхоналарнинг иккинчи тури бирлашма (ёки конгломерат) деб аталади. Унинг асосида устувор тармоқ ёки устувор соҳа мавжуд эмас. Шунинг-

дек, унга бириккан корхоналар бир-бирлари билан технологик жиҳатдан боғлиқ бўлмайди.

Корхоналар ҳудудий жиҳатдан миллий, трансмиллий, халқаро компанияларга бўлинади. Миллий корхона мамлакат доирасида амал қилади. Трансмиллий компания чет элларда ўз филиалларига эга бўлган корхоналардир. Халқаро корхоналар эса бир неча мамлакатлар миллий компанияларининг бирикишидан ҳосил бўлади. Бунинг натижасида қўшимча корхоналар вужудга келади.¹

Корхона (фирма) фаолиятининг асосий мақсади фойда (даромад) олиш ҳисобланади. Шунингдек, корхонанинг манфаатларига ишлаб чиқаришни кенгайтириш, персоналнинг касбий маҳоратини ошириш, фан-техника тараққиёти ютуқлари асосида технология ва меҳнатни ташкил этишни такомиллаштириш, ишлаб чиқарилаётган ва таклиф этилаётган маҳсулотнинг истеъмолчилари, мижозлари ва инсофли шерик, ҳамкорларининг сонини кўпайтириш ҳам киради.

Маълумки, товар маҳсулотини шакллантиришда хўжалик субъектлари ва технологик жараён бўғинлари ўртасидаги ўзаро алоқадорлик вужудга келади. Улар ўртасидаги ўзаро муносабатларда ҳуқуқ ва масъулиятларининг ўзгариши иқтисодийнинг барча даражаларида, хўжалик соҳаларида савдо-истеъмол шароитларининг тубдан ўзгаришига, рақобат муҳитининг кучайишига олиб келади. Шу боисдан корхоналар ўзларининг иқтисодий келажаги учун қайғуриб, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни таъминлаш, фан-техника тараққиёти ва инвестицион фаолликни рабатлантиришга эътиборни кучайтирадилар. Буларнинг мақсадли йўналишлари эндиликда миллий товар ишлаб чиқарувчилар манфаатини ҳимоя қилиш, яъни уларнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш зарурати билан уйғунлашиб кетади.

Бозор муносабатлари шароитида корхона, ташкилот ва муассасаларнинг иқтисодий жиҳатдан хўжалик субъектла-

¹ Абулқосимов Х.П., Ёқубова С. Полвонов Х. Иқтисодий эркинлаштириш шароитида корхона фаолияти самарадорлигини ошириш йўллари. – Т.: ТДЮИ. 2004. 8-10-б.

ри сифатидаги муваффақияти уларнинг иқтисодий манфаатлари талабларини қандай бажаришларига боғлиқ бўлади.

Корхонанинг муҳим иқтисодий манфаатларига истеъмолчилар талаблари ва тадбиркорлик тавсифидаги ички омилларга боғлиқ ҳолда вужудга келадиган ноаниқ кутилмаган вазиятларга мослашиш қобилияти киради.

Корхона ўзининг фойда олиш мақсадини амалга ошириши учун мунтазам равишда маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш технологиясини такомиллаштиришга, маҳсулотларнинг истеъмол хусусиятларини оширишга, уларни сотиш жараёнларига кўпроқ эътиборни қаратишга мажбур бўлади. Шунингдек, ундан айланма маблағлар ҳаракатини тезлаштириш, барча турдаги захираларни камайтириш, реклама, ҳамкорлар билан икки томонлама шартномалар тузиш, келишув мажбуриятларига риоя этиш талаб этилади. Маҳсулотни сотиш ва хизмат кўрсатиш жараёнида корхонанинг иқтисодий манфаатлари рўёбга чиқади.

Рақобат кураши шароитида корхона бозордаги ўзгарувчан вазиятларга мослаша билиши, ўзининг ва потенциал рақобатчиларининг иқтисодий салоҳияти, ривожланиш истиқболлари, молиявий имкониятлари, маҳсулот сотиш ва моддий ресурслар билан таъминлаш даражаларини баҳолай билиши керак бўлади.

Иқтисодий манфаатлар корхонанинг барқарор, ишончли, молиявий-иқтисодий жиҳатдан самарали фаолият юритиши, персоналнинг шахсий хавфсизлиги ва фаоллигини ошириш, етарли даражада моддий, информацион ва интеллектуал салоҳиятга эга бўлишидан манфаатдорлигидан ҳам юзага келади.

Иқтисодий назария фанида хўжалик субъектлари фаолияти тўғрисидаги бир қанча концепциялар илмий жиҳатдан асосланган. Уларда корхона иқтисодий манфаатларини рўёбга чиқариш билан боғлиқ фаолият, хатти-ҳаракатларнинг хусусиятлари ёритилган.²

² Экономическая теория. Учебник. колл. авт. К.Абдурахмонов и др. / -Т.: Шарк, 1999.- С.190-191.

Анъанавий фирма назарияси унинг ягона иқтисодий манфаати фойдани максималлаштиришга қаратилганини асослайди. Менежериял назарияга кўра фирманинг фаолиятини унинг эгалари эмас, балки менежерлари белгилаб беради. Уларнинг иқтисодий манфаатлари ишлаб чиқариш ва маҳсулотлар сотиш ҳажмини ҳамда даромадни максималлаштириш ҳисобланади. Фирма қисқа муддатли даврда товар сотиш ҳажмини максималлаштиришга, узоқ муддатли даврда эса фойдани максималлаштиришга ҳаракат қилади³.

Фирма эгалари капитални ўстириш, шахсан бойишни хоҳлайдилар. Бундай хоҳиш чексиз бўлиб, менежерлар иш ҳақи, обрў-эътибори, фирмадаги ўз мавқеини ўстиришни истайди.

Кўп мақсадлар концепциясига кўра фирма бир неча мақсадни, яъни фойда, сотиш ҳажми, иқтисодий ўсиш ва бошқаларни кўзлайди.

Мураккаб корпоратив тизимга, тузилишга эга бўлган замонавий фирмада иерархияга мос равишда турли субъектларнинг манфаатлари ва мақсадлари иерархияси ҳам мавжуд бўлади. Фирма олий раҳбариятининг манфаати фирманинг нуфузини ошириш, фаолият кўрсаткичларини яхшилаш, уларнинг барқарорлигини таъминлаш билан боғлиқдир. Менежерларнинг мақсади эса мансабини ошириш ҳамда юқори даромадга эга бўлишдан иборат. Акционерларнинг манфаати юқори дивиденд олиш билан изоҳланади. Ёлланма ишчи ва хизматчилар эса юқори иш ҳақи олиш, меҳнат шароитларини яхшилаш, малакасини оширишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Технологик ёндашув концепциясига мувофиқ белгиланган техника ва технологиянинг ривожланиш даражасида, ишлаб чиқариш омиллари комбинациялашувининг барча вариантларида маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг максимал ҳажмини ифодаловчи функцияни аниқлаш имконияти ҳамма вақт мавжуд деган тасаввур ётади.⁴

³ Макконнелл К.Р. Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. В. 2т.; Пер. с.англ. 11-го изд. Т 1. -М.: Республика, 1992. - С. 145.

⁴ Абулқосимов Х.П., Ёқубова С., Полвонов Х. Иқтисодий эркинлаштириш шароитида корхона фаолияти самарадорлигини ошириш йўллари. - Т.: ТДЮИ нашр., 2004. 17-19-б.

Институционал ёндашувга кўра фирмани ўрганишнинг асосий муаммоси фойдани максималлаштириш эмас, балки фирманинг вужудга келиши, унинг ривожланиш қонуниятлари ва пировард натижада йўқ бўлиб кетиши сабабини тушунтириб беришдан иборатдир. Фирмани ташкил этиш жараёнида тадбиркорлар харажатларни камайтириш мақсадида ўз ҳаракатларини мувофиқлаштиришга интиладилар. Р.Коуз фирмани тадбиркорга боғлиқ равишда ресурсларни йўналтиришга қаратилган муносабатлар тизими деб таърифлайди.⁵

Неоинституционал фирма концепциясида «принципал – агент» муаммоси кўрилади. Принципал – бу ресурсларнинг эгаси. Агент эса ресурсдан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган субъектдир. Принципал, яъни корхона эгаси кўп ахборотларга эга бўлмайди ва агент, яъни менежернинг фаолиятини тўлиқ назорат қила олмайди. Назоратдан четда қолган агент (менежер) эса ўзбошимчалик қилиши, ўз эгасига кўра оппортунистик ҳолатга ўтиши мумкин. Бу ерда энг муҳим масала улар ўртасида келишувчилик, манфаатлар уйғунлигини вужудга келтириш ҳисобланади. Корхона ноаниқликлар шароитида ишлаб чиқаришнинг энг яхши, қулай усулини топишга қаратилган фаолият юритишга интилади. Бунда фирма бошқарувчилари трансакцион харажатларни камайтириб, фирма учун энг қулай фаолият шароитларини яратишга ҳаракат қиладилар.⁶

Ушбу концепциялар асосида корхонани вақт ва маконда маҳсулот ишлаб чиқариш, сотиш ҳамда ресурсларни такрор ишлаб чиқариш жараёнларини ўзида мужассамлаштирган ижтимоий-иқтисодий тизим деб қарашга имкон берувчи омиллар ётади.

Корхонани бошқариш мақсади хўжалик фаолиятининг асосий манфаатларидан келиб чиқади. Бунда корхона ўз ходимларининг моддий ва интеллектуал даражасига салбий таъсир кўрсатувчи ички ва ташқи таҳдидларни бар-тараф этиш, ривожланишнинг салбий тенденцияларига

⁵ Коуз Р. Фирма, рынок и права. – М., 1993. – С. 38.

⁶ Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М., 1997. – С. 70.

барҳам бериш, иқтисодий хавфсизликни таъминлашга ҳаракат қилади. Бу мақсадларга эришиш учун қуйидаги вазифалар белгиланади:

- хўжалик субъектларининг давлат, нодавлат ташкилотлари, мамлакат ичидаги ва хориждаги ҳамкорлари ҳамда рақобатчилари билан бўладиган ўзаро муносабатларда қонун билан белгиланган ҳуқуқларини ҳимоя қилиш;

- корxonанинг моддий ва молиявий базасини сақлаш ва қўпайтириш, меҳнат жамоаси, тадбиркорнинг ижтимоий эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган ресурслардан самарали фойдаланиш;

- маҳсулот ва кўрсатилаётган хизматларнинг рақобатбардошлигини ошириш, ички ва ташқи бозорларда уларни сотиш учун қулай бозор конъюнктурасини яратиш;

- хўжалик тузилмалари фаолиятининг ички ва ташқи ташкилий барқарорлиги, иқтисодий алоқаларнинг ишончлилигига эришиш ва тасодифий ҳамда ноинсоф, виждонсиз ҳамкор ва шерикларга қарам бўлиб қолишдан сақланиш;

- хўжалик тузилмалари фаолиятини тўлиқ аниқ ахборотлар билан таъминлаш, ишлаб чиқариш ва тижорат сирлари ҳамда интеллектуал мулкка бўлган ҳуқуқни сақлаш;

- реклама ахборотидан фойдаланиш самарадорлиги ва корхона нуфузини ошириш.

Ушбу манфаатларни амалга ошириш учун уларга хавф соладиган таҳдидларни аниқлаш ва уларни бартараф этишга интилиш корхона фаолиятининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади.

6.2. Корxonанинг иқтисодий манфаатлари ва хавфсизлигига таҳдидлар

Корxonанинг иқтисодий манфаатлари фойдали ишни юритиш, турли эҳтиёжлар мавжуд шароитда талабни қондириш, яшаш ва ривожланиш учун рақобат кураши кучайган шароитда ҳимоя қилинади.

Тадбиркор фаолиятининг муваффақияти қуйидагиларга боғлиқдир:

- бозор конъюнктурасини билиш;

- унга наф келтирадиган, бозор талабларидан келиб чиқадиган қимматли ахборотлардан фойдаланиш;

- ўзининг ишлаб чиқариш сирларини сақлаш;
- интеллектуал салоҳияти ва технологияси;
- рақобатчининг режаси ва технологик сири тўғрисидаги ахборотга эга бўлиши.

Корхона (фирма)нинг иқтисодий хавфсизлиги – маъмурият ва персонал томонидан амалга оширилган ҳуқуқий, ташкилий-иқтисодий ва инженер техник тавсифдаги чоратадбирлар тизими туфайли вужудга келтирилган ҳаётий муҳим иқтисодий манфаатларининг ички ва ташқи хавфхатарлардан ҳимояланганлик ҳолатидир.

Корхона турли йўналишдаги иқтисодий хавфсизлик стратегиясини ишлаб чиқади. Уларнинг муҳимлари қуйидагилардан иборат:

- мавжуд ёки вужудга келиши мумкин бўлган Иқтисодий таҳдидларни бартараф этиш ёки олдини олишга йўналтирилган, масалан, ахборот оқимларига;

- хавфсизлик объектларига ноҳуш, салбий таъсирларни чекловчи, масалан, тижорат сирини ташкил этувчи маълумотлар;

- рискларни ҳисобга олган ҳолда инновацион ва инвестицион сиёсатни амалга ошириш оқибатида корхонага етказилган зарар ёки йўқотишларнинг ўрнини қоплаш, уларни тиклашга қаратилган хавфсизлик стратегиялари.

Корхона иқтисодий хавфсизлигига таҳдидлар ичида энг муҳимлари иқтисодий шпионаж ва разведка ҳисобланади. Мутахассисларнинг ҳисоботларига кўра АҚШда ҳар йили хусусий фирмалар иқтисодий разведка мақсадлари учун 1,5 млрд доллардан ортиқ маблағ сарфлайдилар. Япония корпорациялари эса шпионаж орқали бопқа мамлакатларнинг техника ютуқлари тўғрисидаги ахборотларнинг 40%ига эга бўлишади.⁷ Ушбу йўл билан рақиблар бир-бирларининг бозор стратегиялари, битим (контракт)лар, ишлаб чиқариш режалари тўғрисидаги маълумотларни яширишча олишга ҳаракат қиладилар. Яширин тарзда сақланаётган маълумотларни ҳужжатларни ўғирлаш, нусха кўчириш, алоқа каналларини яши-

⁷ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник -- М.: Изд-во РАГС, 2001. -- С. 257

ринча эшитиш, тегишли ходимларни сотиб олиш, уларга таҳдид қилиш, компьютер, электрон ҳисоблаш техникаси тармоғига кириш ва бошқа усулларини қўллаш йўли билан иқтисодий шпионлик фаолиятини амалга оширадилар.⁸

Тадбиркорлар тижорат сирларини саноат шпионажидан, ошкора бўлишдан ҳимоялаш учун қуйидагиларни амалга оширадилар:

- илмий-техникавий янгилик ва ахборотларни ҳимоя қилиш учун уларни патентлаштириш, муаллифлик ҳуқуқини олиш, тижорат сири ҳисобланган маълумотларни аниқлаш;

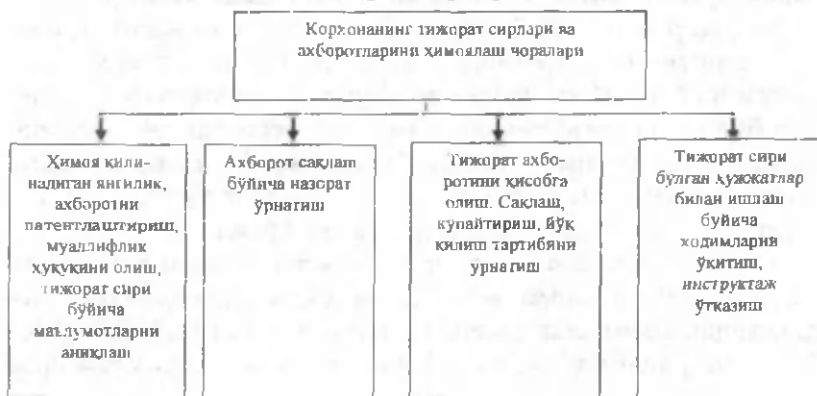
- ҳужжатлар билан ишлайдиган ходимларни аниқлаш, рўйхатини тузиш, уларнинг фаолиятини мунтазам назорат қилиш, ахборот ва маълумотлар билан ишлаш тартибини белгилаш ҳамда унинг устидан назорат ўрнатиш;

- тижорат маълумотлари ва ахборотларини махсус ҳисобга олиш, уларни сақлаш тартибини ўрнатиш, назорат остида кўпайтириш ҳамда махсус шахслар кузатувида ҳужжатларни йўқ қилиш;

- ходимларни ҳужжатлар билан ишлаш ва уларни ҳимоялаш бўйича ўқитиш, машғулотлар ўтказиш, кўрсатма, тавсиялар бериш, кундалик эслатмалар қилиш (6.2.1-чизма).

6.2.1-чизма

Корхонанинг тижорат сирларини ҳимоялаши

⁸ Захаров В. Промышленный шпионаж в российском интерьере. // Служба кадров. 1998. №2. -С.13-17.

Корхона иқтисодий манфаатига таҳдидлар ичида тижорат характеридаги жиноятлар, товламачиликлар ҳам жиддий таҳдид ҳисобланади. Ушбу жиноят қонунчилигидаги, молия тизимидаги камчиликлардан, бўшлиқлардан, савдо-иқтисодий алоқаларнинг мураккаблиги ва кўп босқичлиги, корхона раҳбарлари, масъул ходимлар, хусусий тадбиркорларнинг ўз ишини билмаслиги, масъулиятсиз, ҳаддан ташқари ишонувчанлигидан устамонлик билан фойдаланиш асосида содир этилади.

Иқтисодий жиноят субъектлари корхонада ишлаётган мансабдор шахслар, бухгалтерлар, буюртма, иқтисодий ҳужжатларни тақдим этиш, расмийлаштириш билан шуғулланувчилар, компьютер билан ишловчи шахслар бўлиши мумкин. Шунингдек, улар жумласига собиқ ходимлар, штатда бўлмаган, лекин амалда ишлаётган шахслар, собиқ раҳбарлар ва бошқа тоифадаги ходимлар ҳамда корхонага бегона бўлган шахслар киради.⁹

Корхона ходимлари томонидан амалга ошириладиган жиноятлар ташқи савдо битимлари бўйича ҳисоб-китобларда, масалан, хорижий валютани ёпиқ валюта ҳисоб варақасига ўтказиш, жисмоний шахсларнинг чет элдан келадиган пул ўтказишларни амалга оширмаслик ва кейинчалик бу маблағларни ҳисоб варақаларидан олиш усулларида содир этилади. Шунингдек, у тўлов ҳужжатларини сохталаштириб, бирон-бир чет элдаги ўзининг ёки ҳамтововининг ҳисобига ўтказилади. Бундай жиноятларнинг содир бўлишига имзо чекилган ва муҳр босилган тоза бланкларнинг берилиши, касса, бухгалтерия ҳужжатлари, муҳр, штамп, ҳисоб бланкларини сақлаш тартиб-қоидаларига қатъий риоя қилмаслик сабаб бўлади.

Собиқ ходимлар, штатсиз ходимлар томонидан қилинадиган жиноятларда жиноий мақсадлардан беҳабар кишилардан фойдаланилади. Банкрот бўлган корхона раҳбарлари ўзларида қолган бланк ва муҳр, штамплардан

⁹ Экономическая безопасность предприятия (фирмы). / В.Е.Зубик, Д.В.Зубик, Р.С.Садегов, А.С.Головачева. Под ред. Р.С.Садегова, М.И.Плотниченко, А.С.Головачева - М.: Высш. Шк., 1998. - С. 10.

фойдаланиб, жинсий ишга қўл урадилар. Улар жавобгарликдан қочиб, корхона раҳбарлик лавозимларига илгари судланган ёки нокомпетент кишиларни ўтказишга ҳаракат қиладилар.

Бегона шахслар, субъектлар корхона ходимлари қўмағида музокаралар ўтказиш, моддий неъматлар, товар пул маблағлар, ресурслар олиш учун тўлов ҳужжатлар, чекларни қўлга киритиб, бирон-бир шериги билан товар олиш бўйича шартнома тузадилар.

Расмий равишда рўйхатдан ўтган ва фаолият юритаётган корхона раҳбарлари томонидан жиноят, товламачилик, қасддан банкрот қилиш, мол-мулкка эга бўлиб, буни ҳамкорлардан яшириш йўли билан амалга оширилади. Бундай жиноятда қуйидаги усуллар қўлланади:

- товар етказиб бериш, иш бажариш учун бошқа ташкилотдан келадиган олдиндан тўлов ўтказишни ноқонуний тарзда ушлаб қолиш;

- мақсад-шартномани бажармаслик;

- ёки шартнома шартларини бажариш билан боғлиқ бўлмаган ишларга харажат қилиш.

Айрим ҳолларда олдиндан ўтказилган тўловни олиб, корхона ўз фаолиятини тўхтатади, аммо шартномани бажармайди. Товламачилар корхонани ташкил этиб, бирон-бир корхона билан шартномалар тузадилар. Пул маблағлари ёки товарни олгач, улар яширинадилар ёки бошқа мамлакатларга қочиб кетадилар.

Қасддан банкротга учраш қуйидаги кўринишда амалга оширилади. Корхона оз миқдорда бошқа корхонадан товар олиб, унинг учун тезда тўловни амалга оширади. Бу билан ҳамкорлар ишончига киради. Сўнгра катта миқдорда товарни кредитга, насияга харид қилиб, уни сотиб, нақд пулга айлантирадилар. Шундан сўнг қарздор ёки фирма эгалари судга мурожаат этиб, корхонани банкрот деб эълон қилдиришга эришадилар. Охир-оқибатда корхона тугатилади. Қолган мулк сотилиб, қарзнинг бир қисмигина тўланади.¹⁰

¹⁰ Экономическая безопасность предприятия (фирмы). / В.Б.Зубик, Р.С.Седегов, А.Абдула; Под ред. Р.С.Седегова, М.И.Плотницкого, А.С.Головачева. // -М.: Выш. Шк., 1998 -С. 13-17.

Ҳозирги даврда чет эл тажрибасида кўп учрайдиган уч босқичли банкротлик усулини қўллаш кучаймоқда. Ушбу усулда янги корпорация ташкил этилиб, унга юксак нуфузга эга бўлган таниқли раҳбар тайинланади. Дастлабки босқичда кичик ҳажмда товар етказиб бериш бўйича бошқа компаниялар билан шартномалар, буюртмалар тузилади. Кейинги босқичда катта ҳажмда буюртма берилди. Аммо унинг қиймати қисман, 25% миқдориди тўланади. Учинчи босқичда эса ҳамкорнинг ишончидан фойдаланиб, яна катта миқдорда товар олиш бўйича шартнома тузилади.

Ушбу товарнинг катта қисмини сотиш осон бўлган товарлар, масалан, ювелир буюмлари, ҳисоблаш техникаси кабилар ташкил этади. Шу даврдан бошлаб товламачилар ёки воситачилар томонидан товарлар нақд пулга айлантирилади. Шундан сўнг корпорация кредиторларнинг таъйиқи билан ўзини банкрот деб эълон қилади.¹¹

Шунинг учун ҳар бир корхона бошқалар билан шартнома тузишда потенциал ҳамкорнинг банкрот бўлиш эҳтимоллигини жиддий ўрганишлари керак бўлади.

Сохта (фиктив) корхона тузиш йўли билан жиноят содир этишда қуйидаги усуллардан фойдаланилади:

- сохта ҳужжатлар асосида сохта корхона ташкил этиш;
- оммавий ахборот воситаларида турли товарлар арзон нархларда, қисқа муддатда етказиб бериш шarti билан сотиш тўғрисида эълонлар бериш;
- эълонга жавоб берган корхона билан олдиндан пул ўтказиш ёки аванс тўлаш шarti билан савдо-сотиқ шартномаси тузиш;
- шу йўл билан олинган пулнинг товламачилар томонидан ўзлаштирилиши.

Ушбу хавф-хатарнинг олдини олиш учун корхона раҳбарлари шартнома тузмоқчи бўлган корхонани ўрганишлари, ўзлари бориб кўришлари ҳамда шартнома шартларини пухта таҳлил қилишлари керак бўлади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда корхона иқтисодий хавфсизлигига таҳдидларни ички ва ташқи таҳдидлар гуруҳига туркумлаш мумкин (6.2.2-чизма).

¹¹ Ларичев В.Д. Как уберечься от мошенничества в сфере бизнеса: Практическое пособие. - М., Юрий, 1996.

Корхона иқтисодий хавфсизлигига таҳдидлар¹²

Умумиқтисодий тавсифдаги таҳдидларга қуйидагилар киради:

- иқтисодий цикл, жаҳон молиявий ва иқтисодий инқирози, рецессиялар;
- хом ашё ресурсларига жаҳон бозорларидаги нархларнинг тушиб кетиши;
- халқаро молиявий муассасалар ва транснационал банкларнинг кредит ресурслари қийматининг ўсиши;
- ташқи қарз бўйича давлат мажбуриятларининг бажарилмаслиги.

Ташқи халқаро савдодаги беқарорлик ташқи савдо битимларининг бажарилмаслиги, квоталашдаги салбий ўзгаришларда намоён бўлади. Халқаро рақобат билан боғлиқ таҳдидлар хорижий шериклар, ҳамкор корхоналарнинг банкрот бўлиши ёки халқаро бозорда кучли рақобатчилар тазйиқининг кучайиши, рақобатбардошликнинг пасайиши оқибатида экспорт бозорларидан маҳрум бўлишида ўз ифодасини топади.

¹² Экономика и организация безопасности хозяйствующих субъектов. 2-изд. –Спб.: Питер, 2004. –С.154-167. Ушбу китоб асосида тузилган.

Миллий иқтисодиёт доирасидаги ташқи таҳдидлар ичида муҳим ўрин тутадиган сиёсий таҳдидлар қуйидагилардан иборат:

- сиёсий таҳлика ва беқарорлик, ижтимоий низоларнинг кучайиши;
- қонунчиликнинг такомиллашмаганлиги;
- иқтисодиётни тартибга солишда рағбатлантириш ўрнига ман қилувчи, чекловчи характердаги усул ва воситаларнинг устуворлиги;
- давлат хариди ва буюртмаларининг қисқариши;
- давлат ички қарзларининг кўпайиши, солиқ юкининг ошиши, монополизмнинг ҳимоя қилиниши ва рақобатнинг чекланиши;
- молия сиёсатидаги салбий ўзгаришлар, банклар сонининг қисқариши, молия тизими ҳолатининг ёмонлашуви, мулкни қайта тақсимлаш ва хусусий корхоналарни миллийлаштиришнинг кучайиши ва ҳ.к.

Ижтимоий-иқтисодий ва демографик тавсифдаги миллий иқтисодиёт доирасидаги ташқи таҳдидларга қуйидагилар киради:

- аҳоли даромадлари ва жамғармалари даражаси, унинг тўлов қобилиятининг пасайиши;
- тадбиркорлик, ишбилармонлик фаоллигининг пасайиши;
- бошқа корхоналар билан рақобат ва уларнинг хонавайрон қилиш хавфининг кучайиши.

Бозор таҳдидлари илмий-техникавий ютуқларга эришган юқори рақобатлашиш қобилиятига эга бўлган товар ва корхоналарнинг пайдо бўлиши ҳамда рақобатнинг маркетинг, маҳсулот сифати, ишлаб чиқариш харажатлари, фаолият ва маҳсулотни диверсификациялаш даражаси бўйича кураш шакллари ва усулларининг ривожланиши билан боғлиқ бўлади.

Ички (эндоген) таҳдидлар туркумига кирувчи корхонанинг рақобат ўрни, маркетинг стратегияси ва сиёсати билан боғлиқ таҳдидлар қуйидагилардан иборат:

- корхонанинг мақсад ва ривожланиш стратегиясининг етарли даражада асосланмаганлиги ёки мавжуд эмаслиги;
- корхона аъзоларининг бузилиши ва имижининг пасайиши, персонал ва раҳбарият малакавий таркибининг ёмонлашуви, кадрлар қўнимсизлигининг кучайиши;

- маҳсулот сотиш бозорларининг қисқариши;
- корхона ривожланиш мақсадлари ва стратегиясининг ресурс, ишлаб чиқариш потенциалига номувофиқлиги, мос келмаслиги;

- маркетинг дастурларининг етарли даражада асосланмаганлиги, корхонанинг товар, нарх сотиш, коммуникация сиёсатларининг асосланмаганлиги ёки ишлаб чиқилмаганлиги.

Корхонанинг менежмент даражаси билан боғлиқ таҳдидлар қуйидагилардан иборат:

- ишлаб чиқаришнинг ҳаддан ташқари концентрациялашганлиги, маҳсулот номенклатура ва ассортиментининг чекланганлиги;

- бошқаришнинг ташкилий ва ишлаб чиқариш таркиби ҳамда ихтисослашув шаклининг нораціоналлиги, ишлаб чиқаришни ташкил этиш даражасининг пастлиги;

- корхонанинг бозор конъюнктураси ўзгаришларига мослашмаганлиги, инновацион фаолиятнинг чекланганлиги, илмий-тадқиқот тажриба конструкторлик ишларининг олиб борилмаслиги, инвестиция қиритишнинг паст даражадаллиги;

- молиявий-хўжалик кўрсаткичларининг қониқарсизлиги, жумладан, рентабеллик, активларнинг айланиши, ликвидлилик, мулкдан фойдаланиш, инвестицион фаолият кўрсаткичларининг пастлиги ёки салбий характердаллиги.

Корхона ресурсларидан фойдаланиш билан боғлиқ таҳдидларга қуйидагилар киради:

- ишлаб чиқаришда қўлланилаётган воситалар, меҳнат предметлари, ишчи кучи миқдорининг қисқариши;

- ишлаб чиқариш ресурсларидан самарасиз фойдаланиш, уларнинг сифат кўрсаткичларининг пасайиши;

- ишлаб чиқаришда жисмоний ва маънавий жиҳатдан эскирган технологиялар, асбоб-ускуналардан фойдаланиш, ишлаб чиқаришни ташкил этиш усулларининг эскирганлиги, ишлаб чиқариш фондлари, жумладан, оборот маблағлари айланиши тезлигининг секинлашиши.

Корхона иқтисодий хавфсизлигига таъсир этувчи мазкур ички ва ташқи таҳдидларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида уларни бартараф этиш ёки мақбул доирада олдини олиш чора-тадбирларини амалга ошириш иқтисодий хавфсизлик механизмини вужудга келтиришда муҳим аҳамиятга эгадир.

6.3. Корхона (фирма) иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш

Корхона хавфсизлигини таъминлаш учун хўжалик фаолиятининг сифат ва миқдор кўрсаткичларини таҳлил қилиш йўли билан унинг турли таҳдидларга барқарорлиги ҳамда хавфсизлик даражаси баҳоланади.

Ушбу таҳлил қуйидагиларни ўз ичига олади:

- иқтисодий манфаатларга таҳдидлар бўйича корxonанинг заиф томонлари, таҳдидларнинг салбий таъсирини баҳолаш;

- иқтисодий таҳдидларнинг салбий таъсирини бартараф этиш бўйича шу вақтгача кўрилган чора-тадбирларни хўжалик субъектларини бошқариш элементларининг фаолияти билан боғлиқ равишда қайта кўриб чиқиш;

- таҳдиднинг салбий таъсирини бартараф этишда хўжалик субъектини бошқаришнинг функционал элементлари ролини миқдор ҳамда сифат жиҳатдан тавсифлаш ва баҳолаш;

- иқтисодий хавфсизлик даражасини интеграл баҳолашни шакллантириш;

- хавфсизлик даражасини баҳолашнинг жорий натижаларини илгариги даврда олинган натижалар билан солиштириш ва таққослаш;

- иқтисодий манфаатларга таҳдидларни бартараф этиш ёки нейтраллаштириш бўйича кўрилган чора-тадбирларнинг етарли даражада натижа бермаганлиги сабабларини аниқлаш;

- иқтисодий хавфсизликни таъминлашда хўжалик субъектини бошқаришнинг функционал элементлари фаолиятини яхшилаш бўйича қўшимча тавсиялар тайёрлаш.

Ушбу бошқаришнинг функционал элементларини молиявий, интеллектуал, кадр, техник-технологик, сиёсий-ҳуқуқий, иқтисодий, ахборот, куч элементлари ташкил этади.¹³

¹³ Основы экономической безопасности. – М., 1997. – С. 139; Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник – М.: Изд-во РАГС, 2001, – С. 285.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг корхона хўжалик-молиявий фаолияти билан боғлиқ жиҳатларини - активларни бошқариш, капитал қўйилмалар таркибини назорат қилиш, молиявий портфель қисмларининг риск ва даромадлилик бўйича нисбатлари, рентабелликнинг ўсиши, маркетинг тизимининг ривожланиши, корхонанинг қимматли қоғозлар бозорини шакллантириш ва тартибга солиш, бошқаришнинг ташкилий тузилишини такомиллаштириш ҳисобига харажатларни камайтириш, шунингдек, рақобатчи корхона фаолияти ва товарлар бозоридаги аҳволни чуқур таҳлил қилиш ташкил этади.

Иқтисодий хавфсизликнинг интеллектуал ва кадрлар билан боғлиқ жиҳати персонал билан ишлаш, ходимларни ўқитиш ва меҳнат мотивациясини ривожлантириш, интеллектуал салоҳиятни сақлаш ва ривожлантиришга йўналтирилган. Бунда кадрлар малакасининг етишмаслиги, уларнинг корхонага наф келтиришга қодир эмасликлари ёки буни истамасликлари, корхонанинг турли бўлинмалари меҳнат унумдорлиги ва иш сифатининг пасайиши иқтисодий хавфсизликка салбий таъсир кўрсатади.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлашда ишлаб чиқаришнинг техник даражаси, сотилаётган ва харид қилинаётган лицензиялар, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ва қўлланилаётган технологиянинг жаҳоннинг энг яхши андозаларига мослиги, маҳсулотнинг илм талаблиги ва инновация даражаси муҳим ҳисобланади.

Хавфсизликни таъминлашнинг сиёсий-ҳуқуқий жиҳатлари фаолиятнинг ҳуқуқий жиҳатдан таъминланиши, меҳнат жамоасидаги ишбилармонлик кайфияти ва ижтимоий муҳитни қўллаб-қувватлаш бўйича кўрилган чора-тадбирларни баҳолашни ўз ичига олади.

Ахборотлардан оқилона ва самарали фойдаланиш ҳамда уни ҳимоя қилиш корхонага иқтисодий жиҳатдан муваффақият келтиради.

Ҳисмоний шахсларнинг саломатлиги ва ҳаётига етказиладиган моддий ҳамда маънавий зарарлардан ҳимоя қилиш иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг элементлари ҳисобланади.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлаш мақсадида ҳўжалик субъектининг молиявий барқарорлигини таҳлил қилишда қўйидаги ҳисобот кўрсаткичларидан фойдаланилади:

- корхонанинг ўз маблағлари билан таъминланиш коэффициенти, ўзининг айланма активларининг умумий активлар суммасига нисбати;

- жорий ликвидлик кўрсаткичи;

- ўз капиталининг рентабеллиги;

- умумий тўловга қодирлик кўрсаткичи, активлар бозор қийматининг ҳўжалик субъектининг барча мажбуриятларига нисбати;

- капиталлаштириш коэффициенти, ўз капитални бозор қиймати қарз маблағларининг баланс қийматига нисбати;

- менежмент коэффициенти, сотишдан олинган пул тушумининг жорий мажбуриятлар миқдорига нисбати.¹⁴

Шуни айтиб ўтиш жоизки, бугунги бозор иқтисодиётига ўтиш даврида корхоналар ўзининг иқтисодий хавфсизлигини кўпроқ ўзлари таъминлашга мажбур бўлимоқдалар. Корхона хавфсизлигини таъминлаш учун ҳуқуқий, ташкилий, техник тавсифдаги чора-тадбирлар мажмуасини ишлаб чиқиш лозим. Бунда хавфсизликни таъминлашнинг асосий тамойиллари қўйидагилардан иборат бўлади: қонунийлик; шахсий ва корхона манфаатлари уйғунлиги; персонал ва раҳбарларнинг ўзаро биргаликдаги масъулияти; давлат хавфсизлик ва ҳуқуқ-тартибот органлари билан ҳамкорлик қилиш. Шундан келиб чиқиб, корхона иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг ягона тизимини яратиш қўйидаги тамойиллар асосида амалга ошириладики, улар ҳаётий муҳим манфаатларни ҳимоя қилиш ва тадбиркорлик фаолияти вазифаларини муваффақиятли ҳал этиш бўйича тадбирлар ишлаб чиқиш ҳамда амалга оширишнинг муҳим талаблари ҳам ҳисобланади:

1. Қонунийлик – хавфсизлик чоралари мамлакатда амал қилаётган қонунлар доирасида ишлаб чиқилади.

¹⁴ Вешняков Я.Д., Колосов А.В., Шемякин В.Л. Оценки и анализ финансовых рисков предприятия в условиях враждебной среды бизнеса. // Менеджмент в России и за рубежом. 2000. №3; Экономика и организация безопасности хозяйствующих субъектов. 2-е изд.-СПб.: Питер, 2004. -С.169-171.

2. Иқтисодий мақсадга мувофиқлик ва фойдалилик – кўрилатган иқтисодий хавфсизлик чоралари хўжалик фаолиятининг ёмонлашувига, фойдасининг камайиб кетишига олиб келмаслиги керак.

3. Дастурли-мақсадли режалаштириш, мустақиллик ва масъулият. – корхонанинг хавфсизлик хизмати ўз фаолияти учун зарур бўлган маблағ, ресурс, моддий техника анжомлари билан таъминланган бўлиши лозим.

4. Ўзаро ҳамкорлик ва фаолиятларни мувофиқлаштириш. – корхонанинг турли бўлимлари ушбу тамойил асосида фаолият юритишлари керак бўлади.

5. Ихтисослашув ва профессионализм – хавфсизлик хизматининг кадрлар таркиби ушбу йўналишда маълум тайёргарликдан ўтган ва шундай ихтисосликда касб-корга эга бўлиши керак.

6. Ишни ташкил этиш – хавфсизликни таъминлашда ҳимоянинг замонавий воситаларидан фойдаланиш, илғор тажриба ва илмий ишланмаларга таянган ҳолда ишни ташкил қилиш лозим.

7. Талабчанлик ва назоратнинг очиклиги – корхона фаолиятида маъмурий-ҳуқуқий режимни қўллаш ва унга риоя қилиш устидан назорат маълум шароитларда консператив тавсифга эга бўлади.

Хавфсизлик тизими ўз ичига қуйидагиларни олади:

- корхона объектлари, бошқарувчи раҳбарларнинг шахсий дахлсизлиги ҳамда пул маблағларини сақлаш учун қўриқчи-қоровуллик хизматини ташкил этиш;

- корхонанинг информация ва ижтимоий жиҳатдан ҳимояланишини таъминлайдиган аналитик хизматни ташкил этиш. Унинг вазифалари ичида разведка ва контрразведка билан шуғулланишни ташкил этиш учун стратегик муҳим субъектлар билан ишлаш ҳам муҳим ўрин тутаети;

- ташқи экспертлар ва ички консультантлар гуруҳининг стратегик муҳим масалалар бўйича таклифларини ишлаб чиқиш ҳамда ходимларни ўқитиш бўйича фаолиятини ташкил этиш.

Корхонада ташкил этиладиган хавфсизлик хизмати ўз фаолиятини қуйидагиларга қаратади:

- корхонанинг мол-мулки ва интеллектуал мулкига

қилинган тажовузкорона таҳдид ёки улардан нораціонал фойдаланиш ҳолатларининг олдини олиш;

- ишлаб чиқариш бўлиналаридаги технологик жаранлар мунтазамлигининг бузилиши ҳамда малакали кадрларнинг кетиб қолишига олиб келувчи нохуш, салбий тенденцияларнинг олдини олиш;

- иқтисодий дастурлар ва шартнома мажбуриятларининг бажарилмаслигига сабаб бўлувчи омилларни аниқлаш ҳамда уларнинг таъсирини камайтириш чораларини амалга ошириш. Бундай омиллар маҳсулотнинг сифат ва рақобатбардошлиги кўрсаткичларининг ўзгаришига олиб келиши мумкин;

- ҳамкорлар ва рақобатчиларнинг молиявий аҳволи, ишбилармонлар доирасидаги нуфузи тўғрисидаги ахборот ва маълумотларни таҳлил қилиш асосида уларга муносабат масалаларида таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш.¹⁵

Корхона иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда мустақил хўжалик субъектлари сифатида фаолият юритувчи хавфсизлик тадбиркорлик фирмалари муҳим роль ўйнайди. Ўзининг хавфсизлик хизмати бўлимини ташкил этиш имкониятига эга бўлмаган корхоналар хусусий хавфсизлик хизмати ҳамда объектларни қўриқлаш бўйича ҳуқуқ-тартибот органлари билан шартномалар тузиши мумкин.

Эндиликда тадбиркорлик субъектлари билан хусусий хавфсизлик фирмалари ва ҳуқуқ-тартибот органлари бирга-ликда иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг ҳуқуқий-ташқиллий, иқтисодий асосларини яратиб, «Хусусий корхона» тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонунига тегишли ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенетининг 2010 йил 12 ноябрда бўлиб ўтган қўшма мажлисидаги «Мамлакатимизда демократик

¹⁵ Экономическая безопасность предприятия (фирмы) / В.В.Зубик, Д.В.Зубик, Р.С.Седегов, А.Абдула; Под. ред. Р.С.Седегова, М.И.Плотницкого, А.С.Головачева. МН.: Высш. шк., 1998. -С. 40-41. Экономика и организация безопасности хозяйствующих субъектов. 2-е изд.-СПб.: Питер, 2004. -С. 76-109.

ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” номли маърузасида “Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги, “Тадбиркорлик фаолияти соҳасида рухсат бериш тартиб-қоидалари тўғрисида”ги, “Рақобат тўғрисида”ги янги қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш, оилавий бизнесни қонуний белгилаб қўйиш, “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги ва “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги қонунларнинг янги таҳририни¹⁶ тайёрлаш бўйича белгиланган вазифаларнинг амалга оширилиши корхона иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

Асосий таянч тупунчалар

Корxonанинг иқтисодий манфаатлари, фирма назариялари, корхона иқтисодий манфаатларига таҳдидлар, санат-иқтисодий шпionaж, иқтисодий разведка ва контрразведка, риск ва риск омиллари, корxonанинг иқтисодий барқарорлиги, барқарорликни тавсифловчи кўрсаткичлар, хавфсизлик хизмати, иқтисодий хавфсизликни таъминлаш таъмоийллари.

Такрорлаш учун саволлар

1. Корxonанинг иқтисодий манфаатлари нималарда намоён бўлади?
2. Корхона фаолиятига қандай ноаникликлар, рисклар таъсир кўрсатади?
3. Корхона фаолиятининг хавфсизлиги қандай аниқланади?
4. Санат-иқтисодий шпionaж нима ва у корхона фаолиятига қандай хавф солади?
5. Корхона иқтисодий манфаати ва хавфсизлигига қандай таҳдидлар мавжуд?
6. Корхонада қандай хавфсизлик чора-тадбирлари кўрилади?
7. Ишлаб чиқариш ва молиявий фаолият хавфсизлиги қандай таъминланади?
8. Корxonанинг тижорат сири ва ахборот объектлари қандай ҳимоя қилинади?
9. Корхонадаги хавфсизлик хизмати қандай вазифаларни бажариши керак?

¹⁶ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. –Т.: Ўзбекистон, 2010. 49–53-бет.

7-БОБ. ХЎЖАЛИК ФАОЛИЯТИНИНГ ПУЛ-МОЛИЯ СОҲАСИДАГИ ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИК

7.1 Молия муассасаларининг иқтисодий манфаатлари, молиявий оқимларга таҳдидлар

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида тижорат ҳисоби асосида фаолият юритувчи молиявий муассасалар тизими шаклланади. Улар жумласига банклар, биржалар, суғурта компаниялари, инвестицион фондлар ва бошқа иқтисодий-молиявий муассасалар киради. Молия иқтисодий сиёсатининг ва иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг дастурига айланади. Молиявий муассасаларнинг иқтисодий манфаатлари пул муаммосининг барқарорлиги, миллий пул бирлигининг қадрилиги, ҳисоб ва солиқ интизомига риоя қилиш, молиявий операцияларнинг даромадлиги, инфляциянинг қаноатлантирувчи даражаси, инвестицион талаб ва мижозларнинг кредитларни тўлаш қобилиятига йўналтирилган бўлади. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида институционал ўзгаришлар, давлат мулкани унинг тасарруфидан чиқариш жараёнларининг амалга оширилиши натижасида нодавлат, шу жумладан, хусусий тадбиркорлик субъектлари, молиявий муассасалар ҳам вужудга келади. Хўжалик субъектларига молиявий хизмат кўрсатиш фаолияти ҳам ривожлана борди. Уларнинг қўлида бошқариш дастакларидан бири бўлган молия такрор ишлаб чиқариш жараёнларида пул маблағлари тўпламларининг вужудга

келиши ва тақсимланиши ҳамда ишлатилишини ифодаладиган иқтисодий муносабатлардир¹. Ушбу муносабатларнинг моддий асосини молиявий ресурслар ташкил этади. Молиявий ресурслар пул маблағлари ҳаракатининг ўзига хос шаклдир. Улар хўжалик субъектлари ва давлат қўлида турли пул даромадлари, ажратмалари ва тушумлари ҳисобидан тўпланади. Сўнгра такрор ишлаб чиқариш, ходимларни рағбатлантириш жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларини қондириш учун ишлатилади.

Давлат ва хўжалик субъектлари пул маблағлари фондларининг вужудга келиши, тақсимланиши ва ишлатилиш шакллари ҳамда усуллари тизими молиявий тизимни ташкил этади.² Ушбу тизим инфраструктурасини банклар, биржалар, коммуникация воситалари, ахборот-аналитик ва маслаҳат (консалтинг) хизматлари ташкил этади. Улар пул муомаласи, молиявий оқимларни кўплаб инструмент (восита)лардан фойдаланиб тартибга соладилар.

Шу боисдан молия соҳасини мустаҳкамлаш қуйидаги вазибаларда ўз ифодасини топган:

- умумдавлат устуворликларидан келиб чиқиб, молиявий ресурсларни қайта тақсимлаш самарадорлигини ошириш;
- ҳисоб-китоб интизомини мустаҳкамлаш ва солиқ тизимини такомиллаштириш, солиқлар сонини камайтириб, унинг йиғилишини ошириш;
- пул массасидан фойдаланиш устидан назорат қилишнинг самарали механизмини яратиш;
- банк тизимининг ишончли амал қилишини таъминлаш.

Молиявий ташкилотларнинг ишончилигини икки муҳим тамойил белгилаб беради:

- 1) оқилона юритилувчи молия-кредит сиёсати;
- 2) самарали хавфсизлик тизими.

Молия тизимида банк хизматлари кўрсатиш муҳим

¹ Шодмонов Ш., Алимов Р.Х., Жўраев Т.Т. Иқтисодиёт назарияси. -Т.: Молия, 2002.-323-324-б; Экономическая теория. Учебник. колл авт. К.Х. Абдурахмонов и др. -Т.: Шарк, 1999.- С. 473-474; Иқтисодий билим асослари. Ўқув қўлланма. -Т.: Akademiya, 2010. 229-234-бетлар.

² Ўша манба.

ўрин тутади. Банк тизимининг самарали ишлаши кўп жи-хатдан ташқи ва ички омишлар, муҳит таъсирига адекват жавоб беришга қаратилган бошқарув қарорларини қабул қилишга боғлиқдир. Банклар самарали фаолият юрити-шининг муҳим шартлари, яъни кўзлаган манфаатлари куйидагиларда намоён бўлади:

- молиявий бозорда банк хизматлари рентабеллигини таъминлаш. Бунинг учун мижозлар ва фойдали инвести-цион лойиҳалар учун рақобат кураши олиб бориш;

- ликвидликни таъминлаш;

- мижозларнинг кўрсатилаётган хизмат кўлами, тар-киби ва сифати бўйича эҳтиёжи ҳамда талабини макси-мал тарзда қондириш. Бу унинг бизнес алоқаларини мус-тахкамлаш манфаатига мос келади;

- банк омонатчилари ва кредиторларининг манфаат-ларини ҳимоя қилиш. Бунда, албатта, мажбурий нор-мативлар ва тартиб-қоидаларга қатъий риоя қилиниши ло-зим бўлади;

- иқтисодий хавфсизлик талабларига риоя қилиш.

Молиявий муассасалар товар, фонд ва валюта бир-жаларида корхоналарнинг молиявий аҳволи, бозор конъ-юнктураси ҳамда маркетинг усуллари тўғрисидаги ахбо-ротларни олиш учун ўзаро рақобатлашадилар.

Молиявий ресурсларни инвестицияларга йўналтириш, умуман, инвестицион фаолликни рағбатлантириш учун куйидагиларни амалга ошириш лозим бўлади:

- инвесторлар фаолияти учун барқарор ҳуқуқий база яратиш;

- ишлаб чиқаришни ривожлантириш, уни модерни-зация қилиш ва янгилашга инвестицияларни йўналтириш бўйича солиқ имтиёзларини кенгайтириш;

- корхоналарнинг инвестицион салоҳиятини асосий фонд-ларни баҳолашнинг бозор усуллари ва жадаллаштирилган амортизациядан фойдаланиш асосида мустаҳкамлаш;

- иқтисодийётнинг реал секторидаги корхоналарни кредит-лаш учун ички ва ташқи манбалар маблағларини жамлаш;

- лизингни ривожлантириш;

- суғурталашни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш³.

Молиявий муассасалар барқарорлиги асосий манфатларнинг амалга оширилиши, иқтисодий хавфсизлик шартларининг бажарилиши, уларнинг фаолиятига ташқи аралашувлардан, ички ахборотларнинг рухсатсиз ёки санкциясиз чиқиб кетишидан ҳимояланганлиги, иммунитетининг мавжудлиги билан белгиланади.

Молия тизими молиявий ресурслар оқими билан тавсифланади. Бозорлардаги товар ва хизматлар оқимлари пул муомаласи воситасида содир бўлади ҳамда молиявий муносабатларнинг субъектларини бир-бирлари билан боғлайди.

Молиявий оқимлар иқтисодий муносабатларнинг ҳуқуқий-меъерий базасига асосланган иқтисодий восита ва молиявий дастаклар тизими орқали амал қилади. Молиявий муносабатлар шароитида қўйматларнинг тақсимланиши ва қайта тақсимланиши жараёнида турли молиявий ресурс шакллари намоён бўлади. Бунда молия ресурслари иш ҳақи, жамғариш, кредит, инвестициялар ва уларни ҳисоб-китоб қилиш, кўчириш, пул ўтказиш жараёнлари шаклларида намоён бўлади. Молиявий ресурслардан фойдаланиш пул фондлари, яъни бюджетлар, нобюджет фондлар, банк операциялари орқали амалга оширилади.

Молиявий оқимлар хўжалик субъектлари жамғармаларининг инвестицияларга айланиши жараёнини ифодалайди. Аммо капиталнинг оқувчанлиги ошкора, қонуний ёки яширин, яъни ноқонуний шаклларда намоён бўлади. Ушбу молиявий оқимлар ҳаракатида икки хил ноҳуш, салбий ҳолатлар ҳам содир бўлиши мумкин. Бир томондан, мамлакатда инвестиция ресурслари етишмаган бир шароитда капитал қочиб, чет мамлакат иқтисодиётни инвестициялаш манбаига айланиши мумкин. Бу эса мамлакатнинг ички молиялаштириш, инвестициялаш имкониятларини заифлаштиради. Иккинчи томондан, номаълум манбалар ҳисобига капитал тўпланиб, иқтисодиётнинг

³ Кочергина Т.Е. Экономическая безопасность. – Ростов-н/Д.: Феникс, 2007. – С.260-273.

реал ва хуфёна секторларида муомалага тортилади, яъни «ҳаром» пуллар оқланади, «отмывания грязных денег» деб аталувчи жараён содир бўлади. Капитал «қочиши»нинг сабаблари тижорат фойдаси олиш эмас, балки уни сақлаш, ундан фойдаланишнинг ишончли шароитларга эга бўлишига интилиши билан изоҳланади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида капитал «қочиши» унинг келиб чиқишининг ноқонуний, яширин тавсифга эгаллиги, миллий пул бирлигига, банкларга ишончнинг сустлиги билан изоҳланади.

Мамлакатдан капитал қочишининг, яъни чиқиб кетиши усуллари қуйидагилардан иборат:

- ташқи савдо операцияларини амалга оширишда товар ва хизматлар реал қийматини сохталаштириш йўли билан чет элга маблағлар ўтказилади. Экспорт операцияларида шартнома нархлари амалдаги нархларга нисбатан пасайтириб кўрсатилади. Импорт операцияларида эса юқори нархлар белгиланади. Шундай йўл билан ҳисобга олинмаган валюта тушуми чет эл банкларига, хорижий шерикларнинг қўшма ёки оффшор компанияларига ўтказилади;

- илгари белгиланган ҳисоблар бўйича импорт товарларини етарли бўлмаган даражада ёки илгари белгиланмаган бошқа нархларда етказиб бериш. Айрим ҳолларда сохта ҳисоблар кўрсатилади, аммо товарлар етказиб берилмайди;

- «толлинг» операцияларини амалга ошириш. Бунда хом ашёни экспорт қилиш бўйича шартнома тузилади. Аммо хом ашё четга олиб кетилмасдан ўз жойида хорижий даваль хом ашё сифатида қайта ишланади. Тайёр маҳсулот эса чет элга тегишли солиқ ва бож тўловларисиз олиб кетилади;

- эркин алмаштириладиган валютани қўлламадан валютасиз ҳисоб-китоб бўйича товар айрибошлаш. Бундай келишувларда шартнома нархлари жаҳондаги ўртача нархлардан кескин фарқ қилади. Ушбу операциялар бартер, клиринг, чегара олди, параллель ва компенсацион битимлар шаклида амалга оширилади;

- «челнок», яъни ташмачилик савдоси;

- контрабанда-экспорт, яъни валюта, қимматбаҳо бу-

комлар, антиквариатлар, қурол, харбий техника ва ўқ-дори-лар, рангли ва қимматбаҳо металллар, нефть ва нефть маҳсулотлари, газ, кўмир, прокат, қурилиши материаллари ва бошқа маҳсулотларни ноқонуний тарзда, яширинча сотиб, фойда олиш мақсадида чет элларга олиб чиқиб кетиш;

- резидент ва норезидентлар ўртасида расмий шартнома тузмасдан, ўзаро келишув асосида товарлар, кўрсатилган хизмат ҳамда мол-мулкка эгаллик ҳуқуқини сотиш ва сотиб олиш бўйича ўзаро хорижий валютада, миллий валютада ҳисоб-китоб қилиш;

- чет элларда оффшор компаниялар ташкил этиш.⁴

Мамлакатдан капиталнинг қочиш ҳажми Россиядан капитал чиқариш ҳажмининг 75%ини ташкил қилади. Бу ички капитал қўйилмаларга нисбатан 15-20% ни, экспортдан олинган валюта тушумларининг 25%ини ташкил этади. Унинг миқдори 90-200 млрд доллар деб баҳоланади.⁵

Мамлакатдан капиталнинг қочишига валютани тартибга солишдаги тартиббузарликлар ҳам сабаб бўлади. Уларни қуйидагича тавсифлаш мумкин:

- рухсат этилган банкларни четлаб, резидентлар ва норезидентлар ўртасида ҳисоб-китоблар қилиш, хорижий валюта сотиш ва сотиб олиш бўйича валюта операцияларини амалга оширишдаги қонунбузарликлар;

- марказий банкнинг лицензиясиз валюта операцияларини амалга ошириш бўйича тартиб ва қонунбузарликлар;

- молиявий кредитлар олиш ва бериш, экспорт-импорт операциялари бўйича тўлов муддатларини чўзиш билан боғлиқ қонунбузарликлар;

- резидент ва норезидентлар ўртасидаги валюта опер-

⁴ Бурцев В. Основные условия государственной финансовой безопасности // Экономист, №9, 2001- С. 70-72; Дронов Р. Подходы к обеспечению экономической безопасности.// Экономист, №2 2001.- с. 43; Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник - М.: Изд-во РАГС, 2001, -С.311-313.

⁵ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. - М.: Изд РАГС, 2001.-С.313; Дронов Р. Подходы к обеспечению экономической безопасности.// Экономист. №2, 2001. -С.43.

цияларини тўлиқ ва объектив ҳисобга олишнинг йўлга қўйилмаганлиги билан боғлиқ қонунбузарликлар.

Мамлакатдан капитал қочишининг олдини олиш ва молиявий муҳитни соғломлаштириш учун қуйидаги ташкилий-иқтисодий чора-тадбирлар амалга оширилади:

- мамлакатда инвестицион муҳитни яхшилаш, инвестицияларни иқтисодиётга жалб этишни рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш орқали инвестицион жозибадорликни юксалтириш. Оқибатда, капитални четга чиқариш камайиб, хориждаги ватандошларимиз ҳисобидаги маблағларнинг юртимизга қайтиш жараёни юз беради;

- аҳолининг банкларга ишончини тиклаш ва мустақамлаш чора-тадбирларини амалга ошириш;

- миллий валютадаги жамғармаларнинг кўпайиши ҳамда уларни инвестицияларга айланишини рағбатлантириш тизимини яратиш;

- молиявий оқимларни – божхона, валюта, банк назоратининг шакл ва воситалари, усулларини такомиллаштириш;

- капиталнинг экспорт ва импортини тартибга солишнинг ҳуқуқий-меъёрий базасини такомиллаштириш ва кенгайтириш.

7.2. Пул муомаласи соҳасидаги

иқтисодий таҳдидлар

Пул муомаласи товарлар ва хизматлар айланмасига воситачи сифатидаги пул ҳаракатини ифодалайди. Пул айланмаси товарлар реализацияси ҳамда капитали ҳаракатига хизмат қилади. Пул тизимининг энг муҳим компонентлари қуйидагиларда намоён бўлади:

- миллий пул бирликлари, уларда товар ва хизматларнинг нархлари ифодаланади;

- кредит ва қоғоз пуллар, монеталар қонуний тўлов воситалари ҳисобланади;

- пул эмиссияси тизими, яъни пулни муомалага чиқаришнинг қонуний ўрнатилган тартиби;

- пул муомаласини тартибга солувчи давлат бошқаруви органлари.⁶

Пул муомаласи тизими ҳозирги даврда олтин асосга эга эмас. Пул тизими қоғоз ва кредит пуллар, монеталар айланмаси шаклида бўлиб, унда нақд пуллар муомаласи жисмоний шахслар ўртасида, нақдсиз пул муомаласи тижорат мақсадларида ҳуқуқий шахслар ўртасида амал қилади.

Пул муомаласидаги қонунбузарлик, жиноий, ўғрилик ҳолатларининг вужудга келишига қуйидагилар қулай шароит яратади:

- инфляциян жараёнларнинг кучайиши;
- даромадларни декларация қилиш тизимининг етарли даражада ривожланмаганлиги;
- хорижий валюталар муомаласининг тартибга солилмаганлиги;
- банк ва молиявий муассасалар томонидан пул маблағларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимининг бўшлиги;
- ҳисоб-касса операцияларининг такомиллашмагани ҳамда пул тўловлари муддатларининг атайин чўзиб юборилиши ҳолатлари.

Молиявий товламачилик ўзга шахсларнинг пулини ўзлаштириш, уларни сохта фирма ҳисобига ўтказиш, тўпланган пулларни нақд пулларга айлантириш ҳамда кейинчалик яшириш, тўловсизлик кризисини юзага келтиришда намоён бўлади. Одатда, товламачилар тўловсизликнинг сабаблари сифатида умумий танглик, инфляция ҳамда харид қобилиятининг пасайишини баҳона қилиб кўрсатадилар. Аслида, дебиторлик қарзлари кўринишидаги ноқонуний товар қарзи ва товар билан кредитлаш тўловсизликни келтириб чиқарадиган сабаб ҳисобланади. Бу билан мулкдор, ҳамкор ва банкларнинг капиталига ҳамда бюджетнинг молиявий талаблари билан солиқ тизими субъектларига зарар етказилади.

⁶ Курс экономической теории. Учебник. – 4-е доп. и перераб. изд. – Киров: «АСА», 1999, – С. 413-414.; Иқтисодий билим асослари. Ўқув кўланма. – Т.: Akademiya, 2010. 240-245-бетлар.

Ўтиш даврини бошидан кечираётган мамлакатларда нодавлат банк тизими ва фонд биржалари, инвестицион фондларнинг ривожланиши ҳамда давлат назоратининг етарли даражада эмаслиги турли криминоген омилларни вужудга келтиради:

- давлатнинг пул-кредит сиёсатидаги зиддиятлар, молиявий муносабатларни тартибга солишдаги узилиш ва камчиликлар;

- пул-кредит тузилмаларини ташкил этиш ва уларни тугатишга бўлган талаблар ҳамда хўжалик субъектлари билан ўзаро муносабатлари тартиб-қоидаларининг етарли даражада такомиллашмаганлиги;

- дастлабки банк капитали манбаи қонунийлигини ҳуқуқий жиҳатдан назорат қилишнинг мавжуд эмаслиги;

- жиноий йўллар билан топилган маблағларни легаллаштиришга тўсқинлик қилувчи механизмнинг мавжуд эмаслиги;

- банклар ўртасидаги ўзаро ҳисоб-китобларнинг тақомиллашмаганлиги.

Бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланиши натижасида илгариги криминал, ташкилий жиноий гуруҳлар савдо соҳасидан пул-кредит муносабатлари соҳасига ўта бошладилар. Сохта тўлов ҳужжатлари, сохта банк кафолатларидан фойдаланиш орқали пул маблағларини ўғирлаш оммавий тус олди. Шунингдек, имтиёзли кредитларни ноқонуний олиш ва мақсадсиз ишлатиш, капиталнинг хуфёна иқтисодиётга, хорижий банкларга назоратсиз оқиб ўтиши, криминал пулларнинг легаллаштирилиши, шунингдек, молиявий ҳужжатлар ўтишини тезлаштириш, нақд пул ва кредитлар бериш билан боғлиқ порахўрлик ҳолатлари ўтиш даврида янада кенгайди.¹

Айрим товламачиларнинг жиноий йўл билан топилган пуллари хорижий валюталарни катта миқдорда сотиб

¹ Чапыгин В.М. Секреты коммерческой безопасности. -М., 1993; Мишин Г.К. Проблема экономической преступности (опыт междисциплинарного изучения). -М., 1994; Кочергина Т.Е. Экономическая безопасность. - Ростов н/Д.: Феникс, 2007. -С.294-299.

олишлари натижасида миллий валюталарнинг айрибош-лаш курслари кўтарилиб кетишига олиб келди. Товламачилар сотиб олинган валютани хориждаги банкларга, компанияларга ўтказадилар ҳамда мол-мулк, қимматбаҳо товарлар сотиб олишга ишлатадилар.

Товламачилик, жиний ҳаракатларга сабаб бўлувчи ташкилий-хўжалик омиллари ва шарт-шароитлари ҳам мавжуд бўлиб, уларни баъзилари қуйидагиларда ўз ифодасини топган:

- тўлов ҳужжатларидан фойдаланадиган банкларни сақлаш устидан назоратнинг йўқлиги;

- банкларнинг сохта муҳр, штамп ва ҳужжат нусхаларини компьютер ёрдамида тайёрлаш имкониятларининг мавжудлиги;

- банкнинг мансабдор шахслари томонидан нақд пул беришни чекловчи қоидаларнинг бузилиши, авизоларни олдиндан текширмасдан тушган маблағларнинг имтиёзли конвертация қилиниши;

- тижорат банкларининг айрим раҳбарлари томонидан ноқонуний операцияларни яшириш, кейинчалик тушган пул маблағларини ҳуқуқий шахс мақомидаги мижозларнинг ҳисоб рақамларига кўчириш ҳоллари;

- тижорат банкларининг айрим раҳбарлари ўз ҳисобларига тўлов ҳужжатларининг ҳақиқий ёки сохталигидан қатъи назар катта миқдорда пул маблағларининг келиб тушишидан манфаатдор бўладилар. Чунки пул кўчирганлик ёки узатилганлиги учун улар катта миқдорда коммиссион ҳақ оладилар.

Банк соҳасида кредитлар олиш ва фойдаланишдаги суиистеъмолликлар, ҳисоб ва депозит ҳисоб рақамларидан пул ўғирлаш, кредит карточкаларидан фойдаланиб пул ўғирлаш, яъни «компьютер орқали ўғирлик» содир этиш, валюта операцияларини амалга оширишдаги тартиббузарликлар бу соҳадаги жиноятчиликнинг кенг тарқалган шакллари ҳисобланади. Бундай жиний хатти-ҳаракатларга қарши курашиш учун янги банк технологияларини жорий этиш лозим бўлади.

Тижорат банкларининг ахборот тизимига кириб, пул маблағларини ноқонуний тарзда махсус ҳисоб рақамларига кўчириш жиноятчиликнинг энг янги турларидан биридир. Кредитларни қасддан қайтармаслик, уларни махсус ташкил этилган тадбиркорлик субъектлари ҳисоб рақамига ўтказиб, нақд пулга айлантириш ёки конвертация қилиб, сўнгра яшириниш ҳоллари ҳам сўнгги йилларда кўп учрайдиган жиноий ҳаракатдир.⁸

Асоссиз равишда кредит олиш ва уни мақсадсиз ишлатишга тижорат банклари томонидан кредит шартномалари тузишда етарли даражада назорат йўқлиги, қарз олувчи ҳужжатларнинг синчиклаб текширилмаслиги, унинг тўлов қобилиятининг ўрганилмаганлиги, кредитлаштириладиган лойиҳаларнинг иқтисодий экспертизадан ўтказилмаслиги ёки бу ишларни амалга оширишда айрим мутассади ходимлар томонидан совуққонлик, суиистеъмолликларга йўл қўйилганлиги сабаб бўлади.

Жиноий гуруҳлар ўз жиноий хатти-ҳаракатларини амалга ошириш учун тижорат банкларининг айрим ходимларини цора бериш, сотиб олиш, қўрқитиш орқали ўзларига шерик қилиб оладилар. Шунингдек, ўзларининг яширин агентларини ишга жойлаштиришга ҳаракат қиладилар. Қонун асосида ишлайдиган молиявий муассасаларда оғир иқтисодий, маиший-психологик вазиятларни вужудга келтиришга интиладилар. Мисол учун улар тижорат банкида сунъий равишда кредитларни қайтармаслик ҳолатини вужудга келтирадилар. Сўнгра уни қайтаришда ёрдам берилишини таклиф қилишади. Кўпинча банк раҳбарлари улар билан умидсиз кредитни қайтариш бўйича маълум ҳақ эвазига келишадилар. Жиноий гуруҳ кредитни қайтаришда ёрдамлашиб, банк ишончига киради ҳамда унга ўзининг таъсирини ўтказиш имкониятига эга бўлади. Улар тижорат банки акционерлари реестрига ҳамда улар тўғрисидаги ахборотга эга бўлгач, акцияларни, пай

⁸ Волженкин Б.В. Экономические преступления. –СП: б., 1999. –С. 28-41.; Кочергина Т.Е. Экономическая безопасность. – Ростов н/Д.: Феникс, 2007. –С.260-273.

улушларини ўзларига арзон акция курслари бўйича сотишга кўндиришади. Шу йўл билан акционерлик тижорат банкининг назорат пакетини сотиб олишга ҳам интиладилар⁹. Шунингдек, улар банкларнинг раҳбарлари ва мансабдор ходимларининг шахсий ҳаёти, иши, камчиликлари тўғрисида ахборот тўплайдилар. Хуллас, уларни обрўсизлантирадиган маълумотларни йиғадилар ёки компроматни сунъий равишда тузадилар.

Жиноий хатти-ҳаракатларнинг олдини олиш, уларга қарши курашиш учун махсус хавфсизлик хизматларини ташкил этиш ҳамда хавфсизликни таъминлашга катта эътибор қаратиш лозим бўлади.

7.3. Молия, пул-кредит тизимида иқтисодий хавфсизликни таъминлаш дастаклари

Иқтисодиёт нормал амал қилиши учун молиявий маблағлар унинг соҳалари, тармоқлари, ҳудудлари бўйича тақсимланади. Буларнинг барчаси ҳужжатлар айланмаси, ҳисоботлар ва иқтисодий ахборотларда қайд этилади ҳамда ўз ифодасини топади. Шу боисдан молия соҳасидаги хавфсизликни таъминлаш учун, авваламбор, молиявий ҳужжатларнинг умумўрнатилган ҳуқуқий-меъёрий талабларга мувофиқлигини текшириш лозим бўлади. Ушбу умумий талаблар қуйидагилардан иборат:

- зарурий реквизитларни, яъни ҳужжатлар учун қонун, амалдаги тартиб-қоидаларга мувофиқ мажбурий маълумотлар бўлишини белгилаш;
- муҳр ва штампларнинг аниқ бўлиши;
- ҳужжатларда тузатиш, қўшимча ёзувлар, хатолар, унинг турли нусхалари мазмунининг ҳар хил бўлишига йўл қўймаслик;

⁹ Савинская Н.А. Устойчивость и экономическая безопасность банковской системы России.- СПб., 1994. -С. 25-32; Экономическая безопасность: производство, финансы - банки // Под. Ред. Сенчагова В.К. - М.: ЗАО «Финстатинформ», 1998, - С.131-143; Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. - М.: Изд-во РАГС, 2001, -С.: 319-324.

- мансабдор шахслар имзосининг мослиги ва бошқалар;
- барча хужжатлар синчиклаб ўрганилиши, таҳлил қилиниши, текширилиши лозим.

Бизнес бўйича ҳамкорлик қилувчи хўжалик субъектлари, шериклар, мижозларни ўрганиш, улар тўғрисида қуйидаги объектив маълумотларга эга бўлиш лозим:

- хўжалик субъектининг рўйхатдан ўтганлиги, солиқ ва бошқа органларда рўйхатга олинганлиги тўғрисидаги маълумотларни текшириш;

- ташкилотнинг қайси уюшмага, холдинг компанияга кириши, шуъба компания, ширкатга эга ёки эга эмаслиги, устав капитали, хўжалик фаолияти, реквизитлари, раҳбарлари, бошқарув тизими тўғрисидаги маълумотларга эга бўлиш, уларнинг тўғрилигини текшириш;

- ташкилот, мижознинг манзилини аниқлаш, агар ижарада турган бўлса, ижара ҳақини тўлаган ёки тўламаганлиги тўғрисидаги маълумотларни олиш;

- муссасаларнинг мулкдорлар - арендаторлар билан ўзаро муносабатини ўрганиш;

- мижознинг обрў-эътибор, мол-мулки ҳолати, қарзи бор ёки йўқлиги тўғрисида маълумотлар тўплаш;

- мажбуриятларнинг таъминланганлиги тўғрисидаги маълумотларнинг ҳаққонийлигини текшириш, бухгалтерлик маълумотларини солиқ инспекциясидаги маълумотлар билан таққослаш;

- кафил бўлган ташкилотнинг кредитни тўлаш қобилияти, банк кафолатининг ҳаққонийлиги тўғрисидаги маълумотга эга бўлиш;

- қарз олувчи фойдаланиши мумкин бўлган ҳисоб рақамлари, турдош корхоналар ҳисоб рақамлари, мижозга яқин муносабатда бўлган корхона ва шахсларни ўрганиш;

- ташкилот муассасалари ва раҳбарларининг фаолияти, ўзаро муносабатларини аниқлаш. Уларнинг «кредит тарихини» ўрганиш¹⁰.

¹⁰ Кочергина Т.Е. Экономическая безопасность – Ростов-н/Д.: Феникс, 2007. -С.260-273.

Ушбу маълумотларга эга бўлиш ҳамда хавфсизликни таъминлаш учун унинг ишончли тизимини ишлаб чиқиш ва жорий этиш лозим бўлади. Бунинг учун эса қуйидагилар кўзда тутилиши лозим:

- банк ва унинг ҳар бир бўлинма(филиал)сида хавфсизликни таъминлашнинг ташкилий тузилмаларини вужудга келтириш;

- ахборотларни ўғирлаш, йўқ қилиш мақсадида уни олишнинг потенциал имкониятларини мунтазам равишда ўрганиш ва баҳолаш;

- ахборотлар хавфсизлигини таъминлаш бўйича услубий, ташкилий-меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ҳамда уларнинг талабларини бажармаганлик учун жавобгарликка тортиш чора-тадбирларини қабул қилиш;

- ахборотларни ҳимоя қилишнинг ташкилий-техник, дастурий чора-тадбирлари, воситаларини махсус ташкилотлар ёрдамида ишлаб чиқиб, жорий этиш;

- ахборотларни ҳимоялаш тизимини аттестация қилиш, унинг амал қилинишини мунтазам назорат қилиш;

- ахборотлар хавфсизлигини таъминлаш бўйича банк мутахассисларини тайёрлаш;

- ҳужжатлар, бланклар, муҳр, штампларни сақлашнинг ҳимоя чораларини кўриш, расмийлаштирилмаган шартнома лойиҳалари ва бошқа ҳужжатларнинг ўз вақтида қайтарилишини таъминлаш;

- молиявий ҳужжатлар бўйича ички ва ташқи аудиторларлик текширувлари ўтказиш;

- банк операциялари бўйича рискларни аниқлаш ва баҳолаш¹¹.

Капиталнинг етарлилик кўрсаткичи ва ҳар бир қарз олувчи учун рискни максимал миқдорини аниқлаш муҳим ҳисобланади¹². Алоҳида мижознинг рискин аниқлаш учун

¹¹ Курс экономической теории. Учебник.- 4-е доп. Перераб. Изд. - Киров: «АСА», 1999, -С.179-186.

¹² Валтроп К., Макнотон Д. Банки на развивающихся рынках. Т.2. Интерпретирование финансовой отчетности. -М.: Финансы и статистика, 1994. -С.204.

банк томонидан хўжалик субъектларининг кредит коти-
ровкаси тузилади. Шунингдек, банклар рискларни бошқа-
ришлари керак бўлади.

7.4. Пул муомаласини мустаҳкамлаш ва банклар хавфсизлигини таъминлашнинг устувор йўналишлари

Ўзбекистонда валюта тизимининг асосини ўзбек сўми ташкил этади. У 1994 йил 1 июлдан ягона қонуний тўлов воситаси ҳисобланади. Миллий валюта сўмининг барқарорлигини таъминлаш ва унинг қадрини ошириш халқ фаровонлиги ҳамда иқтисодий хавфсизликни таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. «Миллий валютанинг барқарорлиги, унинг ички бозорда эркин алмашинуви, - деган эди юртбошимиз Ислом Каримов, - етарли миқдордаги рақобатбардош маҳсулотлар, зарур резервлар орқали таъминланади»¹³. Бунга эришиш учун Ўзбекистонда аниқ вазифаларни ҳал этишга қаратилган тўртта алоҳида дастур қабул қилиниб, амалга оширилмоқда.

Ушбу дастурлар тўплами қуйидагилардан иборат:

1. Сўмининг харид қувватини ошириш учун республика ички бозорини мумкин қадар тезроқ истеъмол моллари билан тўлдириш чора-тадбирларини кўриш. Бунинг учун мулкчилик шаклидан қатъи назар, истеъмол товарларини ишлаб чиқарувчи корхоналарга ҳар томонлама ёрдам кўрсатиш, бу соҳага инвестицияни биринчи навбатда йўллаш, уларни хом ашё ва кредит ресурслари билан таъминлаш чора-тадбирлари кўриш. Шунингдек, ишлаб чиқарувчиларнинг ҳам, истеъмолчиларнинг ҳам руҳиятини ўзгартириш, кишиларда миллий товарларга нисбатан фахрланиш ҳиссини уйғотиш. Миллий товарларнинг эса сифатли ва харидоргир бўлишини таъминлаш.

2. Валютанинг барқарор амал қилиши, унинг етарли валюта захирасини вужудга келтириш. Бунинг учун таш-

¹³ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. - Т.: Ўзбекистон, 1995. 218-б.

қи иқтисодий сиёсатни тубдан қайта кўриб чиқиш лозим бўлади. Шу боисдан республика экспорт имкониятларини кенгайтириш, экспорт учун маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтираётган корхоналарни хом ашё, инвестициялар билан таъминлаш, уларни ҳар томонлама имтиёзли воситалар орқали қўллаб-қуватлаш зарур.

3. Ҳар бир корхона, ҳар бир киши ишлаб топган сўмни қадрлаши, ҳурматлаши, фахрланиши учун шарт-шароит яратиш. Бунинг учун қатъий молиявий-кредит сиёсатини изчиллик билан ўтказиш лозим бўлади.

4. Миллий валютани мустаҳкамлаш учун инфляцияга қарши пухта ўйланган сиёсат ўтказиш. Бунинг учун пул миқдорини товарлар ва хизматлар миқдорининг тегишли даражада ўсиши билан мустаҳкамлаш, уларнинг мутаносиблигини вужудга келтириш. Шунингдек, аҳолининг харид учун товарлар ва хизматлар билан таъминланмаган ортиқча пул даромадларининг кўпайиб кетишига йўл қўймаслик лозим бўлади. Яна нақд пул ва кредит эмиссиясининг ҳаддан ташқари ўсиб кетишининг олдини олиш лозим бўлади¹⁴.

Республикада пул-кредит сиёсатининг асосий мақсади инфляцияни паст даражада ушлаб туриш ва сўмни барқарор айрибошлаш курсини таъминлашга қаратилган. Бу вазифалар макроиқтисодий барқарорликни мустаҳкамлаш ва иқтисодий ўсишни рағбатлантиришга йўналтирилган умумиқтисодий сиёсат билан узвий боғланган. Марказий банк пул-кредит сиёсатининг воситалари сифатида очик бозорда қимматли қоғозлар операцияси, ички валюта бозоридаги операциялар, қайта молиялаштириш ставкаси ва тижорат банкларига мажбурий захира талаблари воситаларини ишга солмоқда.

Мамлакатимизда тижорат банклари ялпи капиталининг барқарор ўсиши ва банк активлари портфелини бошқариш соҳасида юритилаётган мутаносиб сиёсат натижасида

¹⁴ Абулқосимов Ҳ.П. Ўзбекистонда иқтисодий ислохотлари. –Т.: Akademiya, 2008. 93-94-бет.

банк тизимида банк назорати бўйича Базель кўмитаси томонидан белгиланган халқаро стандартлардан уч баробар кўп бўлган капиталнинг етарлилик даражаси кўрсаткичи таъминланди. Юртимизда 1995–2010 йиллар давомида ялпи капиталнинг реал ўсиши 12,5 баробарни ташкил этди. Бу эса банкларнинг капитал базаси мустаҳкамланганидан далолат беради ҳамда уларнинг тўлов қобилиятига ижобий таъсир кўрсатди. Банк тизимида 1995–2010 йилгача бўлган даврда депозитлар базаси солиштирма кўрсаткичларда 13 баробар ошди¹⁵.

Ўзбекистонда Марказий банкнинг тижорат банкларини назорат қилиш билан боғлиқ фаолиятининг қуйидаги асосий йўналишлари қонун билан мустаҳкамланди:

- банк тизимининг хавфсизлиги, барқарорлиги ва самарадорлигини таъминлаш;

- банклар фаолиятини лицензиялаш жараёнида банк соҳасига фақатгина ишончли банкларнинг кириб келишини таъминлаш;

- тижорат банкларининг Марказий банкка ҳисобот бериш ва назорат жараёнида зарур маълумотларни очиқ тақдим этишини йўлга қўйиш;

- муаммоли банклар фаолиятига ўз вақтида таъсир ўтказиш ва уларнинг муаммоларини тезлик билан ҳал этиш;

- банк тизимида соғлом рақобат муҳитини яратиш;

- зарур ҳолатда, банк тизимига минимал даражада салбий таъсир кўрсатган ҳолда алоҳида банкларни тугатиш чораларини кўриш.

Республикамызда банк назорати уч услубда - лицензиялаш, масофадан назорат қилиш ва жойларга чиқиб текшириш орқали амалга оширилади¹⁶.

Молия-кредит соҳасида иқтисодий хавфсизликни таъмин-

¹⁵ Ўзбекистон Республикаси иқтисодий-ижтимоий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги (1990–2010 йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011–2015 йилларга мўлжалланган прогнозлари: статистик тўплам. –Т.: Ўзбекистон, 2011. 30–31–бетлар.

¹⁶ Ўзбекистон Республикаси банк тизими / Муаллиф: Ф.М.Муллажонов (ва бошқа). Ф.М.Муллажоновнинг умумий таҳрири остида. Тўлдирилган иккинчи нaшри. –Т.: Ўзбекистон, 2011. 154–бет.

лаш мақсадида қарздорларнинг кредитлари ҳақидаги маълумотларни ҳисобга олиш билан шуғулланадиган Кредит маълумотлари миллий институтини ташкил этиш бўйича Низом қабул қилиниб, кредит маълумотлари банклараро кредит бюроси ва тижорат банкларига тақдим этилган Кредит маълумотларининг ягона реестри тижорат банкларининг кредит, лизинг ва факторинг шартномалари, гаровга қўйилган мол-мулк ва кафолатлар (кафолат бериш, суғурта полислари) ҳамда давлат статистика идоралари, нодавлат ташкилотлар ва хўжалик субъектларидан олинган маълумотлар асосида шакллантирилади. Қарз олувчиларнинг кредити ҳақидаги маълумотлардан самарали фойдаланиш банк назорати сифатини оширишга ва кредит хатарлари, рискларининг камайишига, бу соҳадаги жиноий хатти-ҳаракатларнинг бирмунча олдини олишга, пировардида, пул-кредит соҳасидаги хавфсизликнинг ошишига олиб келади. Барқарор пул муомаласининг қарор топиши уни долларлаштириш муаммосини ҳал этишга, капиталнинг мамлакатдан «қочиши» жараёнларини жиловлашга имконият яратади. Молия-кредит соҳасида иқтисодий хавфсизликни таъминлашда давлатнинг валюта сиёсати ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистоннинг валюта сиёсати қуйидагиларга қаратилган:

- мамлакатнинг валюта – молиявий ҳолатини мустаҳкамлаш, унинг тўлов қобилиятига ва кредитга лаёқатлигига эришиш;

- инфляцияни «жиловлаш»;

- чет эл капиталини жалб этиш;

- иқтисодиётнинг «долларлашуви»га йўл қўймаслик;

- ўзбек сўмининг мавқеини мустаҳкамлаш ва унинг тўлиқ конвертациясига эришиш.

Бу сиёсат валютавий чеклашлар, валюта курсини тартибга солиш, олтин-валюта захираларини ошириш, сўмнинг конвертацияланиш жараёнларини бошқариш кабиларда намён бўлади¹⁷.

¹⁷ Бозор иқтисодиёти назарияси ва амалиёти. Олий ўқув юрлари магистрантлари учун дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 2000. 180-б.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган валюта сисёатининг асосий эътибори айрибошлаш курсининг барқарорлигини таъминлаш ва конвертация қилинган сўмнинг жорий тўловларини амалга ошириш бўйича мажбуриятларни бажаришга қаратилган. Олиб борилган чора-тадбирлар туфайли Ўз МБ айрибошлаш курсининг ўтган даврга нисбатан ўзгариш суръати камайди, яъни бу кўрсаткич барқарорлашди.

Молия-кредит соҳасида банклар хавфсизлигини таъминлашнинг ташкилий-бошқариш чора-тадбирларини амалга ошириш муҳим аҳамият касб этади. Улар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- банкларнинг манфаат ва ҳуқуқларини конулни ҳимоя қилиш;
- банк билан боғлиқ вазиятларни тавсифловчи маълумотларни тўплаш, таҳлил қилиш, баҳолаш ва бапорат қилиш;
- шерикларни, мижоз ва рақобатчиларни ўрганиш;
- хавфсизликка таҳдид солувчи манбалар, субъектларни ифодаловчи шахслар томонидан банкка ва унинг ходимларига бўлган қизиқишни ўз вақтида аниқлаш. Улардан ҳимояланиш чораларини кўриш;
- банкка иқтисодий шпионаж, ташкилий жиноий гуруҳ вакилларининг кириб олишига йўл қўймаслик;
- банкка жиноий мақсадларда техник, яъни алоқа компьютер тармоғи орқали кириб олишга тўсқинлик қилиш;
- банк ходимларини турли тажовузулардан ҳимоя қилиш;
- молиявий ва моддий мози-мулк, тижорат сири ҳисобланган ахборотларни, маълумотларни кўриқлаш;
- бино, иншоот, банк территорияси ва транспорт воситаларини кўриқлаш;
- молиявий фаолият стратегияси ва тактикасини ишлаб чиқиш;
- оммавий ахборот воситалари, ҳамкорлар ва мижозларда банк тўғрисида ижобий фикр, тасаввур уйғотиш;
- банк ва унинг ходимларига айрим ташкилот ва шахслар томонидан етказилган моддий ва маънавий зарарни қоплаш учун шароитлар яратиш;

- хавфсизлик тизимининг самарали фаолият юрити-
шни мунтазам назорат қилиш.¹⁸

Умуман, банкларда унинг хавфсизлигини таъминлаш хизмати ҳамда кенг қамровли режимли қўриқлаш тизими-
ни яратиш ва кадрларни танлаш, текшириш, жой-жойга
қўйиш, ўқитиш ва қайта тайёрлаш орқали уларнинг кас-
бий маҳоратини ошириш, хавфсизликни таъминлаш кўник-
масини ривожлантириб бориш мақсадга мувофиқдир.

Таъкидлаш жоизки, банк хавфсизлигини таъминлаш
механизмини такомиллаштиришда банк назорати тизи-
мидаги нуқсонларни бартараф этиш, банклар фаолияти-
ни тартибга солишни такомиллаштириш мақсадида Ба-
зель қўмитасининг 2010 йил сентябрь ойида “Катта йи-
гирмалик” давлатлари раҳбарларининг Сеул саммитида
тасдиқланган банк капитали янги стандартларига ўтиш
муҳим аҳамият касб этади.

“Базель III” дея номланаётган ушбу янги стандартлар
банк капитали етарлиликка минимал талабларни тобора
кучайтиришни назарда тутди. Бу янги стандартларга
“Катта йигирмалик”ка аъзо давлатларда 2013-2019 йил-
лар мобайнида босқичма-босқич ўтилиши кутилмоқда.

Янги талабларга кўра, 1-даражали капиталнинг етар-
лилик даражаси 6%ни, шу жумладан, тўланган оддий ак-
циялар ёки 1-даражали асосий капитал кўрсаткичи (че-
гирмалардан кийин) 4,5% миқдорида бўлиши лозим. Бунда
1-даражали асосий капитал кўрсаткичи 2013 йилгача 2%,
2013 йилдан 3,5%, 2014 йилдан 4% ва 2015 йилдан 4,5%
миқдорда бўлиши лозимлиги белгиланган¹⁹.

Шунингдек, “Базель III”да банк капиталига оид қатор
янги тушунчалар киритилмоқда. Шу жумладан, “Буфер

¹⁸ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. -М.:
Изд-во РАГС. 2001. -С.364- 365. Қаранг: Савинская Н.А. Устойчивость
и экономическая безопасность банковской системы России. СПб.,
1999; Экономическая безопасность: производства, финансы, банки./
под. Ред. Сенчагова В.К. - М.: ЗАО, Финстатинформ, 1998.

¹⁹ Ўзбекистон Республикаси банк тизими / Муаллиф: Ф.М.Муллажонов
(ва бошқа). Ф.М.Муллажановнинг умумий тахрири остида Тўлдирилган
2-напри.-Т.: Ўзбекистон, 2011. -150-бет.

капитали” деб умумий ном олган иккита: консервацион ҳамда контрциклик буфер капитали воситалари киритилмоқда.

Консервацион капитал иқтисодий ва молиявий инқирозлар даврида банклар зарарини қоплаш учун ўзига хос қалқон сифатида хизмат қилиши кутилмоқда. Банклар консервацион капиталга 2016 йилдан бошлаб эга бўлишлари ва унинг миқдори 2016 йилдан 0,625%, 2017 йилдан 1,25%, 2018 йилдан 1,875% ва 2019 йилдан 2,5% бўлиши талаб этилмоқда.

Контрциклик капитал эга ҳар бир мамлакат шарт-шароитидан келиб чиққан ҳолда 0%-2,5% доирасида белгиланади. Банклар контрциклик капитал даражасини 2016 йилдан 0,625%, 2017 йилдан 1,25%, 2018 йилдан 1,875% ва 2019 йилдан 2,5% даражасида таъминлашлари лозим. Контрциклик капиталини 2,5% даражасига етказмаган банкларга дивидендлар тўлаш, ўз акцияларини қайтариб сотиб олиш ҳамда бонуслар тўлашга чекловлар ўрнатилди.

“Базель III” даги яна бир янги восита - бу тизим учун муҳим банклар капиталига қўшимча талаблардир. Тизим учун муҳим банклар деганда ҳажми, мураккаблиги ҳамда тузилмавий ўзаро боғлиқлиги сабабли уларнинг таназзулга учраши бутун молия тизими инқирозига ҳамда иқтисодий фаоллик фалажига сабаб бўладиган банклар тушунилади²⁰. Бундай банкларга қўшимча талабларнинг белгиланиши банк-молия тизими хавфсизлигини таъминлаш учун муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Банк назорати бўйича Базель қўмитаси томонидан ишлаб чиқилган тавсияларнинг Ўзбекистонда жорий қилиш масалалари мустақиллигимизнинг илк йилларидан республика раҳбарияти ҳамда банк тизими мутасаддиларининг диққат марказида бўлди. Шу боисдан 2010 йил охирида республикамиз банк тизими умумий капиталининг етарлилик даражаси 23 фоиздан ортиқни ташкил этди. Бу банк тизимимизнинг турли инқирозлардан етарли даражада ҳимояланганидан далолат беради.

²⁰ Ўзбекистон Республикаси банк тизими / Муаллиф: Ф.М.Муллажонов (ва бошқа). Ф.М.Муллажановнинг умумий таҳрири остида. Тўлдирилган 2-нашри. -Т.: Ўзбекистон, 2011. 150-151-бетлар.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 6 апрелдаги “Банк тизимининг молиявий барқарорлигини янада ошириш ва инвестициявий фаоллигини кучайтириш чора-табдирлари тўғрисида”ги ПҚ-1317-сонли Қарорига асосан 2011 йил 1 январдан бошлаб банклар устав капиталининг энг кам миқдорлари тижорат банклари учун 10,0 млн. евро ва хусусий банклар учун 5,0 млн. евро миқдоригача етказилди. Бу эса банкларнинг капиталлашув даражасининг ошишига, уларнинг иқтисодий хавфсизлигини янада мустаҳкам таъминлашга замин яратади.

Республикада банк тизимини янада мустаҳкамлашга қаратилган ишлар изчиллик билан давом этмоқда. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 26 ноябрдаги “2011-2015 йилларда республика молия-банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва барқарорлигини ошириш ҳамда юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларга эришишнинг устувор йўналишлари тўғрисида”ги ПҚ1438-сонли Қарорига асосан 2011-2015 йилларда банк капитали ҳажмини 2,1 баробарга, аҳоли ва хўжалик субъектларининг депозитларини банклар томонидан жалб қилиниш ҳажмини 2,5 баробарга ошириш кўзда тутилган. Тижорат банклари томонидан иқтисодиётнинг реал сектори корхона ва тармоқлари инвестиция лойиҳаларини кредитлаш ҳажми 2011-2015 йилларда 2,8 баробар ўсади ва 12 миллиард доллардан ошади. Шунингдек, “Микрокредитбанк” тарафидан берилётган имтиёзли микрокредитлашнинг кентайишини молиялаштириш ҳажми 2,7 баробар ортади. Банкдан ташқари кредит ташкилотлари сони 2015 йилга бориб 1,7 баробар, жами капитали 2,1 баробар, улар томонидан бериладиган микрокредитлар ва кўрсатиладиган микромолиявий хизматлар ҳажми – 2,8 баробар ошади²¹.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 26 ноябрда қабул қилинган “2011-2015 йилларда республика

²¹ Ўзбекистон Республикаси иқтисодий-ижтимоий тараққиётнинг мустақиллик йилларидаги (1990-2010 йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларга мўлжалланган прогностлари: статистик тўплам. – Т.: Ўзбекистон, 2011. 124-125-бетлар.

банк-молия тизимини янада ислоҳ қилиш ва унинг барқарорлигини ошириш ва юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг устувор йўналишлари тўғрисида”ги ПҚ-1438-сонли Қарори ҳамда “2011-2015 йилларда республика банк тизимини янада ислоҳ қилиш, унинг барқарорлигини ошириш ва юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришиш бўйича чора-тадбирлар”дан келиб чиққан ҳолда, Марказий банк томонидан Банк назорати тизимига “Базель III” янги стандартларини жорий қилиш бўйича қатор вазифалар белгилаб олинди. Улар қуйидагилардан иборат:

- 2011-2012 йилларда Банк назорати бўйича Базель қўмитасининг янги тавсияларини босқичма-босқич жорий этиш, банклар капиталининг етарлилигига доир талабларни ошириш, банк капитали таркибида уларнинг инқирозли ҳолатлар таъсирига қаршилик кўрсата олишини таъминловчи барқарорлаштириш резервларини ташкил этиш;

- 2011 йилда алоҳида ҳар бир банк ва бутун банк-молия тизими фаолиятини баҳолаш учун “Фитч Рейтингс”, “Мудис” ва “Стандарт энд Пуурс” етакчи халқаро рейтинг компаниялари томонидан қўлланиладиган меъёр, андозалар ва баҳолаш кўрсаткичларини жорий этиш, банклар томонидан ушбу рейтинг компанияларининг рейтинг баҳоларини мунтазам равишда янгилаб борилишини таъминлаш;

- 2011-2015 йилларда банк назорати тизимига, капиталнинг етарлилигига бўлган талабларни такомиллаштириш, эҳтимолий йўқотишларга қарши захираларни кутилаётган йўқотишлар модели асосида шакллантириш бўйича янги тавсияларни жорий қилиш. Банклар капитали, активлари, бошқаруви, даромадлари, мажбуриятларининг сифат ва даражасининг ҳолис баҳолалишини таъминловчи CAMEL(S) тизимининг янги талқинини татбиқ қилиш;

- 2011 йилда банкнинг корпоратив бошқарув тузилмасига банк Кенгашига бевосита бўйсунувчи, рисклар назоратини амалга оширувчи тегишли Қўмитани мажбурий равишда киритилишини жорий қилиш;

- 2011-2012 йилларда банк таваккалчиликларини бошқаришда чуқур омилли таҳдилни амалга оширишнинг аниқ

механизмини жорий қилиш, захираларни шакллантириш, кредит портфелини диверсификациялашни кўзда тутган ҳолда банклар активлари сифати мониторингини такомиллаштириш, шунингдек, муаммолни қарздорлик пайдо бўлишига йўл қўймаслик юзасидан оғоҳлантирувчи чоралар қабул қилиш;

- 2011 йилда банк операцияларини амалга оширишда операцион ва бозор таваккалчиликларини аниқлаш бўйича меъёрий ҳамда услубий ҳужжатларни ишлаб чиқиш, жаҳоннинг энг барқарор банклари тажрибасини инобатга олган ҳолда банклар мижозларининг кредитга лаёқатлилигини скоринг-таҳлил қилишнинг замонавий услубиетини ишлаб чиқиш ва жорий қилиш²².

Асосий таянч тушунчалари

Молия, молия тизими, молия ресурслари, молия оқимлари, пул, пул муомаласи, инфляция, кредит, банк, банк кредити, инвестицион ресурслар, капитал, капиталнинг қочиши, қалбаки пул чиқариш, иқтисодий товламачилик, асосиз кредит бериш, пул-кредит сиёсати, валюта сиёсати.

Такрорлаш учун саволлар

1. Молиявий муассасаларнинг иқтисодий манфаатлари ва уларнинг намоён бўлиш шакллари нималардан иборат?

2. Молиявий облигация нима?

3. Молиявий муассасалар манфаатларига қандай иқтисодий таҳдидлар хавф солади?

4. Мижозлар томонидан молиявий муассасаларга қанчалик ишонч билдирилганини аниқлашга имкон берувчи мезонлар қайси?

5. Молиявий оқимлар нима?

6. Капиталнинг қочиши сабаблари нималарда ифодаланади?

7. Капитал қочишининг олдини олиш ва иқтисодий хавфсизликни таъминлаш учун қандай ишларни амалга ошириш керак?

8. Молия, пул муомаласи ва кредит соҳасидаги товламачилик нималарда намоён бўлади?

9. Пул муомаласи соҳасида хавфсизликни қандай таъминлаш лозим?

10. Ўзбекистонда миллий валюта – сўмнинг қадрини ошириш ва пул муомаласини мустаҳкамлаш учун нималар қилиш зарур?

11. Валюта сиёсатининг мазмуни ва мақсадларини айтиб бериш?

12. Банкларнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун қандай амалий чора-тадбирлар амалга оширилади?

²² Ўзбекистон Республикаси банк тизими / Муаллиф: Ф.М.Муллажонов (ва бошқа). Ф.М.Муллажоновнинг умумий таҳрири остида Тўлдирилган 2-нашри.-Т.: Ўзбекистон, 2011. -186-бет.

8-БОБ. ЭНЕРГЕТИКА СОҲАСИДА ХАВФСИЗЛИКНИ ТАЪМИНЛАШ

8.1. Энергетика ва энергия ташувчиларнинг иқтисодий ресурс сифатидаги моҳияти ва аҳамияти

Энергия (юнонча “*energia*” – ҳаракат, фаолият) – ҳар қандай кўринишдаги материя, хусусан, жисм ёки жисмлар тизимини ташкил этувчи зарралар ҳаракатининг ҳамда бу зарраларнинг ўзаро ва бошқа зарралар билан таъсирларининг миқдорий ўлчови. Халқаро бирликлар тизимида энергия худди иш каби жоулда, атом физикаси, ядро физикаси ва элементар зарралар физикасида эса электрон вольт билан ўлчанади. Энергия йўқдан бор бўлмайди ва мавжуд энергия йўқолмайди, фақат у бир турдан иккинчи турга ўтади. Материянинг ҳаракатларига мос ҳолда энергия шартли равишда механик, ички электромагнит, кимёвий ва бошқа турларга ажратиб текширилади.

Барча табиат ҳодисалари, инсоннинг бутун ҳаёт ва фаолияти энергия билан боғлиқ. Кенг қўламли энергетика соҳаси “энергия” тушунчасига асосланган. Энергия шаклларини ўзаро алмаштириш, энергияни узоқ масофаларга узатиш, унинг маълум манбаларидан фойдаланиш, янги энергия манбаларини қидириш каби масалалар фан ва техника учун асосий муаммолардан бири ҳисобланади. Сув, шамол, ўрмон, кўмир, нефть, газ, қуёш, атом ядроси энергия манбаи ёки энергия ташувчилар ҳисобланади.

Сув, шамол, ўрмон, кўмир, нефть, газ каби чекланган ер бойликларидан катта суръатлар билан фойдаланилиши натижасида улар тобора камайиб бормоқда. Бинобарин, кишилик жамияти олдида турган долзарб масала янги энергия манбалари қуёш ва атом ядроси ҳисобланади. Оғир элемент ядроларининг парчаланишидан ҳосил бўладиган энергиядан халқ хўжалигида тобора кенг фойдаланилмоқда (атом реактори, атом электр станцияси). Енгил элемент ядролари қўшилишидан оғирроқ элемент ядролари пайдо бўлишида ажралиб чиқадиган энергиядан фойдаланиш энг муҳим масалалардан бири ҳисобланади¹.

Энергетика – энергиянинг ҳар хил турларини ҳосил қилиш, уларни бир турдан иккинчи турга ўзгартириш, муайян масофага узатиш ва етказиб бериш, улардан барча соҳаларда фойдаланиш ҳамда шулар билан боғлиқ назарий ва амалий муаммоларни ҳал қилишни ўз ичига олган халқ хўжалиги, фан ва техника соҳасидир. Энергетика тараққиёти кўп жиҳатдан мамлакатнинг энергия ресурслари билан қай даражада таъминланганлигига чамбарчас боғлиқ. Кўмир, нефть, табиий газ, торф, ўтин, сланец, сув, электр ва ядро энергияси, шамол ва қуёш энергияси **энергия ресурслари** ҳисобланади. Энергия ресурслари ёқилғи (кўмир, нефть, газ, ядро, торф, сланец, ўтин) ва ёқилғи бўлмаган воситаларга (сув, шамол, қуёш энергияси) бўлинади (8.1.1-чизма).

Ёқилғи билан боғлиқ энергия ресурслари тикланмайдиган, ёқилғи билан боғлиқ бўлмаганлари эса тикланадиган ресурслар ҳисобланади.

Жаҳон миқёсидаги турли ёқилғи энергия ресурсларини миқдорий жиҳатдан таққослаш учун шартли ёқилғи бирлиги, яъни 1 кг ёқилғи ёнганда 7000 ккал иссиқлик ажралиши қабул қилинган. Жаҳондаги барча ёқилғи ресурсларининг (ядро энергиясидан ташқари) потенциал захиралари 25000 млрд. Т шартли ёқилғига тенг. Унинг 95%и ёқилғининг қаттиқ турларига тўғри келади. Ядро энер-

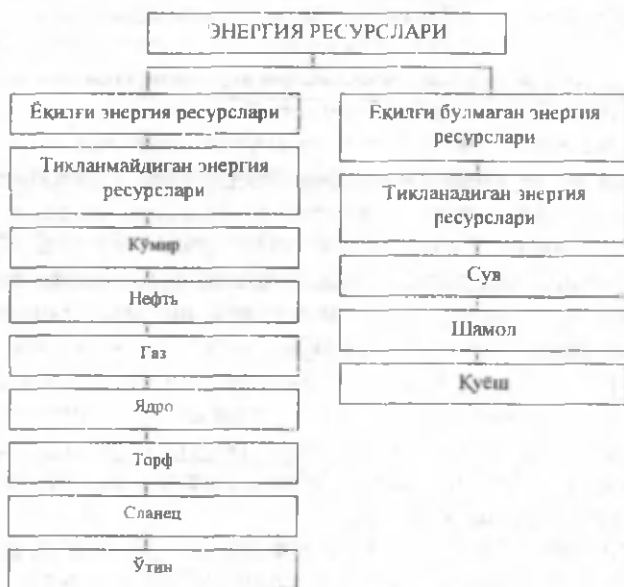
¹ Нўъмонхўжаев А. Энергия. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 10-жилд. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси илмий давлат нашриёти. 2005. 222-223-бетлар.

гиясининг асосий манбаи бўлган уран ва торийнинг захиралари дунё океани сувларидаги захиралар билан бирга 69000 млрд. Т. шартли ёқилгига тенг. Энг кўп ишлатиладиган энергиянинг табиий ресурслари (кўмир, нефть, газ) жаҳон мамлакатлари бўйича нотекис тақсимланган.

Энергетика халқ хўжалигининг база соҳаси ҳисобланиб, у гидроэнергетика ва иссиқлик энергетикасига ажралади. Гидроэнергетика энергиянинг сув ресурслари энергиясидан фойдаланишга доир бўлимидир.

8.1.1-чизма

Энергия ресурслари ва уларнинг турлари²

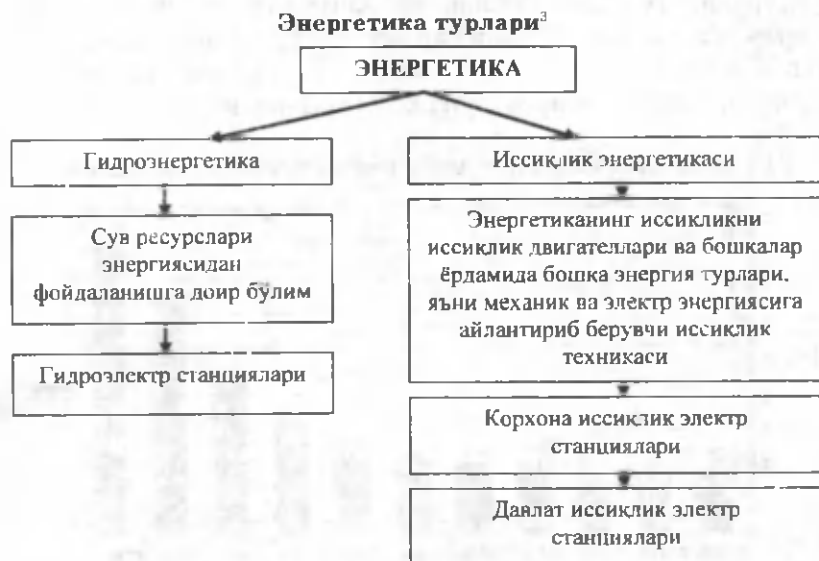

Сув ресурслари энергиясидан фойдаланиш учун сув оқими махсус қурилган иншоотлар ва жиҳозлар мажмуи – гидроэлектр станциялар (ГЭС) ёрдамида электр энергиясига айлантирилади. Мамлакат гидроэнергетикасининг истиқболдаги тараққиёти, асосан, кичик сув ҳавзалари гидроресурсларидан фойдаланиш билан боғлиқ (8.1.2-чизма).

² Муаллиф томонидан тайёрланган.

Энергия истеъмоли миқдори – бу ривожланган давлатнинг белгиси ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда ёқилғи–энергетик комплекс бугунги кунда ҳар бир давлат иқтисодиётининг асоси бўлиб қолади. Энергетик ресурсларни ишлаб чиқариш кўлами, унинг самарадорлиги, истеъмоли ишлаб чиқариш кучлари миқдори ва, шундан келиб чиқаётган иқтисодиёт соҳалари ривожланишини таъминлайди. Замонавий глобал дунёда ҳар бир давлат учун энг муҳим бўлган муаммо бу ўз энергоресурслари билан ўзини таъминланиши.

8.1.2-чизма

“Энергетик хавфсизлик” ва “энергетик мустақиллик” тушунчалари ҳар бир мамлакат учун ўта муҳим бўлиб, аҳолисининг яшаш тарзига катта таъсир кўрсатади. Шунинг учун баъзи саволлар пайдо бўлиши табиий: замонавий дунё ва ҳар бир давлатни бирламчи энергия манбаи захираси қай миқдорда, бу захираларнинг қанча вақтга

³ Муаллиф томонидан тузилган.

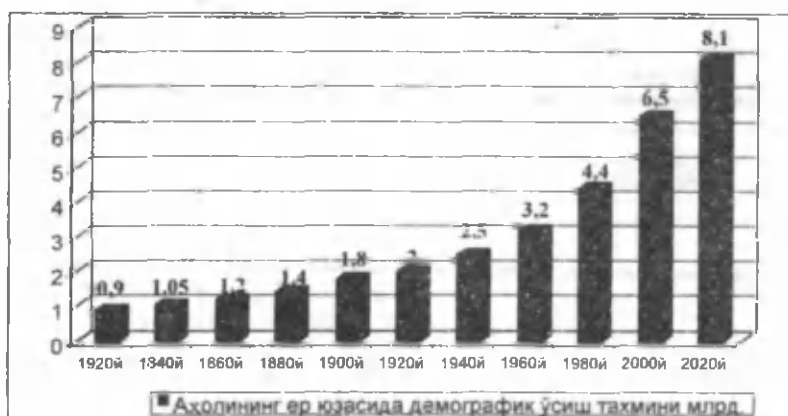
етиши, уларнинг оқилона ишлатилиши, энергетикани атропоф муҳитга таъсири ва ҳ.к.

Ҳар бир энергия манбаини қазиб олиш, қайта ишлаш, истеъмол қилиш билан боғлиқ муаммолар бор. Бутун дунёда энергетик хавфсизлик муаммоси турган пайтда, жаҳон бозоридаги рақобатнинг кучайиши, қоида бўйича, айрим бир регионларда, давлатларда энергетик хавфсизликка таҳдид солиши мумкин.

Жаҳон энергетик хўжалигининг ҳолатини кўриб чиқайлик. Дунё саноат кўтарилишининг бошланғич босқичларида цивилизация ривожланиш стратегиясида энергоресурслар тугалмас бойлик деб ҳисобланган. Охириг икки асрда аҳоли сони 6 баробар кўпайиб, олти миллиардан ошиб кетди, энергия истеъмоли эса ҳар бир аҳоли бошига 5(беш) баробарга кўпайди (8.1.1-расм).

8.1.1-расм

Ер юзасида аҳолининг демографик ўсиши (тахминий)

8.1.1-жадвалда бирламчи энергия тащувчиларнинг 2001 йил давомида дунёда истеъмол қилиниш баланси келтирилган (МЭА тахминига кўра), энерготашувчиларни абсолют кўрсаткичлари: 1900 йил - 700 млн т.у.т., 2030 йил - 23276 млн т.у.т. Тикланаётган энергия манбаига, асосан, биоёқилғи (ўтин, ёғоч), шамол, геотермал, қуёш энергияси манбалари киради.

Дунё энергетикасининг ривожланиш тарихини уч катта даврга бўлиш мумкин: кўмир, нефть ва ўтувчи давр, бунда табиий газ белгилаб берувчи энергия ташувчига айланади. Бизлар ўтувчи даврнинг замондошларимиз.

Инсоният нефтни топгандан сўнг, уни энергоресурс сифатида аниқлаб, кескин катта ҳажмда қазиб олиш ишларини бошлаб юбориб, аста-секинлик билан кўмир ўрнига ишлатишни бошлаб юборди.

8.1.1-жадвал

Дунёда энергоресурсларнинг истеъмол қилиниши %

Йиллар	1850	1900	1950	2001	2010	2030
Энергоресурс						
Ўтин ёғоч	90	20	18	-	-	-
Нефть	-	10	24	35	35,3	35,4
Кўмир	10	70	44,5	23,3	22,3	22,1
Табиий газ	-	-	7,4	21,2	23,1	25,8
АЭС	-	-	2,7	6,9	6,2	4,3
ГЭС	-	-	3,4	2,2	2,3	2,2
ТЭМ	-	-	-	11,4	10,8	10,2
МИР	100	100	100	100	100	100

Лекин 1973 йилда дунёни нефть инқирозлари ларзага солди. «Қора олтин» экспорт қилувчи давлатлар бир кунда нефть нархини ўн баробарга ошириб юборди. Йирик истеъмолчилар қийин аҳволга тушиб, нефть ўрнини босувчи ёқилғи излашга тушдилар. Бундай кризисдан чиқишнинг бир нечга йўли мавжуд эди: кўмирга қайтиш, нефтни газга алмаштириш, АЭСни ривожлантириш ва альтернатив энергия манбаларини излаш.

Кўплаб Европа давлатлари, Америка ва Мексика давлатлари айтиб ўтилган ҳамма йўллارни таънадилар. Би-

ринчи босқичда кўмир ҳиссасини ошириб, газга ўтиш йўллари излашди. Баъзи бир давлатлар (Франция, Швейцария) атом энергетикасига урғу берди.

Ўша 70-80-йилларда янги ёқилғи тури – табиий газ қадрланди ва унинг истеъмол ҳажми йилдан-йилга ошиб борди.

1950-2001 йилгача табиий газ истеъмоли дунёда 12 баробарга ошди 171.5 млн.т.у.т дан 2126 млн.т.у.т гача, нефть 6 баробарга – 552.5 млн. т.у.т дан 3510 млн. т.у.т гача, кўмирнинг ҳиссаси атиги 2 баробарга – 1026 млн. т.у.т дан 2337 млн. т.у.т гача оширилди.

Янги технологияларнинг жорий этилиши, энергия истеъмоли ва ер юзиде аҳоли сонинг ошиб бориши бевосита бир-бирига боғлиқ ҳодисалардир. Ривожланган мамлакатлар саноатида ишлаб чиқаришнинг ўсиши, ва ўз навбатида, истеъмолнинг ўсиши (аҳоли сон бошига) кузатилди, секин ривожланаётган ва ривожланаётган малакатларда эса аҳоли сонинг кескин ўсиб бориши кузатилди.

8.1.2-жадвал

Дунё бирламчи энергоресурслари истеъмоли динамикаси

Йиллар Энергия ташувчилар	2001		2010		2030	
	Млн т.у.т.	%	Млн т.у.т.	%	Млн т.у.т.	%
Нефть	5112	35,7	6048	35,0	8077	34,7
Кўмир	3380	23,6	3853	22,3	5144	22,1
Табиий газ	3122	21,8	3991	23,1	6005	25,8
АЭС	988	6,9	1123	6,5	1001	4,3
ГЭС	315	2,2	397	2,3	512	2,2
ТЭМ	1403	9,8	1866	10,8	2537	10,9
МИР	14321	100	17279	100	23276	100

У ёки бу энергоресурс турларининг, истеъмол миқдорини белгилашда, икки асосий омилни ҳисобга олиш жоиз. Биринчиси – технологиянинг ривожланиши, иккинчиси – энергоресурснинг мавжудлиги. Жами энергия истеъмоли-

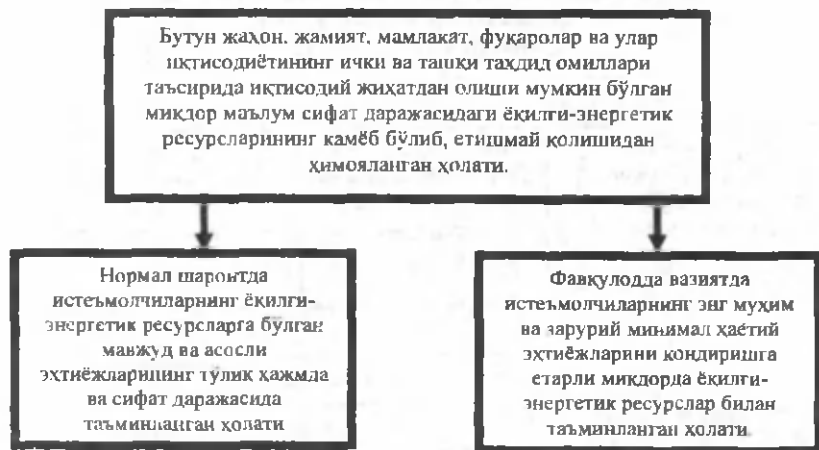
нинг даражаси, альтернатив энерго манбалари мавжудлиги ва жамиятнинг ижтимоий тизими энергоресурслар истеъмолига таъсир кўрсатади.

8.2. Энергетика хавфсизлигининг моҳияти ва уни таъминлашнинг аҳамияти

Миллий, шу жумладан, иқтисодий хавфсизликнинг муҳим таркибий қисмларидан бири энергетик хавфсизликдир. Энергетик хавфсизлик бутун жаҳон, жамият, мамлакат ва фуқароларнинг ҳамда улар иқтисодиётининг ички ва ташқи таҳдид омиллари таъсирида иқтисодий жиҳатдан олиши мумкин бўлган миқдор ва маълум сифат даражасидаги ёқилғи-энергетик ресурсларининг камёб бўлиб, етишмай қолишидан ҳимояланган ҳолатидир. Нормал шароитда энергетик хавфсизлик фуқаролар, давлат ва жамият ёқилғи-энергетик ресурсларига бўлган мавжуд ва асосли эҳтиёжларининг тўлиқ ҳажмда ва сифат даражасида таъминланганини англатади. Энергетик хавфсизлик фавқулодда вазиятда фуқаролар, давлат ва жамиятнинг энг муҳим ҳамда зарурий минимал ҳаётий эҳтиёжларини қондиришга етарли миқдорда ёқилғи-энергетик ресурслар билан таъминланганлик ҳолатидир (8.2.1-чизма).

8.2.1-жадвал

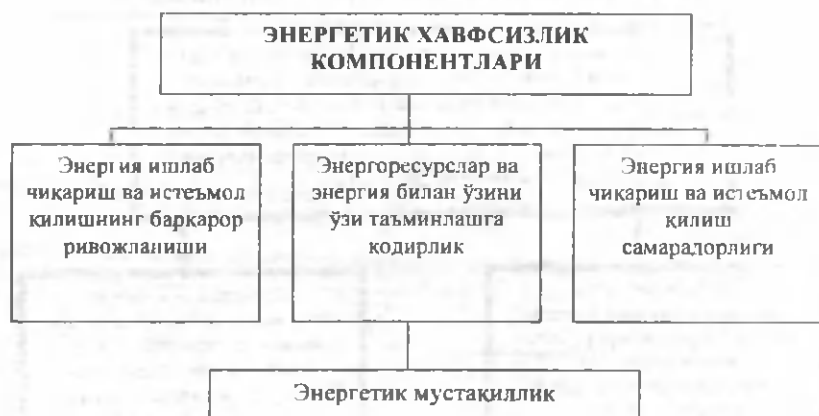
“Энергетик хавфсизлик” тушувчаси моҳияти

Энергетик хавфсизлик, шунингдек, энергетик ресурслар ва энергия ишлаб чиқаришнинг барқарор ривожланиши, улар билан мамлакатни ўзини-ўзи таъминлашга қодирлиги ҳамда энергия ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш самарадорлигини ифодалайди (8.2.2-чизма).

Энергия ишлаб чиқариш ва истеъмол қилишнинг барқарор ривожланиши атроф-муҳит ва ривожланиш бўйича Бутун жаҳон комиссиясининг тавсиясига биноан ҳозирги авлод талабларига (эҳтиёжларига) жавоб берадиган, лекин бўлғуси авлоднинг эҳтиёжларини қондириш имкониятларини чекламайдиган ривожланиш деб тавсифланади. Аммо энергоресурс заҳиралари чекланган ва маълум муддатда уларнинг айримлари тугаши мумкинлиги сабабли ҳам бўлғуси авлодга қайси энергия ресурси турининг қанча миқдорда қондирилишини прогноз қилиш қийин. Шу боисдан ҳар бир авлод энергия ресурслардан оқилона, тежаб-тергаб фойдаланиши, самарали даражада ишлаб чиқариши ва истеъмол қилиши лозим бўлади. Шунингдек, бўлғуси авлод учун энергия ресурслари ва энергиянинг янгидан-яңи манбаларини излаб топишга интилиш зарур бўлади.

8.2.2-чизма

Энергия ресурслари ва энергия билан ўзини ўзи таъминлашга қодир бўлган мамлакат иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан ўз мустақиллигини таъминлайди ҳамда бошқа мамлакатларга қарам бўлиб қолиш хавфидан ҳимояланган бўлади.

Энергоресурслари ва энергия ишлаб чиқариш ҳамда истеъмол қилиш самарадорлигига эришилса, энергоресурсларнинг катта қисмини бўлғуси авлодларга қолдириш, мамлакатни узоқ истиқбол даврида ҳам мустақил, барқарор ривожланиши, шу боисдан, унинг миллий, иқтисодий, энергетик хавфсизлигини таъминлашга қодирлиги кучайтирилган бўлади. Энергоресурслар ва энергия ишлаб чиқариш ҳамда истеъмол қилиш самарадорлигини ошириш учун техника ва технологиялар унумдорлиги юқори, кам материал сарфланадиган, энергиядан тежаб фойдаланиш, уларни бошқарувчи ишчи-ходимлар юқори билим, касб маҳорати ва малака даражасига эга бўлиши лозим.

Ўзбекистон ва Марказий Осиё минтақасида энергетик хавфсизликка таҳдидлар мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

- ёқилғи энергетика комплекси тармоқларида асосий асбоб-ускуналар эскиришининг юқори даражадалиги;

- минтақа мамлакатларида ёқилғи-энергетика соҳасида энергоресурсларни ишлаб чиқиш (қазиб олиш) марказлари билан уларни истеъмол қилувчилар ўртасида ўзаро алоқадорликнинг сустлиги;

- иқтисодиётни энерготежамкорлик ривожланиш йўлига ўтказилмаганлиги;

- энергетика тармоқларида инвестиция етишмаслиги ва улардан фойдаланиш самарадорлигининг пастлиги;

- ички энергия истеъмолчиларининг ва энергия ташувчилари импорт қилувчиларнинг харид қобилиятининг пастлиги;

- энергия ва энергия ресурслари истеъмоли учун ҳақ тўламаслик ҳолатларининг кенг миқёсда эканлиги;

- Марказий Осиё мамлакатлари ўртасида энергия ташувчи ресурс эгалари билан улардан энергия ишлаб чиқарувчи ҳамда истеъмолчи мамлакатлар ўртасида ўзаро мустаҳкам манфаатли келишувнинг йўқлиги.

Ушбу энергетик таҳдидлар нуқтаи назаридан Ўзбекистон ва Марказий Осиё энергетик хавфсизлигининг компонентлари қуйидагиларда ўз ифодасини топган:

- мамлакат (минтақа) иқтисодиёти ва аҳоли эҳтиёжлари учун зарур ҳажмдаги энергия ресурсларини (ташувчиларни) кафолатли ва иқтисодий жиҳатдан қулай шартларда етказиб бериш;

- ёқилғи конларини қидирув ва қазиб чиқариш бўйича инвестиция лойиҳалари, янги гидростанциялар қуриш, мавжуд қувватларни модернизация қилиш, энергия ташувчи ва энергия ресурсларини ташишнинг янги йўналишларини белгилаш ҳамда ташкил этиш бўйича бирга-лиқда ҳамкорлик қилиш;

- ёқилғи ва энергия ресурсларини ички минтақавий ва ташқи истеъмолчилар учун минтақадаги давлатлар ҳудудлари орқали тўсиқсиз, дискриминациясиз транзит қилишни таъминлаш;

- энергия ташувчи ресурсларни минтақа ичида айрбош-лашни самарали ташкил этиш, мамлакат энергия салоҳиятидан фойдаланишнинг юқори самарадорлигига эришиш;

- Марказий Осиё мамлакатлари энергия тизимининг параллел ва синхрон, яъни ўзаро мувофиқлаштирилган ривожланиши ҳамда мамлакат, минтақа даражасида ишончли энергия таъминотини таъминлаш;

- энергия ресурслар (ташувчилар) ташқи бозорида ўзаро келишилган, мувофиқлаштирилган сиёсатни ишлаб чиқиш ва юритиш;

- ҳар бир мамлакатда ва Марказий Осиё ҳудудида энергияни тежаш сиёсатини амалга ошириш; ҳуқуқий меъёрий ҳужжатларни мувофиқлаштириш, ахборот ва тажриба алмашишни йўлга қўйиш.

Ўзбекистонда энергетик хавфсизликни таъминлаш учун ички имкониятларни ишга солиб, қуйидагиларни амалга ошириш лозим бўлади:

- қўнғир кўмирни очиқ усулда қазиб чиқаришни янада ривожлантириш;

- табиий газ қазиб чиқаришни маълум даражада ўстириш ва барқарорлаштириш;

- суюк углеводлар қазиб чиқаришнинг эришилган даражасини ушлаб қолиш;
- кўмирни ер ости газлаштиришни ривожлантириш;
- углеводлар хом ашёсини чуқур қайта ишлаш жараёнларини кенгайтириш;
- ишлаб чиқарилаётган энергия маҳсулотлари сифатини жаҳон стандартлари даражасига кўтариш;
- электроэнергия бўйича эришилган балансни сақлаш;
- энергияресурс тежамкорлигига эришиш;
- энергетика соҳасида ўзаро манфаатли, ишончли ҳамкорликка эришиш.

Мамлакат иқтисодиёти энергетик хом ашё ресурсларининг импортига боғлиқ бўлиб қолса, иқтисодий мустақилликка эришиш мушкул муаммога айланади. Ҳар бир мамлакат энергетика тармоғининг ривожланишига қараб унинг иқтисодий ва техникавий жиҳатдан қай даражада тараққий этганлигини аниқлаш мумкин. Мамлакат энергетика саноатининг ривожланганлиги электр энергияси ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажми ва мамлакат аҳолиси жон бошига истеъмол қилинадиган электр энергиясининг миқдори билан белгиланади. Энергетиканинг ривожланиши, бир томондан, арзон ва қулай табиий энергетик ресурсларнинг мавжудлигига, иккинчи томондан, уни истеъмол қилувчиларнинг электр энергиядан фойдаланиш самарадорлигига ҳам боғлиқ.

8.3. Энергетика хавфсизлигини таъминлаш йўналишлари

Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларни амалга оширишдан кўзланган мақсадга эришиш унинг энергетика мустақиллигини таъминлаш билан бирга, республиканинг бирмунча узоқ истиқболда электр энергиянинг йирик экспортчисига айланиши имконини беради. Энергетика секторида мужассамлашган барча потенциал афзалликларга эришиш учун бир қатор принципиал жиҳатдан муҳим тадбирларни амалга ошириш зарур бўлади:

Биринчидан: кўмир заҳираларининг кўплигини инобатга олган ҳолда, у асосий ресурс сифатида шаклланоғи лозим.

Ўзбекистонда кўмирнинг тасдиқланган заҳиралари 1,95 млрд тонна миқдоридадир. Прогноз ресурслари 5,7 млрд тоннадан ортиқ миқдорни ташкил қилади. Ўзбекистонда барча кўмир заҳираларининг 70%ини қўнғир кўмир ва лингит ташкил қилади. Тошкўмир заҳиралари жанубий ҳудудларда, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида жамланган. Ҳозирги вақтда кўмир учта конда: Ангрен конида (қўнғир кўмир, 1,9 млрд т), Шарғун ва Бойсун конларидан (тош кўмир, тахминан 50 млн т атрофида) казиб олинади.

Иккинчидан: энергетика саноатига ташқаридан капитал маблағлари жалб этилиши учун инвестиция базаси ташкил этилиши ва бу соҳада солиққа тортиш тартиби ҳақида қонунлар ишлаб чиқилиши керак.

Учинчидан: энергетика секторида корхоналарни тузилмавий жиҳатдан қайта қуриш ва уларнинг иқтисодий самарадорлиги ҳамда ишлаб чиқариш салоҳиятини ошириш мақсадида муассасавий ислохотлар ўтказилиши тақозо этилади.

Тўртинчидан: ҳудудларда энергетика тизимининг нотекис жойлашганлиги Республика ҳудудларининг иқтисодий ривожланишига тўсқинлик қилувчи омиллардан бири ҳисобланади. Вазият яна шу билан чуқурлашадикки, янги электр-станциялар жойлаштириладиган майдонлар қисқариб бормоқда ва 220-500 кВли тармоқларнинг жуда кенг майдонни эгаллаши уларни ўрнатишни мушкуллаштиради.

Ҳудудларда молиялаштириш, моддий техника таъминоти соҳасидаги мураккабликлар энергетика ва электр-техника дастгоҳларини олиб келиш ва ишга тушириш муддатларининг чўзилиб кетишига, кўзда тутилган объектларда қурилиш-монтаж ишларининг ҳажми пасайиб кетишига олиб келади. Энергияни максимал тежаш шароитида ва электр энергияси ишлаб чиқаришга янги технологияларни жорий қилиш талаби ҳам тармоқни етарлича юқори даражада ривожланишини сақлаб қолишни тақозо қилади. Электр энергияси ишлаб чиқаришнинг ўсиб бориши, юқори

даражадаги меҳнат унумдорлиги ва соҳанинг техник хавфсизлигини таъминлаш талаблари ҳам мутлақо янги иқтисодий ва техник талабларга жавоб берадиган Ўзбекистон энергетикасини ривожлантириш дастурини ҳудудларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқишни зарур қилиб қўяди. Миллий иқтисодиётнинг ривожланишини жадаллаштириш шароитида энергетика дастури олдида қуйидаги вазифалар қўйилиши керак:

- халқ хўжалигида меҳнатнинг электр энергияси билан қуроллантиришни ошириш орқали оммавий ишлаб чиқаришнинг ўсишини таъминлаш;

- энергияни тежаш сиёсатини жадал олиб бориш билан ялпи ички маҳсулотнинг электр сифимини камайтиришга эришиш;

- энергетика саноатида ишлаб чиқариш тузилмаларини такомиллаштириш ва тўлиқ техникавий қайта қуроллантириш асосида тармоқ маҳсулотнинг капитал сифимини камайтиришни таъминлаш;

- электр энергияси ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатини бутун иқтисодиётнинг ривожланишидан илгарилиб бориши ва истиқболда республика аҳолисининг юқори сифатли электр энергиясига бўлган талабини тўлиқ қондиришга эришиш;

- энергетика объектларида хавфсизлик талабларига риоя этиш ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш, атмосферага зарарли чиқиндиларни ҳамда зарарли оқова сувларни чиқаришни иложи борича камайтиришга эришиш.

Электр энергетикани ривожлантириш дастурида белгиланган вазифаларни амалга ошириш фан-техника тараққиётни жадаллаштириш ва энергетика соҳасидаги тизимий ўзгаришлар орқали амалга оширилади.

Энергетика мажмуасини ривожлантиришнинг асосий мақсади – халқ хўжалиги ва республика аҳолисини электр энергияси ҳамда иссиқлик энергияси билан самарали ва ишончли таъминлаш, бунда энергетиканинг атроф муҳитга салбий таъсирини иложи борича камайтиришга эришиш ҳисобланади. Шу сабабли, республика энергетика тизи-

мини ривожлантириш концепциясида қўйидаги асосий йўналишларга устуворлик бериш мақсадга мувофиқ:

- Фаол энергияни танлаш ва энергиядан оқилона фойдаланиш. Бу фан-техника тараққиётини жадаллаштириш борасидаги қўйилган вазифаларни ҳал қилиб, электр ва иссиқлик энергияси истеъмолини камайтиради ҳамда бирламчи ёқилгини тиклашга олиб келади.

- Энергия ишлаб чиқариш тизимини реконструкция қилиш ва техникавий жиҳатда қайта қуроллантириш. Бунинг натижасида ўз ресурсларини тугатган дастгоҳлар ўрнига янгиларини киритишга замин яратилиб, янги восита ва технологиялардан фойдаланиш, энергия объектлари фаолият кўрсатаётган ҳудудларнинг экологик инфосланишини кескин камайтириш имконини беради.

- Тармоқда электр станцияларини ёқилғи билан таъминлашда узоқ муддатли кўмир стратегиясига ўтиш. Республикада табиий газ захиралари чекланганлиги бу қимматли маҳсулотдан ўта оқилона фойдаланишни, уни тежаш, рағбатлантириш ва электр энергия ишлаб чиқаришда кўмир улушини ошириб боришини тақозо қилади.

- Ҳудудларни электр қуввати ва электр энергияси билан таъминлашни барқарорлаштириш. Экологик тоза электр энергияси ишлаб чиқариш ва унинг атроф муҳитга кўрсатадиган салбий таъсирини камайтиришга қаратилган қўшимча қаражатлар узатилаётган электр энергияси тарифлари даражасининг кескин ошишига олиб келади. Шу сабабли электр энергияси ишлаб чиқариш ва уни узатишни ҳудудий барқарорлаштириш республика энергетика мустақиллигини таъминлайди ва бу юқори иқтисодий самара беради. Жойлардаги бошланғич энергия ресурсларидан унумли фойдаланиш ва энергиянинг кичик корхоналарини ривожлантиришга энергиянинг ноанъанавий манбаларини татбиқ қилиш орқали эришилади.

- Кичик энергетика тизимини ривожлантиришнинг аҳамиятини иқтисодий ва экологик омиллар билан тушунтириш мумкин, чунки бундай корхоналар қурилишида инвестицион циклнинг қисқариши нафақат энергия,

балки молиявий ресурслардан ҳам иложи борича самарали фойдаланиш имкониятини беради.

• Энергиянинг қайта тикланадиган ноанъанавий манбаларини кенгроқ татбиқ қилиш. Республика аҳолиси ва халқ хўжалигини электр иссиқлик энергияси билан таъминлаш ва энергия ишлаб чиқаришнинг экологик омиллари, энергиянинг ноанъанавий манбаларидан фойдаланиш янги технологияларни татбиқ қилишни тақозо қилади. Бу, биринчи навбатда, қуёш энергияси ва гидро энергетика салоҳиятидан фойдаланишга тааллуқлидир.

• Энергетика тизимида инвестиция сиёсатини оқилона олиб бориш. Тармоқнинг ўзини-ўзи молиявий жиҳатдан таъминлашга эришиш ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олган ҳолда тарифлар даражасини белгилашнинг янги қоидаларини шакллантириш, энергияни тақсимлаш ва энергетика корхоналарининг фаолият кўрсатиши ва ривожланиши учун зарур миқдорда фойда олиш имконини беради.

• Республика энергетика тизими фан-техника тараққиёти ютуқларидан самарали фойдаланиш. Бу ишончли, хавфсиз, экологик тоза электр ва иссиқлик энергияси билан таъминлаш, дастгоҳларнинг коррозияси, емирилиши ва атмосферага заҳарли чиқиндиларни чиқишини камайтириш ҳамда босқичма-босқич ишлаб чиқариш жараёнларини автоматлаштириш ва АСКУЭ дастурлари билан таъминлаб бориш учун шарт-шароит ҳисобланади.

• Атроф муҳитни муҳофаза қилиш. Бу атроф муҳитга энергия ишлаб чиқаришнинг зарарли таъсирини камайтириш борасида комплекс тадбирлар ишлаб чиқиб, тизимга татбиқ этишни тақозо қилади.

Иссиқлик электр станцияларининг атмосфера учун асосий зарарли чиқиндиси золнинг қаттиқ заррачаси олтингугурт оксиди ва азотдир. Бунда азот оксидлари чиқишини камайтиришга ёқилғи камералари ёки алоҳида печларда ёқилғини поғонали ёқишни татбиқ этиш орқали эришилади. Газлар тутунни рециркуляция қилиш тизимини татбиқ этиш орқали азот ва оксид чиқиндилари чиқишини 50% гача камайтиришга имкон яратилади.

Ёқилғини поғонали ёқип тизими ҳозирда Тошкент, Навоий, Тахиатош, Сирдарё ИЭСлари ва Тошкент, Фарғона, Муборак ИЭМлари қозонларида қўлланмоқда. Иссиқлик электр станцияларида зол чиқиндилари чиқиндини камайтириш учун Ангрэн ИЭСида электр филтрларини модернизациялаш ва алмаштириш кўзда тутилган. Фарғона ИЭМда атмосферага чиқаётган золни тутиш учун филтрларни махсус қоплама билан ёпиш йўлга қўйилган.

Металларни коррозиядан сақлаш учун металл юзаси турли газламалар билан қопланади. Масалан, энергетик дастгоҳлар ишлаши ишончилигини оширишнинг самарали йўлларида бири улар юзасини актив коплама — октадециламина билан қоплашдир.

Октадециламинани қўллаш металларнинг емирилиши, уларда ёпишиб қолган чиқиндилар ва коррозия маҳсулотлари камайишига ва гидрофобли ҳимоя қобиғи ҳосил бўлишига имкон беради.

Ҳозирги кунда Тошкент, Навоий, Сирдарё, Янги Ангрэн ва Тахиатош ИЭС энергия блокларида октидециламинани қўллаш орқали коррозия бўладиган қисмларни ҳимоя қилиш ва консервация қилиш усуллари ишлаб чиқиш амалиётга татбиқ қилинган.

- Ишлаб чиқариш жараёнларини автоматик бошқариш тизимини, телемеханика ва технологияларни автоматлаштиришни татбиқ қилиш.

Ҳозирги кунда бу соҳада бир нечта янги дастурларни амалиётга татбиқ қилиш мўлжалланган бўлиб, уларнинг асосийлари қуйидагилар:

- янги ўрнатилган 300-800 мВт энергия блоклари учун Автоматлашган бошқарув тизими (АБТ);

- электр энергияси истеъмоли ва уни сотишни ҳисоб-китоб қилишнинг автоматлашган тизими, электр энергияни информатика орқали ўлчаш тизими.

Ҳозирда Республикада иссиқлик электр станцияларининг ишлаб чиқариш жараёни ва гидроэлектр станцияларда технологик жараёнларни автоматлаштириш даражаси 100 фоизни ташкил қилади. Республикада яқин ис-

тиқболда энергетика тизимида бир қанча амалий ишларни бажариш кўзда тутилган. Булар қуйидагилар: энергия ишлаб чиқариш жараёнини автоматлаштиришни ташкил қилиш, электр станция ва электр тармоқларини бирламчи ахборот йиғиш тизими билан таъминлаш, қозон агрегатларда технологик жараёнларни тўғрилашнинг автоматик схемасини такомиллаштириш, қаттиқ ёқилгиларни ёқиш, азондан тозаловчи ва олтингугуртни тутувчи ускуналар, электр станция, нимстанциялар ва иссиқлик тармоқларида автоматик бошқаришнинг интеграллашган тизимларини ишлаб чиқиш ва татбиқ қилиш.

Ҳар қандай товар ва иқтисодий ресурслар каби электр энергияси нархи (тарифи) ошганда ишлаб чиқарувчилар, пасайганда эса, истеъмолчилар учун самарадорлиги юқори бўлади.

Ҳозирги кунда ишлаб чиқарувчилар учун республика электр таъминоти самарадорлигини оширишга салбий таъсир этувчи бир қатор омиллар мавжуд. Булар электр тармоқларига ўзбошимчалик билан уланиб, ундан ноқонуний равишда фойдаланиш, истеъмолчилар томонидан стандарт талабларга жавоб бермайдиган электр жиҳозлари ва ёриткичлардан фойдаланиш, электр ҳисоблагичларнинг кўрсаткичларини камайтиришга уриниш, маънавий эскирган электр ҳисоблагичларининг хатолик коэффициентининг юқорилиги ва шу каби омиллардир.

Ушбу муаммони ҳал этиш учун аҳоли электр ускуналари ва чироқларини лойиҳа-пешҳисоблари бўйича кўрилиши ва ўрнатилиши, Давлат стандарт талабларига жавоб беришини таъминлаш, электр энергия истеъмоли ус-тидан назоратни кучайтириш, истеъмолчиларнинг электр ҳисоблагичларга бир марталик номерланган пломбалар ўрнатиш ва уларнинг сақланишини доимий назорат қилиш каби чора-тадбирларни амалга ошириш лозим.

Мавжуд муаммоларни ҳал этиш мақсадида қуйидаги қўшимча чора-тадбирларнинг амалга оширилиши мақсадга мувофиқ бўлади:

- истеъмолчиларнинг электр энергияси сарфини ҳисоб-

лаш ускуналарини тегишли таъминот корхоналари балансига қабул қилиш, уларни белгиланган муддатларда кўриқдан ўтказиш, таъмирлаш ёки замонавий ҳисоблагичларга алмаштириш;

- мавжуд конун ҳужжатларида электр энергиясидан ноқонуний фойдаланганлиги ва ундан фойдаланиш қоидаларини қўпол равишда бузганлиги учун жавобгарлик ёки жазо чораларини кучайтириш;

- маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари, маҳалла фаоллари, давлат назорат органлари, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари, маҳаллий ҳокимият вакиллари ва электр таъминоти корхоналари мутасадди ходимларининг истеъмолчилар ўртасида доимий тарғибот-ташвиқот ишларини олиб бориш бўйича ҳамкорликда ишларини ташкил этиш;

- ўсиб келаётган ёш авлоднинг табиий бойликлар ва энергия ресурсларига бўлган муносабатини ўзгартириш, бунинг учун мактаб ўқув дастурларига уларни асраш ва оқилона фойдаланиш бўйича махсус ўқув курсларини киритиш.

Республика бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида иқтисодиётнинг турар жой-коммунал тармоғини ислоҳ қилиш мақсадида эҳтиёжларнинг ҳамда ёқилги ва электр энергияси кийматининг жадал ўсиб бориши ёқилги-энергетика ресурсларини тежаш ва улардан оқилона фойдаланишга қаратилган эътиборни кучайтиришни талаб қилади. Шунингдек, муқобил ёқилги турларидан (кўмир, қуёш энергиясидан) фойдаланиш, номарказлашган (локал) электр таъминотига ўтишни жорий қилиш ҳам зарур.

Муқобил энергия манбаларидан фойдаланиш ҳақида гап юритар эканмиз, республика энергетика соҳасида инновацияларни қўллаш, яъни бу борада мамлакатимиз потенциалдан тўлақонли фойдаланган ҳолда энергиянинг муқобил манбаларини жорий қилиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Шунингдек, шамол, қуёш энергияси, биоэнергия, сув энергиясидан фойдаланишимиз мумкин.

Жумладан, иқтисодий тадқиқотлар марказининг таҳлилига кўра республикада мавжуд бўлган энергиянинг муқобил манбалари: гидроресурслар 88,5 млрд.кВт/с, ша-

мол энергияси - 2.2млн.т.н.э., қуёш энергияси -51 млрд.т.н.э.-га тенг. Энергиянинг муқобил манбаларининг қайта тикланиш хусусиятига эга эканлиги, экологик тозаллиги, захиралари кўплиги туфайли келажакда нисбатан арзон бўлиши каби афзалликлари мавжуд бўлиб, бу, ўз навбатида, анъанавий энергия манбаларини тежаш имкониятини беради.

Техникадан фойдаланишда инсон омили билан боғлиқ хатоликлар ва бунинг оқибатида режалаштирилмаган электр энергияси йўқотишларини бартараф этиш учун электр таъминоти соҳасида ишлаётган муҳандис техник ходимлар ва ишчиларнинг малакасини доимий равишда ошириб бориш, фан ва техника янгиликларидан хабардор бўлиши учун ўқув машғулотлари ташкил қилиш зарур. Электр станциялари ва ундаги қурилмаларга хизмат кўрсатувчи ходимларнинг мазкур ресурс туридан тежамли ва оқилона фойдаланиш, самарадорлигини ўстириш бўйича малакасини ошириш, энергияни тежаш бўйича ишларни амалга оширишни моддий рағбатлантириш катта аҳамиятга эга.

Асосий таянч тушунчалар

Энергия, энергетика, энергетика хавфсизлиги, “энергетика хавфсизлиги” тушунчасининг таркибий элементлари, энергетика хавфсизлигини таъминлаш тамойиллари, энергетика хавфсизлигини таъминлаш усуллари, энергетика манбаларининг янги турлари, қуёш энергиясидан фойдаланиш.

Такрорлаш учун саволлар

1. Энергетика миллий иқтисодиётда қандай ўрин тутаяди?
2. “Энергетика хавфсизлиги” тушунчасининг моҳияти қандай?
3. Энергетика хавфсизлигига таҳдидлар нималардан иборат?
4. Энергетика хавфсизлигини таъминлаш учун нисма қилиш керак?
5. Ўзбекистонда энергетика хавфсизлигини таъминлаш учун қандай ишлар амалга оширилган?
6. Энергетикани ривожлантиришнинг истиқбол йўналишлари нималардан иборат?
7. Энергия олишнинг истиқбол манбалари нималардан иборат?

9-БОБ. ОЗИҚ-ОВҚАТ ХАВФСИЗЛИГИ

9.1. Озиқ-овқат хавфсизлигининг моҳияти ва аҳамияти

Бутун дунёда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш масаласига жуда катта аҳамият берилади. Озиқ-овқат хавфсизлиги масалалари 1996 йилда Рим шаҳрида бўлиб ўтган Жаҳон озиқ-овқат форумида муҳокама қилинган. Ушбу Форумда 130 мамлакат иштирок этиб, кам ривожланган мамлакатларга озиқ-овқат ёрдами беришга оид масалалар кўриб чиқилди. Форум диққат-марказига, асосан, “Ер шари аҳолисини қандай боқиб керак?” деган савол қўйилган. Чунки маълумотларга кўра дунёда қишлоқлар шу қадар кўпки, улар кундалик егулик овқатга ҳам зор бўлиб, очликдан азоб чекмоқда. Кўпинча, саводсиз, тўрттадан ортиқ фарзанди бор, ишсиз, кам иш ҳақи оладиган, қисман иш билан банд ёки меҳнатга лаёқатсиз кишилар қашшоқ бўлиб қолмоқда. Жаҳонда ҳар 7 дақиқада бир бола очлик ёки у билан боғлиқ сабаблар туфайли нобуд бўлмоқда. Беш ёшгача бўлган барча болаларнинг учдан бир қисми тўйиб овқатланмасликдан азоб чекмоқда. Ҳар йили 5 ёшгача бўлган болаларнинг 6 миллиондан ортиғи тўйиб овқат емаслик туфайли дунёдан кўз юммоқда. 1,3 миллиард киши кунига 1 АҚШ долларидан кам маблағ ҳисобидан кун кўради. Қашшоқ кишиларнинг асосий қисми Жанубий Осиёда яшайди. Улардан 522 миллион киши кунига 1 доллардан кам маблағга ҳаёт кечирмоқда. Африка-

нинг Саҳрои Кабирдан жанубида бутун минтақа аҳолисининг деярли ярми – 46,3 фоизи қашшоқликда яшайди. Асосий хизматлардан фойдаланиш ва қашшоқликни камайтириш учун атиги 80 миллиард доллар кифоя. Бу жаҳондаги умумий даромаднинг 0,5 фоизидан ҳам камроғини ташкил этади. Жаҳондаги энг бадавлат уч олигархнинг маблағи – энг қашшоқ 48 мамлакатнинг жами ялпи ички маҳсулотидан анча юқори¹. Шу боисдан ҳам 2000 йилда БМТнинг Мингйиллик саммитида қатнашган 189 та мамлакат раҳбарлари қабул қилган Мингйиллик ривожланиш мақсадларидан биринчиси ўта қашшоқликка ва очликка барҳам беришдан иборат деб белгиланган². Унга кўра 2015 йилга қадар кунгига 1 доллардан кам даромадга эга аҳоли ҳиссасини ҳамда очликдан азоб чекувчи аҳоли ҳиссасани икки баробарга қисқартириш каби иккита муҳим вазифа қўйилган.

Ўзбекистонда биринчи мақсад – 2015 йилга бориб, кам таъминланганликни икки баробар қисқартириш, деб белгиланган³.

Бу эса, жаҳонда, жумладан, Ўзбекистонда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашнинг нақадар долзарб аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради.

Озиқ-овқат хавфсизлиги мамлакат аҳолисини асосий озиқ-овқат маҳсулотлари билан ўзини ўзи, мустақил таъминлашга қодирлигини ифодалаб, озиқ-овқат импортига ўта боғлиқликдан халос бўлганлигини англатади. Таъкидлаш жоизки, озиқ-овқат хавфсизлиги фақат ички ўзини ўзи тўлиқ озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш билан чекланмайди. Бунинг учун озиқ-овқат импорти ҳам эътиборга олинади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг БМТ саммити Мингйиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган ялпи мажлисидаги нутқини ўрганиш бўйича ўқув-услубий мажмуа. –Т.: “Иқтисодиёт” нашриёти, 2010. 25-бет.

² Мингйиллик ривожланиш мақсадларининг маърузаси. Ўзбекистон, 2006 йил. –Т.: БМТ Ривожланиш Дастури, 2006. 80-бет.

³ Ўша ерда, 15-бет.

Давлатнинг озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш борасидаги сиёсатида, асосан, ўзининг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ва ички сотиш бозорларини ривожлантириш, қисман, чет эллардан озиқ-овқат маҳсулотларини импорт қилиш асосида аҳолини озиқ-овқатга бўлган мақбул даражадаги эҳтиёжини қондириш кўзда тутилади.

Давлатнинг озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш сиёсатида ўзини-ўзи озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш даражаси ҳамда уларни импорт қилиш даражаларини оқилона уйғунлаштириш, мамлакат аҳолисини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашнинг кафолатланган имкониятларини яратиш, бу борада халқаро ҳамкорлик алоқаларини ўрнатишга қодирлиги муҳим ҳисобланади. Бундан ташқари, ушбу сиёсат даврий равишда янгиланиб турадиган озиқ-овқат заҳирасини яратишга ҳам қаратилган бўлади.

Озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш учун ривожланган мамлакатларда озиқ-овқат маҳсулотлари билан ўзини ўзи таъминлаш коэффициенти ҳисобланади. Бу коэффициент мамлакат ичида яратилган ва истеъмол қилинган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари қийматлари нисбатининг фойздаги ифодаси сифатида ҳисобланади. Ушбу коэффициент ҳар бир қишлоқ хўжалиги маҳсулоти учун нархларнинг ўзгариши ҳисобга олинган ҳолда ҳисоб-китоб қилинади. Барча ҳисоб-китоблар ўзгармас нархларда олиб борилади. Бу нархлар улгуржи нархларни қайта ҳисоблаш асосида аниқланади.

Дунё мамлакатлари аҳолисининг озиқ-овқат билан ўзини ўзи таъминлаш коэффициентининг пасайишига қуйидаги омиллар таъсир кўрсатади:

- озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабнинг ошиши;
- аҳоли сонининг ўсиши;
- аҳоли жон бошига истеъмолнинг ўсиши;
- турли маҳсулотларга бўлган эҳтиёжларнинг номуаносиблиги. Бунинг натижасида ҳосилдорлик даражаси, баъзи маҳсулот турлари ҳажмининг камайиши юз беради;
- урбанизация жараёнларининг жадаллашуви туфай-

ли ерларнинг бир қисми саноат объектлари, уй-жойлар, йўллар қурилишига банд этилади. Бунинг оқибатида қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган экин майдонлари қисқариб боради. Натижада, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмининг етарли даражада юқори суръатларда ўсмаслиги;

- ишланадиган ер майдонларидан фойдаланиш коэффициентининг пасайиб бориши;

- ишчи кучининг етишмаслиги;

- мамлакатга четдан арзон нархларда озиқ-овқат маҳсулотларининг киритилиши;

- айрим қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳосилдорлиги ўсиш суръатларининг пасайиши;

- қишлоқ хўжалигида кимёвий ўғит ва моддаларнинг ҳаддан ташқари кўп ишлатилиши ҳамда ирригация ва мелиорация ишларининг етарли даражада, ўз вақтида бажарилмаслиги, агротехника қоидаларига етарли даражада эътибор берилмаганлиги туфайли ерлар сифатининг ёмонлашиб, ер унумдорлигининг пасайиши.

Шунинг учун озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш мақсадида қуйидагиларни амалга ошириш лозим бўлади:

- қишлоқ хўжалигида ер ва сув ресурсларидан унумли, самарали фойдаланишни таъминлашга қаратилган қонунчиликни мустаҳкамлаш, тегишли тадбирларни амалга ошириш;

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таркибида озиқ-овқат маҳсулотлари улушининг юқори бўлишини таъминлаш;

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, рағбатлантиришнинг сиёсий, ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий чора-тадбирлари мажмуини ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш;

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш, сақлаш, қайта ишлашнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, замонавий технологиялардан кенг фойдаланиш;

- уруғчилик ва наслчиликнинг сифатини ошириш;

- илмий ва ахборот таъминотини яхшилаш;

- кадрлар салоҳиятини ошириш;

- ишлаб чиқаришни ташкил этиш, бошқариш механизмини мунтазам равишда такомиллаштириб бориш, хўжалик юритишнинг илғор усулларидан фойдаланиш;

- озиқ-овқат маҳсулотларига ички ҳамда ташқи бозорларда талаб ва таклиф мутаносиблигини таъминлаш ва ҳ.к.

Озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш Ўзбекистон мустақиллиги, мамлакатда ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий барқарорликни таъминлашнинг гарови ҳисобланади.

Собиқ шўролар даврида республикада марказнинг тазйиқи билан пахта якка ҳокимлигининг ўрнатилганлиги, хўжаликларга қанча майдонга қандай экин экишни зўрлаб қабул қилдиришдан иборат ярамас тартибнинг мавжуд бўлганлиги учун ҳам республика озиқ-овқат маҳсулотлари билан ўзини-ўзи таъминлашга қодир эмасди. Ўзбекистон аҳолисининг озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжини қондириш уларни бошқа собиқ иттифоқдош республикалардан импорт қилиб келтирилиши ҳисобига амалга оширилган эди. Шу боисдан ҳам энг муҳим озиқ-овқат маҳсулотларининг чакана савдо тармоқларидаги тақчиллиги 1990 йилда аҳолининг бу маҳсулотларни сотиб олиш имкониятларини чеклаб қўйган эди. Мустақилликка эришиш остонасида, яъни 1990 йилда истеъмол учун зарур бўлган галланинг 82 фоизи, гўшт ва гўшт маҳсулотларининг 50 фоизи, сут маҳсулотларининг қарийб 60 фоизи, картошканинг 50 фоизи, шакар, қуруқ сут ва болалар озуқасининг 100 фоизи четдан келтирилган⁴.

Собиқ Иттифоқ таназзулга учраган ўша даврда, яъни 1989 йилда ўтказилган статистик тадқиқотлар маълумотларига кўра, истеъмол бозорида аҳоли учун зарур бўлган барча маҳсулотларнинг қарийб 95 фоизи бўйича узилишлар бўлиб турган ва бу собиқ Иттифоқ ҳудудида кундалик асосий озиқ-овқат маҳсулотларини аҳолига қарточкалар

⁴ Ўзбекистон Республикаси иқтисодий-ижтимоий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги (1990-2010 йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларга мўлжалланган прогнозлари: статистик тўплам. -Т.: Ўзбекистон, 2011, 87-бет.

орқали сотиш тизимини жорий этилишига сабаб бўлган эди. 1989 йилда республика статистика органлари томонидан юртимиз аҳолиси ўртасида ўтказилган расмий сўров катнашчиларининг 89,3 фоизи гўшт маҳсулотларини етарли даражада истеъмол қилмаётганини айтган. Бу кўрсаткичлар сут маҳсулотлари бўйича 56,5 фоизни, шакар бўйича 55,3 фоизни, қандолат маҳсулотлари бўйича 49,5 фоизни, қартошка бўйича эса 17,5 фоизни ташкил этди⁵.

Ушбу рақамлар мустақиллик остонасида республика-мизда озиқ-овқат хавфсизлигига кучли таҳдидлар мавжуд бўлганлигини, республика озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашга ўзи қодир бўлмай қолганлигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам мустақиллик қўлга киритилганидан сўнг озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш ҳаёт-мамот масаласига айланди.

9.2. Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги соҳасидаги таркибий ўзгаришлар – озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш омили

Мамлакатимизда амалга оширилаётган аграр ислохотларнинг бош мақсади сифатида ер ва ер муносабатларини такомиллаштириш, унга эгалик қилиш ва ундан самарали фойдаланишдан ишлаб чиқарувчилар моддий манфаатдорлигини ҳал қилишга қаратилди. Шунинг ҳисобга олиб, мамлакатда Ўзбекистон Республикасининг “Ер ҳақида”ги, “Ер кодекси”, “Ер кадастри тўғрисидаги” қонунлар қабул қилинди. Ер ресурсларидан самарали фойдаланишни ташкил қилиш ва уни назорат қилиш мақсадида махсус қўмита – Ер ресурслари Давлат қўмитаси ташкил этилди.

Ўзбекистонда амалга оширилган ер ислохоти бўйича:
- қишлоқ хўжалигида ерлардан фойдаланишда ижара шакли;

⁵ Ўзбекистон Республикаси иқтисодий-ижтимоий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги (1990-2010 йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларга мўлжалланган прогностлари: статистик тўплам. –Т.: Ўзбекистон, 2011. 85-86-бетлар.

- ерни ижарага 30 йилдан 50 йилгача бериш;
- ер участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқини мерос қилиш тизими;

- ўз маблағи ҳисобидан қўшимча ер ўзлаштиришни рағбатлантириш тизими жорий этилди.

Сувдан фойдаланиш бўйича:

- ирригация тизимини бошқаришда ҳудудий принципдан ҳавза принципига ўтилди, республикада 10 та ирригация тизими ҳавза бошқармалари ва 1 та Фарғона водийси бўйича бирлаштирилган Диспетчерлик марказига эга магистрал каналлари тизими бошқармаси;

- фермерларга сув етказиб бериш мақсадида Сув истеъмолчилари уюшмалари ташкил этилди.

Молия-кредит ва солиқ соҳасида:

- давлат эҳтиёжи учун харид қилинадиган маҳсулотларни етиштиришда имтиёзли кредит тизими йўлга қўйилди;

- фермер хўжаликлари учун ерлар унумдорлигига боғлиқ бўлган яғона ер солиғи;

- фермерга техника воситаларини лизинг асосида бериш жорий этилди;

- фермер хўжаликлари учун имтиёзли кредит тизими яратилди.

Нарх-наво масалалари бўйича:

- давлат томонидан сотиб олиннадиган пахтанинг нархини жаҳон бозоридаги нархдан келиб чиққан ҳолда белгилаш тизими жорий этилди.

- давлат томонидан сотиб олинаётган ғалла нархини минтақавий бозорлардаги нархдан келиб чиққан ҳолда белгилаш тизими жорий этилди;

- бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг нархи бозордаги талаб ва таклифдан келиб чиққан ҳолда шартнома асосида белгиланмоқда.

Юқорида баён этилган йўналишлар бўйича аграр ислохотларни амалга ошириш жараёнида қишлоқ хўжалиги экинлари структурасини қайта кўриб чиқиш ва такомиллаштириш керак бўлди. Бу масала Президент И.А.Кари-

мов ташаббуси билан кўриб чиқилди. Республикада пахта майдонлари, асосан, қисқарди. Ғалла майдонлари кенгайтирилди. Пахтадан бўшаган ерларда янги боғ ва узумзорлар барпо этила бошланди. Сабзавот, полиз ва чорва озуқаси экинлари майдонлари ҳам кенгайтирилди.

Қисқа вақт ичида ғалла майдонининг 4-5 маротаба кўпайиши, шу майдонларни уруғлик ва техника билан таъминлаш, қолаверса, бир умр пахтачиликка ихтисослашган хўжаликлар ва деҳқонларимизнинг ғалладан мўл ҳосил олишга ўрганишининг ўзи катта матонат талаб қилар эди. Мамлакатимизда дон мустақиллигини қўлга киритишга қаратилган Дастурнинг ишлаб чиқилиши ва амалга оширилиши катта ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий аҳамият касб этди.

“Дон мустақиллиги Дастури” нинг қабул қилиниши натижасида:

- сиёсий жиҳатдан мамлакатимизнинг дон сотиб олиш учун бошқа мамлакатга иқтисодий қарам бўлишига йўл қўйилмади, аҳолининг дон маҳсулотлари билан таъминоти масаласи ҳал бўлди, давлат томонидан ун ва ун маҳсулотларининг нархи ошиб кетишининг олди олинди;

- ижтимоий жиҳатдан биз бошқа мамлакатларнинг эмас, балки ўзимизнинг деҳқонларни иш жойлари билан таъминладик. Чорвачиликни ривожлантириш ва ғалладан бўшаган ерларда такрорий экин экиб, қўшимча даромад қилиш имконияти пайдо бўлди, халқнинг эртанги кунга бўлган ишончи таъминланди;

- иқтисодий жиҳатдан мамлакат валюта захирасини сақлаб қолиш ва бу валютани бошқа зарур соҳаларга ишлатиш имконияти яратилди, донни қайта ишлаш соҳасини ривожлантиришга реал талаб пайдо бўлди.

Пахта монополиясига барҳам бериш ва республика озиқ-овқат мустақиллигини таъминлаш сиёсатини амалга ошириш мақсадида экин майдонларининг структураси ўзгарди. 1992 йилда пахта етиштириш учун 1667,7 минг гектар ер ажратилган бўлса, 2001 йилда пахта майдони 1452 минг гектарни ёки 1992 йилдагига нисбатан 87%ни ташкил этди. Бошқали дон етиштириш 1992 йилдаги 843,2 минг гектардан 2001 йилда 1299,9 минг гектарга, ҳосилдорлиги 16,1

центнердан 30 центнергача (186%), ялпи ҳосил 2001 йилда 1992 йилдагига нисбатан 2,8 марта, яъни 1363 минг тоннадан 3824,7 минг тоннага ошди. 2010 йилда донли ва дуккак-ли экинлар майдони 1677,0 минг гектарга, ялпи ҳосил 7447,1 минг тоннага, бир гектар ўрилган майдондан 44,4 центнер ҳосилдорликка эришилди. Пахта экин майдони 2010 йилда 1347,1 минг гектарни ташкил этди (9.2.1- жадвал).

Таҳлиллар пахта майдонининг 2000 йилдаги 1446,6 минг гектардан 2010 йилда 1347,1 минг гектарга камайгани ҳолда, шу даврда картошка экин майдонлари 52,2минг гектардан 70,7минг гектарга, сабзавот экин майдонлари 130 минг гектардан 173,0 минг гектарга, полиз экинлари майдони эса 37 минг гектардан 47,8 минг гектарга ўсганлигини кўрсатмоқда. Шу даврда қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлиги ҳам ўсди. Масалан, кейинги ўн йил мобайнида донли экинлар майдони деярли ўзгармагани ҳолда ҳосилдорлик гектарига 35,4 центнердан 44,4 центнерга, шу жумладан, буғдой ҳосилдорлиги 37 центнердан 49,7 центнерга ўсди.

9.2.1- жадвал

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигиндаги сугориладиган экин майдонлари таркибидаги ўзгаришлар⁴

Экин турлари	2000 йил			2010 йил		
	Ер майдони (минг гектар)	Ялпи ҳосил (минг тонна)	Ҳосилдорлик (ц/га)	Ер майдони (минг гектар)	Ялпи ҳосил (минг тонна)	Ҳосилдорлик (ц/га)
Донли экинлар	1614	3929	35,4	1677,0	7447,1	44,4
Шу жумладан, буғдой	1355,8	3781	37,0	1354,6	6637,7	49,7
Пахта	1444,6	3002	24,5	1347	3400,0	25,2
Картошка	52,2	731,1	157,5	70,7	1692,9	191,9
Сабзавот	130,0	2644	203,1	173	6346,4	255,4
Полиз экинлари	37,0	451,4	157,0	47,8	1182,4	198,7

⁴ Ўзбекистон иқтисодиёти. Ахборот ва таҳлилий шарҳ. 2005. -Т: 2006, 75,84-85-бет; Ўзбекистон Республикасининг 2009 йилги статистик ахборотномаси. -Т, 2010. 24, 69-72-бетлардаги маълумотлар асосида муаллиф томонидан тузилди.

Пахта майдонлари камайгани ҳолда унинг ҳосилдорлиги 24,5 центнердан 25,2 центнерга ўсди. Картошка, сабзавот, полиз экинлари ҳосилдорлиги ҳам кескин ошди.

Ўзбекистон дон мустақиллигига эришганидан сўнг донли экинлар таркиби ҳам такомиллашиб бормоқда (9.2.2- жадвал).

Ушбу жадвал маълумотлари шу даврда донли экинлар ишлаб чиқариш ҳажмининг 2,3 баробарга, шу жумладан, буғдой 2,8 баробарга, жўхори 124,4%га ўсганини, шולי етиштириш эса 40,7%га камайиб кетганини кўрсатмоқда. Жами донли экинлар таркибида бошоқли экинлар улуши таҳлил даврида 83,4%дан 93,6%га, буғдой улуши 72,9%дан 89,%га ўсган. Аммо жўхори улуши шу даврда 5,7%дан 3,1%га, шולי етиштириш улуши 10,2%дан 2,6%га камайган.

9.2.2- жадвал

Ўзбекистон Республикасида асосий донли экинлар ишлаб чиқариш таркибининг ўзгариши⁷

Донли экинлари	1995 йил		2009 йил	
	Минг тонна	Янубга нисбатан фоиз ҳисобида	Минг тонна	Янубга нисбатан фоиз
Жами донли экинлар	3215,3	100,0	7391,8	100
Шу жумладан: Бошоқли экинлар (шудан,	2680,4	83,4	6916,4	93,6
Буғдой	2346,9	72,9	6637,7	89,8
Маккажўхори	185,5	5,7	230,8	3,1
Шоли	327,6	10,2	194,4	2,6
Бошқалар	21,8	0,7	50,0	0,7

Мустақиллик йилларида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришда картошка етиштириш 2010 йилда 1991 йилга нисбатан 475,9%га, мева 331%га, узум 207,6%га, сабзавот маҳсулотлари 190,9%га, полиз экинлари 127,7%га кўпайди (9.2.3-жадвал)

⁷ Ўзбекистон Республикасининг 1996 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари. Қисқача статистик туплам. -Т., 1997. 34-бет; Ўзбекистон Республикасининг 2009 йилги статистик ахборотномаси. -Т., 2010. 24- бет.

9.2.3- жадвал

Ўзбекистон Республикасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш кўрсаткичлари (минг тонна)⁸

Маҳсулотлар тури	1991й	1995й	2000й	2005-й	2010й	2010йилда 1991йилга нисбатан %
Дон	1908	3215,3	3915	6540,9	7391	387,4
Пахта	4646	3350	3001,8	3749,0	3375	72,6
Мевалар	516,6	602,3	801,0	949,3	1710,3	331,0
Узум	480,5	620,9	573,0	641,6	997,5	207,0
Сабзаотлар	3324,1	2712,6	2643,1	3494,7	6346,4	190,9
Картошка	355,7	439,9	730,7	916,8	1692,9	475,9
Полиз	925,8	471,9	359,1	609,4	1182,4	127,7

Чорвачилик соҳасида ҳам таркибий ўзгаришлар содир бўлмоқда. Йирик шохли қарамоллар сони 1995 йилда 5,2 млн бош бўлган бўлса, 2005 йилда уларнинг сони 6,5 млн бошга, 2010 йилда эса 9,1 миллион бошга етди. Қўй ва эчкилар сони 1995 йилда 9,3 миллион бошни ташкил этган. Уларнинг сони 2005 йилда 11,3 млн бошга, 2010 йилда эса 15,3 млн бошга етди (9.2.4-жадвал).

9.2.4- жадвал

Ўзбекистон Республикасида чорва моллари ва паррандалар сонининг ўсиши динамикаси⁹ (минг бош)

Чорва моллари турлари	2005 й	2010й	2010 йилда 2005 йилга нисбатан %
Қорамоллар	6571	9093,7	138,4
Шу жумладан, сигирлар	2821,3	3763,6	133,4
Қўй ва эчкилар	11351,9	15340	135,1
Парранда	20540,4	37733,3	183,7

⁸ Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида тузилди.

⁹ Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Чорва моллари туёғи кўпайиши натижасида чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми ҳам йилдан-йилга ўсиб бормоқда, 1991-2010 йилларда гўшт (тирик вазнда) ишлаб чиқариш 184,5%га ўсди. Сут етиштириш эса шу даврда 185,2%га ўсди (9.2.5-жадвал).

9.2.5- жадвал

Ўзбекистонда асосий чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш кўрсаткичлари (минг тонна)¹⁰

Маҳсулот турлари	1991й	1996й	2000й	2005й	2010й	2010 йилда 1991 йилга нисбатан %
Гўшт (тирик вазнда)	792	800,6	841	1061,2	1461,4	184,5
Сут	3331	3404	3636,2	4554,9	6169,0	185,2
Тухум (млн. дона)	2347	1057	1252,9	1966,7	3058,8	130,3

Мустақиллик йилларида тухум етиштириш соҳасида пасайиш ва кўтарилишлар юз берган. 1996 йилда 1991 йилга нисбатан тухум ишлаб чиқариш 2,2 баробарга камайиб кетган эди. 1996 йилдан бошлаб паррандачиликка эътибор кучайиши натижасида 2010 йилда 1996 йилга нисбатан тухум етиштириш 2,8 баробарга ўсди. 2010 йилда 2008 йилга нисбатан эса бу кўрсаткич 1,5 баробарга ўсди.

Қишлоқ хўжалигидаги таркибий ўзгаришлар хўжалик юритувчи субъектлар таркибида ҳам юз бермоқда. Мустақилликнинг дастлабки йилларида қишлоқ хўжалиги субъектларининг асосий шакллари давлат хўжалиги (совхоз), жамоа хўжалиги (колхоз), шахсий томорқа хўжаликлари ҳисобланар эди. Мамлакатимизда қишлоқ хўжалиги соҳасида амалга оширилган мулкый ислохотлар натижасида қуйидагилар амалга оширилди:

- давлат мулки тугатилиб, хусусий, жамоа, ҳиссадорлик ёки хориж сармойеси билан шаклланадиган мулклар юзага келди;
- қишлоқ хўжалигида мулк “давлат мулки” ва “жамоа мулки” (ширкат ва жамоа хўжаликлари) шаклидан “ху-

¹⁰ Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

сусий мулк” (деҳқон ва фермер хўжаликлари) шаклига ўтказилди (105та қорақўлчиликка ихтисослаштирилган ширкат хўжаликлари ва илмий-тадқиқот институтларининг тажриба хўжалиklarидан ташқари);

- жамoa мулки бўлган боғ ва токзорлар, чорва фермалари ва моллари, техникалар ҳамда бошқа мол-мулклар хусусийлаштирилди;

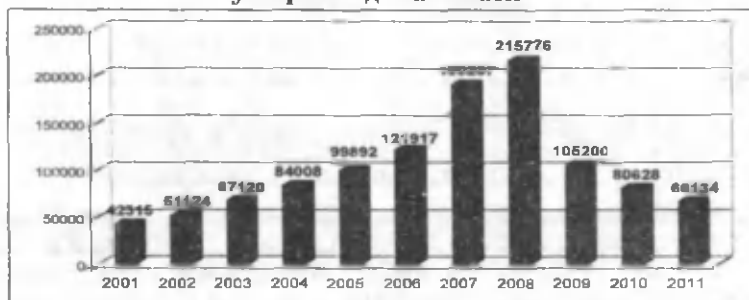
- хусусий мулкларни ҳимоя қилиш ва уларнинг ривожланишини ҳуқуқий жиҳатдан кафолатлаш бўйича меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди.

Қишлоқ хўжалигида нодавлат сектор томонидан 99 фоиз маҳсулот ишлаб чиқарилмоқда. Бунинг оқибатида фермер хўжаликлари сони 2001 йилда 42315 тани, 2008 йилда 215776 тани ташкил этди. 2008 ва 2010 йилларда фермер хўжаликлари ер участкаларини мақбуллаштириш жараёнлари амалга оширилганидан кейин, уларнинг сони 2011 йил январь ҳолатига келиб, 66134 тани ташкил этди (9.2.1-чизма).

Республикада фермер хўжалиklarининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги улуши йилдан-йилга ўсиб бормоқда. 2009 йилда фермер хўжаликлари қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 34,5%ини, пахта хом ашёсининг 99,2%ини, галланинг 81,4%ини ишлаб чиқаришди. Таъкидлаш жоизки, қишлоқ хўжалигида фойдаланилаётган ер майдонларининг шўрланиши кучайди.

9.2.1-чизма

Ўзбекистон Республикасида фермер хўжаликлари сонининг ўзгариши динамикаси¹¹

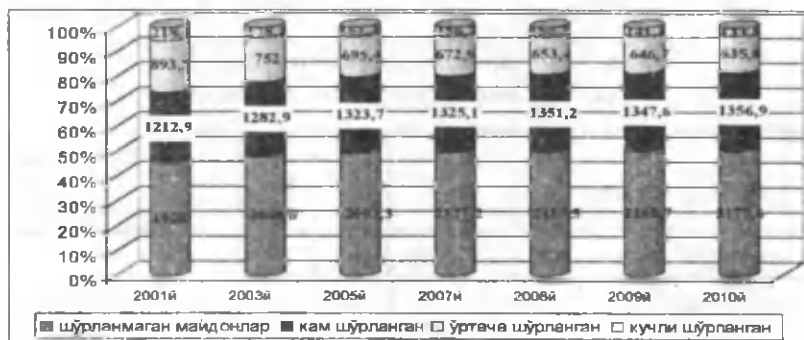

¹¹ Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

2001 йилда шўрланмаган ер майдонлари 1928 минг гектарни, кам шўрланган ерлар 1212 минг гектарни, ўртача шўрланган ер майдонлари 893,3 минг гектарни, кучли шўрланган ерлар 218,4 минг гектарни ташкил этди. 2009 йилда турли даражада шўрланган ерлар 2135,6 минг гектарни ташкил этди (9.2.2-чизма)

9.2.2-чизма

2001-2010 йилларда Республика бўйича суғориладиган ерларнинг шўрланиш даражаси кўрсаткичлари (минг гектар)¹²

Суғориладиган ер майдонларининг шўрланиши, уларнинг мелиоратив ҳолати тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов: “Ҳозирги вақтда юртимизда жами суғориладиган ерларнинг қарийб 18 фоизи кучли ва ўрта даражада шўрланган ерлардир, 23 фоиздан ортиғи эса бонитети паст ерлар тоифасига киради. Мелиоратив ҳолати қониқарсиз ерларнинг катта қисми Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм, Бухоро, Жиззах ва Фарғона вилоятларига тўғри келади”,¹³ - деб таъкидлаган. Эндиликда, суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш билан бир қаторда, қишлоқ хўжалигида замонавий агротехнологияларни ўрганиш ва амалда жорий этиш, соҳада туб таркибий ўзгаришлар қилиш лозим бўлади.

¹² Ўша манба.

¹³ Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. - Т.: Ўзбекистон, 2011. 26-бет.

Қишлоқ хўжалигида амалга оширилган ислоҳотлар, таркибий ўзгаришлар оқибатида аҳолининг асосий озиқ-овқат маҳсулотлари истеъмоли анча яхшиланди. Ўзбекистон аҳолиси сони 1990-2010 йиллар мобайнида 38,2 фоиз ошганлигига қарамай, жон бошига гўшт ва гўшт маҳсулотлари истеъмол қилиш 22,6 фоизга ортди, жумладан, сут ва сув маҳсулотлари 30,3 фоиз, тухум 42,3 фоиз, сабзавот 2,2 баробар, картошка 1,5 баробар, мева 3,6 баробар ва шакар 1,37 баробар ўсди (9.2.6-жадвал).

9.2.6-жадвал

Ўзбекистон Республикасида асосий истеъмол маҳсулотларининг истеъмол қилиниши (аҳоли жон бошига, кг ҳисобида)

	1990	2000	2009	2010	2010 йилда 1990 йилга нисбатан %
Нон ва нон маҳсулотлари	170	167	165	160	94,1
Гўшт ва гўшт маҳсулотлари	31	34	36	38	122,6
Сут маҳсулотлари	183	162	212	239	130,3
Тухум (дона)	97	47	130	138	142,3
Сабзавот-полиэ маҳсулотлари	107	128	237	238	222,1
Картошка	29	36	41	45	155,2
Ўсимлик ёғи ва бошқа ёғлар	12	12	13	13	103,2
Шакар	12	16	16	17	137,5
Мева, узум	23	42	74	83	360

Таъкидлаш лозимки, истеъмол таркиби сифатли озиқ-овқат маҳсулотларини кўпроқ истеъмол қилиш ҳисобидан ўзгармоқда. Бунда углеводларга бой озиқ-овқатларни (биринчи навбатда, нон ва нон маҳсулотларини) истеъмол қилишнинг барқарорлашгани муҳим аҳамият касб этмоқда. Мустақиллик йилларида аҳоли томонидан истеъмол қилинаётган озиқ-овқат маҳсулотларининг сони, тури ўн

баробар ошди. Ҳозирги вақтда ички ишлаб чиқаришни ривожлантириш ҳисобидан аҳолининг барча асосий истеъмол маҳсулотлари бўйича (шакардан ташқари) эҳтиёжи деярли тўлиқ таъминланмоқда¹⁴.

9.3. Қишлоқ хўжалигини янада ривожлантириш ва озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш истиқболлари

Ўзбекистонда ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш, иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини жадал янгिलाш биз учун муҳим устувор вазифа қилиб белгиланган. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов: “Минг афсуски, биз модернизация деганда, кўпинча саноат тармоқларини модернизация қилишни тушунишга ўрганиб қолганмиз. Ҳолбуки, саноат билан бир қаторда иқтисодиётимизнинг қишлоқ хўжалиги каби етакчи соҳасини ҳам модернизация қилиш, унинг таркибига кирадиган деярли барча тармоқ ва ишлаб чиқариш соҳаларининг бутун комплексида техник ва технологик янгिलाш ишларини амалга оширишга катта эҳтиёж сезилмоқда”¹⁵, - деб таъкидлаган.

Республика қишлоқ хўжалиги таркибий тузилишини ўзгартириш учун чорвачилик, галлачилик, картопшачилик каби соҳаларда илғор мамлакатлар тажрибасини ўрганиш ва уни амалда қўллаш лозим бўлади. Шунингдек, замонавий сугориш тизимлари ва энергияни тежайдиган технологиялардан фойдаланишга етарлича эътибор бериш талаб қилинади¹⁶.

Муҳим муаммолардан бири чорва молларининг маҳсулдорлигини ошириш, сут соғиб олишни кўпайтириш муаммосини ҳал қилиш ҳисобланади. Президент И.А.Каримов бир мисолни келтирган: Дания ва Жанубий Кореяда сут соғиб олиш бўйича бир йил давомида ўртача кўрсат-

¹⁴ Ўзбекистон Республикаси иқтисодий-ижтимоий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги (1990-2010 йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларга мўлжалланган прогнозлари: статистик тўплам. –Т.: Ўзбекистон, 2011. 86-87-бет.

¹⁵ Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. –Т.: Ўзбекистон, 2011. 26-бет.

¹⁶ Ўша манба, 27-бет

кич 8,9,5 минг килограммни, Венгрия, Германия, Голландияда эса 6-7 минг килограммни ташкил қилаётган бир пайтда, Ўзбекистонда кейинги беш йилда бу рақам 1,7 минг килограмм даражасида сақланиб қолмоқда. Бу муаммони ҳал этиш учун замонавий агротехнологияларни ўрганиш ва амалда жорий этиш билан ўта жиддий шуғулланиш, селекция ишларини янада такомиллаштириш ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг маҳсулдорлигини ошириш бўйича аниқ чора-тадбирлар комплексини ишлаб чиқиш лозимлиги уқтирилди.

Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг яна бир йўналиши уни янги техника ва технологиялар билан қайта жиҳозлаш ҳисобланади. Чунки республика қишлоқ хўжалигида чопиқ тракторларининг 55 фоиздан ортиғи ва ер ҳайдайдиган тракторларнинг 46 фоизи 15 йилдан ортиқ вақт мобайнида ишлатилмоқда. Улар белгиланган фойдаланиш муддатини аллақачон ўтаб бўлган. Тракторлар қуввати, иш унуми ва ёқилғи истеъмол қилиш бўйича замонавий стандартларга жавоб бермайдиган эски техникалар ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигини истиқболли ривожлантиришнинг энг муҳим йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- аграр соҳада иқтисодий ислоҳотларни янада чуқурлаштириш, мулкий муносабатлар ва хўжалик юритиш шаклларини такомиллаштириш;

- қишлоқ хўжалигида ердан фойдаланиш механизмини такомиллаштириш ва самарали фойдаланишни рағбатлантириш;

- сув хўжалиги тизимини такомиллаштириш, ерларнинг мелiorатив ҳолатини янада яхшилаш;

- қишлоқ хўжалиги экинлари навларини вилоят ва туманларнинг табиий-иқлим шароитларини ҳисобга олган ҳолда жойлаштириш, маҳсулотлар сифати ва экинлар ҳосилдорлигини оширишга эътибор қаратиш;

- чорвачилик тармоғини комплекс ривожлантириш;

- ўрмон хўжалигини комплекс ривожлантириш;

- қишлоқ хўжалиги хом ашёсини қайта ишлаш тармоғини ривожлантириш, аграр соҳанинг экспорт салоҳиятини ошириш;

- қишлоқ жойларда сервис хизматлари кўрсатиш тизимини такомиллаштириш;

- қишлоқ хўжалигида молия-кредит, солиқ ва суғурта тизимини такомиллаштириш;

- аграр соҳага оид фанни ривожлантириш ҳамда илм-фан ютуқлари, илғор хорижий тажрибаларни ишлаб чиқаришга жорий этиш;

- қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш ва аҳоли даромадларини ошириш.

Аграр тармоқ рақобатбардошлигини оширишнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- иқтисодий муносабатларни такомиллаштириш;

- экин навларини тўғри жойлаштириш, маҳсулот сифати ва экинлар ҳосилдорлигини ошириш;

- чорва моллари наслини яхшилаш ва чорвачилик тармоғининг рақобатбардошлигини ошириш;

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш ва қайта ишловчи субъектлар рақобатбардошлигини ошириш;

- қишлоқ хўжалигига сервис хизмат кўрсатиш ва сервис корхоналари рақобатбардошлигини ошириш;

- глобал иқлим ўзгариши ва сув танқислиги шароитида аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан барқарор таъминлаш;

- сув танқислиги салбий оқибатларини юмшатишда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш тизимини такомиллаштириш катта аҳамиятга эга.

Бунда туманлар доирасида қуйидагиларга эътибор қаратиш лозим:

- қишлоқ хўжалиги соҳаси учун кадрлар тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш;

- ҳудуддаги аҳолининг жон бошига йиллик талаб қилинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тўлиқ ишлаб чиқариш ва ортиқчасини экспорт қилиш ҳамда барча қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан мавсумий эмас, балки йил давомида бозорларни таъминлаш чораларини кўриш мақсадга мувофиқ бўлади.

Қишлоқ хўжалиги соҳасида таркибий ўзгаришларни амалга ошириш унинг моддий-техника базаси ва ишлаб чиқариш инфратузилмаси ривожига боғлиқдир. Шу боисдан қишлоқ хўжалиги инфратузилмаси субъектларини ривожлантириш бўйича тегишли меъерий ҳуқуқий-ҳужжатлар ҳамда дастур, чора-тадбирлар қабул қилинган.

Қишлоқда инфратузилма субъектларини ривожланти-

риш бўйича қабул қилинган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қуйидагилардан иборат:

- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 4 сентябрдаги “Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришда шартномавий муносабатларни такомиллаштириш ва мажбуриятларни бажарилиши учун томонларнинг жавобгарлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 383-сонли Қарори;

- Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 11 январдаги “Мева-сабзавотчилик ва узумчилик соҳасини ислоҳ қилиш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-255-сонли Қарори;

- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 17 апрелдаги “Ўзбекистон Республикасида 2006-2010 йилларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаллаштириш тўғрисида”ги 325-сонли Қарори;

- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 12 декабрдаги “Қишлоқни лизинг шартларида қишлоқ хўжалиги техникаси билан таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2000 йил 2 ноябрдаги 424-сонли Қарорига ўзгартиришлар киритиш ҳақидаги 254-сонли Қарори;

- Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 7 апрелдаги “Қишлоқ хўжалиги машинасозлигини модернизациялаш ва ривожлантиришнинг чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ 247-сонли Қарори;

- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2008 йил 14 ноябрдаги “2009 йилда қишлоқ хўжалиги техникаларини ишлаб чиқариш ва сотишнинг асосий параметрлари тўғрисида”ги 247-сонли Қарори.

Қишлоқ хўжалиги моддий-техника базаси таркибий тузилмаси кенг қамровли бўлиб, ўз ичига хилма-хил тузилмаларни олади. Қишлоқ хўжалиги субъектларининг моддий-техника базаси таркибий тузилмасига қуйидагилар киради:

- фермер хўжаликлари тасарруфидага ер участкалари;
- фермер хўжаликларидаги кўп йиллик дарахтлар ва узумзорлар;

- чорва фермаларининг маҳсулдор ва ишчи ҳайвонлари;
- фермер хўжаликларидаги бино-иншоотлар, техникалар, машиналар ва бошқа иш қуроллари;

- фермер хўжаликларидаги айланма маблағлар (уруғлик, озуқа, ЁММ, минерал ўғитлар ва кимё);
- фермер хўжалиklarининг ҳисоб рақамидаги пул маблағлари, қимматбаҳо қоғозлар;
- фермер хўжалиklarининг таъсисчилиги асосида ташкил қилинган муқобил МТП, СИУ ва агрофирмалар ҳисобидаги мол-мулки.

Қишлоқ хўжалиги моддий-техника таъминотини мустақамлашда қуйидаги омиллар ҳисобга олиниши мақсадга мувофиқ бўлади:

- ҳудудлар бўйича қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш таркиби;
- фермер хўжалиklarининг ихтисослашганлик даражаси;
- қишлоқ хўжалиги экинларининг таркиби;
- қишлоқ хўжалиги экинларининг ҳосилдорлиги ҳамда чорва молларининг маҳсулдорлиги;
- қишлоқ хўжалиги экинларини моддий-техника ресурсларига бўлган талаби.

Мамлакатимизда иқтисодиётни модернизация қилиш шароитида қишлоқ хўжалиги субъектлари, шу жумладан, фермер хўжалиklarининг моддий таъминоти ва уларга хизмат кўрсатишни ривожлантириш қуйидаги йўналишларда амалга оширилиши лозим бўлади: ҳар бир қишлоқ хўжалиги ҳудудига мос ва иқтисодий самарали бўлган механизация тизимини шакллантириш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, қишлоқ хўжалиги экинларини суғоришда илғор технологияларни қўллаш орқали сув ресурсларидан самарали фойдаланиш, чорва молларининг зоти ва маҳсулдорлигини яхшилашга қаратилган зооветеринария тадбирлари, зараркунандалар ва касалликка чидамли, тезпишар ва юқори ҳосилдор қишлоқ хўжалиги экинларининг уруғлари билан таъминлаш, минерал ўғитлардан самарали фойдаланиш, зараркунандаларга қарши биологик воситалардан фойдаланиш қўламини кенгайтириш, ишлаб чиқариш, бино ва иншоотлар қурилишига амалий ёрдам кўрсатиш, моддий-техника ресурсларини харид қилиш ва фойдаланишда имтиёзлар жорий қилиш, хизмат кўрсатиш ва таъминот йўналишидаги корхона ҳамда ташкилотларни самарали фаолият кўрсатишини таъминлаш.

Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги соҳасида таркибий ўзгартиришларни амалга ошириш ҳамда янада ривожлантириш, модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш учун моддий-техника ресурслари бозорини шакллантириш ва барқарор ривожлантириш лозим бўлади.

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида аграр секторда моддий-техника ресурслари бозорини ривожлантиришнинг объектив зарурлиги қуйидагилар билан асосланади.

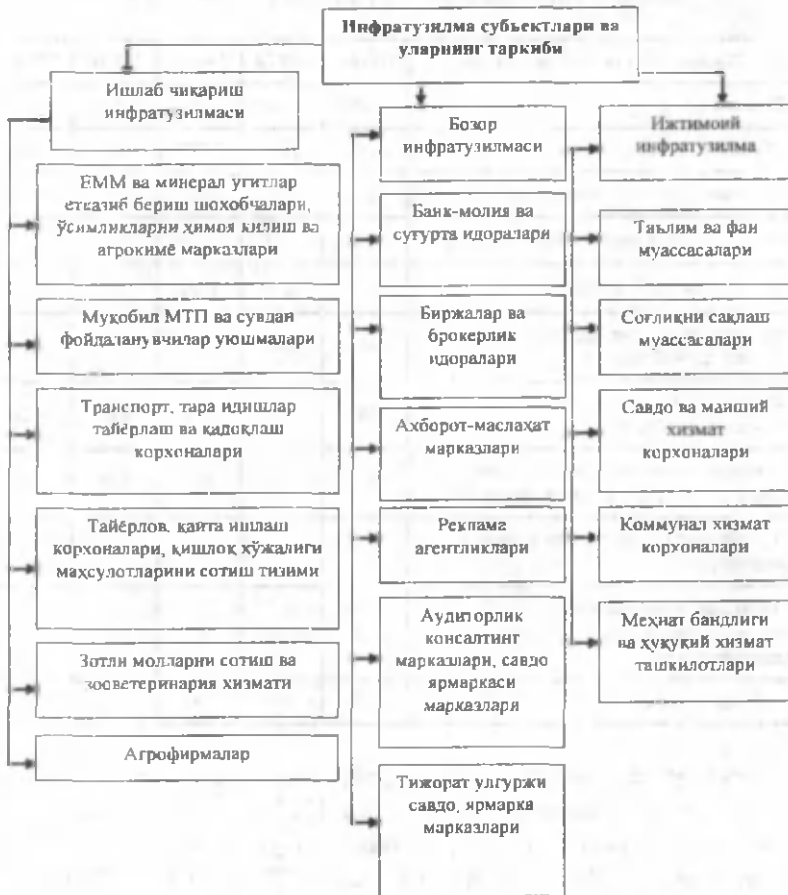
Асосий турдаги моддий-техника ресурсларини ишлаб чиқариш ва таъминлашга ихтисослашган корхоналарнинг монопол ҳолатига барҳам бериш мақсадида уларга турдош ва рақобатбардош бўлган тармоқларни фермер хўжалиқларига яқин ҳамда қулай жойларда ташкил этиш ва ривожлантириш. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан фермерларга кўрсатилаётган хизмат ва етказиб берилаётган маҳсулотларнинг нархлари ўртасидаги мутаносибликка эришиш, моддий ресурслар бозорида ҳақиқий талаб ва таклиф муносабатларини шакллантириш айрим турдаги моддий ресурсларни ўзимизда ишлаб чиқарилишини йўлга қўйиш (бу турдаги ресурсларни четдан олиб келиниши ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархининг юқори бўлишига сабаб бўлади). Ҳозирги моддий-техника ресурсларига бўлган эҳтиёжларни ўз вақтида ва сифатли қондиришга интилувчи фермерлар учун кредит, лизинг ва ипотека муносабатларини такомиллаштириш.

Қишлоқ хўжалигига хизмат қилувчи инфратузилма ўз ичига ишлаб чиқариш, бозор ва ижтимоий инфратузилмани олади (9.3.1-чизма).

Ишлаб чиқариш инфратузилмаси қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиш ва амалга оширишга хизмат қилувчи тузилмаларни ўз ичига олади.

Бозор инфратузилмаси эса ўз ичига банк-молия ва суғурта идоралари, биржа ва брокерлик идоралари, ахборот-маслаҳат марказлари, реклама агентликлари, аудиторлик, консалтинг, савдо, ярмарка марказлари ва ҳоказоларни олади.

Ижтимоий инфратузилма таркибига таълим ва фан, соғлиқни сақлаш муассасалари, савдо ва маиший, коммунал хизмат кўрсатиш корхоналари, меҳнат бўлимлари, ҳуқуқий хизмат кўрсатиш ташкилотлари ва бошқалар киради.

Инфратузилма субъектларининг таркибий тузилмаси¹¹

Ўзбекистон Республикасида қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи мини банклар сони 2006-2010 йилларда 895 тадан 1179 тага, муқобил МТПлар 1562тадан 1720 тага ўсди. Минерал ўғитлар сотиш шохобчалари сони эса 1051 тадан 917 тага камайди (9.3.1-жадвал).

¹¹ Муаллиф томонидан тузилган.

Ўзбекистон Республикасида қишлоқ хўжалиги
инфратузилмаси объектлари кўрсаткичлари¹⁸

Инфратузилма объектлари	2006й	2007й	2008й	2009й	2010й
Мини бавк	895	1207	1094	1478	1179
Муқобил МТН	1562	1779	1777	1557	1720
Минерал ўитлар сотиш шохобчаси	1051	891	928	935	917
Сувдан фойдаланувчилар уюшмаси	1271	1676	1676	1712	1711
ЕММ сотиш шохобчаси	1110	1340	1373	1389	1377
Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари сотиш шохобчаси	581	443	424	424	424
Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари сотиш шохобчаси	581	443	424	424	424
Ахборот таъминоти ва консалтинг хизмати кўрсатиш шохобчалари	317	295	300	300	301
Транспорт хизмати кўрсатиш шохобчаси	77	82	82	82	82
Тара идиш ва кадоқлаш материаллари билан таъминлаш шохобчалари	73	78	78	78	78
Агрофирмалар	195	203	193	262	269

Республикамизда сувдан фойдаланувчилар уюшмалари сони таҳлил даврида 1271 тадан 1711 тага ўсди. Айниқса, зооветеринария пунктлари сони тез ўсиб бормоқда. Уларнинг сони 2006 йилдаги 381 тадан 2010 йилда 2540 тага етди. Агрофирмалар сони 195 тадан 269 тага ўсди. Аммо қишлоқ хўжалик маҳсулотлари сотиш шохобчалари сони 581 тадан 424 тага камайди. Ахборот таъминоти ва консалтинг транспорт хизмати кўрсатиш шохобчалари, тара идиш ва кадоқлаш материаллари билан таъминлаш шохобчалари сони кейинги йилларда кўпаймади.

¹⁸ Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотлари.

Қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи инфратузилма субъектлари фаолиятида кейинги йилларда ижобий тенденциялар юз бермоқда. Аммо улар фаолиятида камчиликлар ҳам мавжуд.

Қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи инфратузилма субъектлари фаолиятидаги асосий камчиликлар қўйидагилар:

- инфратузилма субъектлари ва фермер хўжаликлари ўртасидаги шартномаларни аниқ бир тизим асосида тузилмаслиги натижасида томонлар ўртасида ўз мажбуриятлари бажарилишига масъулиятсизлик билан қаралиши;

- инфратузилма субъектлари сарф-харажатлар ус-тидан доимий мониторинг олиб борилмаслиги (туманлар миқёсида фермер хўжаликлари кесимида);

- инфратузилма субъектларида кўрсатилган хизматлар ва бажарилган ишлар бўйича аниқ ҳисоб-китоб юри-тилмаслиги натижасида дебитор ва кредиторлик қарзла-рининг мавжудлиги;

- инфратузилма субъектлари раҳбарлари томонидан дебитор ва кредиторлик қарзларини камайтириш юзаси-дан аниқ тадбирларнинг (инкассага қўйиш, олдиндан пул туширилишини талаб қилиш ва бошқалар) етарли дара-жада амалга оширилмаслиги;

- инфратузилма субъектлари раҳбарлари ва бош му-тахассисларининг касбий малакасини ошириш, заҳира кадрларни тайёрлаш борасида аниқ тадбирлар ишлаб чи-қилмаганлиги;

- жойларда инфратузилма субъектларининг самарали фаолият кўрсатишига (зарур бино-иншоотлар билан таъ-минлаш, бошланғич молиявий ёрдам кўрсатиш, кадрлар билан таъминлаш ва бошқалар) маҳаллий ҳокимиятлар томонидан амалий ёрдамнинг кўрсатилмаслиги.

Ушбу камчиликларни бартараф этиш учун қўйидаги-ларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

- фермер хўжаликларини таъминот, хизмат кўрса-тиш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрлаш ва қайта ишлаш соҳаларидаги хўжалик субъектлари билан

шартномавий муносабатларини вазирликнинг 2008 йил 15 сентябрдаги 155-сонли буйруғи асосида тизимли ташкил этилишини таъминлаш;

- муқобил машина-трактор паркларини самарали фаолият кўрсатишини таъминлаш, уларнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва молиявий аҳволини яхшилаш мақсадида махсус чора-тадбирлар ишлаб чиқиб, уларнинг бажарилишига амалий ёрдам кўрсатиш;

- зотли молларни сотиш ва зооветеринария хизматини кўрсатишга ихтисослашган инфратузилма объектларини нафақат янгидан ташкил этиш, балки олдиндан фаолият кўрсатиб келаётган шохобчаларни замонавий асбоб-ускуналар билан қайта жиҳозлаш ишларига маҳаллий бюджет, ҳомийлар ва тижорат банкларининг кредит маблағлари ажратилишига амалий ёрдам кўрсатиш;

- гуманитар марказлари ва қишлоқ ҳудудларида фаолият кўрсатаётган ресурс марказларининг ишларини кучайтириш мақсадида уларни замонавий оргтехника, етук кадр ва тегишли маълумотлар билан таъминлашга амалий ёрдам кўрсатиш;

- қишлоқда бозор инфратузилмаси субъектлари – “маслаҳат-ахборот” марказлари, суғурта, маркетинг, молиявий уюшмалар ва жамғармаларни ташкил этиш ҳамда бошланғич фаолиятини иқтисодий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш;

- қишлоқ хўжалиги корхоналари ва фермер хўжаликларида давлат хариди учун пахта хом ашёси ва бошоқли дон етиштириш юзасидан барча ҳисоб-китобларни моддий сарф-харажатлар мониторингини юритиш тартибига мувофиқ олиб борилишини таъминлаш;

- қишлоқ ҳудудларидаги инфратузилма объектларида меҳнат қилаётган ишчи-мутахассислар, шунингдек, коллежларда таълим олаётган талабалар учун уларнинг касбий малакасини ошириш мақсадида қисқа муддатли кўргазмали ўқув семинарларини доимий ўтказиб борилишини ташкил қилишга амалий ёрдам кўрсатиш.

9.4. Озиқ-овқат маҳсулотлари импорти хавфсизлигини таъминлаш

Республика озиқ-овқат саноати тармоқларининг импорт озуқавий хом ашё захираларига бўлган талабидан маълумки, ҳозирги кунда қандолатчилик, яхна ширин ичимликлар, хамиртуруш патокаси, пиво хом ашёси, консерва, сутли, гўштли маҳсулотлар, озуқавий қўшимчалар таъминотида танқислик сезилмоқда, шу туфайли импорт қилинаётган турдош маҳсулотларга нисбатан рақобатбардошлик савияси паст бўлмоқда. 1997-2010 йиллар мобайнида озиқ-овқат саноати тармоқларида қўшма корхоналар сони ортди, сунъий озуқавий қўшимча хом ашёларни четдан кириши оқибатида бир қатор озиқ-овқат маҳсулотлари тури купайибгина қолмай, уларни рақобатбардошлик кўрсаткичлари ҳам сезиларли даражада ўзгара бошлади, лекин афсуски, уларнинг ижтимоий ҳимоя ва истеъмол хавфсизлиги масаласи шу кунгача талаб даражасида эмас.

Юқорида зикр этилган камчиликларнинг юзага келиши сабаблари қуйидагилардан иборат:

- табиий соф озуқа маҳсулотлари хариди учун эркин молиявий маблағларнинг етишмаслиги (эркин валюта);
- сифатли бирламчи озуқавий қўшимчалар захирасининг етишмаслиги;
- божхона тизимида озуқавий қўшимча, озуқа маҳсулотлари истеъмоли хавфсизлигини аниқлаш лабораторияларида малакали мутахассис ва замонавий текшириш техник анжомларнинг етишмаслиги;
- маҳсулот дизайнини талаб даражасига етказиш устида илмий-амалий изланишлар сустлиги;
- экологик соф маҳсулот талаб ва таклифга нисбатан технологик эгилувчанликнинг пастлиги;
- меҳнат ресурсларида ишлаб чиқариш маданиятининг пастлиги;
- маҳсулот савдосида маркетинг амалиёти савияси пастлиги.

Халқаро “Гринпис” ташкилоти озиқ-овқат маҳсулотлари таҳлилий натижаларида келтирган истеъмол хавфсизлигини огоҳлантирувчи маълумотларига кўра дунёга машҳур “Кока-кола” ва “Сникерс” компаниялари ишлаб чиқарган маҳсулотлар таркибида инсон саломатлигига зарарли экологик ифлосланган озуқа маҳсулотлари мавжуд. АҚШда шу кунга қадар генетик ифлослаган маҳсулотлар маркировкасида истеъмолчига маҳсулот генетик ифлосланганлиги, инсон саломатлигига қай даражада зарарли эканлиги ҳақида маълумот берилмайди. Ушбу ҳолатда “Гринпис” ташкилоти АҚШлик истеъмолчилар учун ягона, қайси маҳсулотлар генетик ифлослангани, таркибида ГМ - ингридиентлари бўлган маҳсулотлар истеъмолидан сақланиш кераклиги ҳақида халқни огоҳлантирувчи ва маълумот етказиб турувчи ташкилотдир.

Европанинг кўпчилиқ давлатлари озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда ГМ - ингридиентлардан воз кечган. Япония, Австралия, Италия, Британия давлатлар таркибида ГМ - ингридиентлар бўлган маҳсулотлар маркировкасида, албатта, бу ҳақида маълумот бўлиши қонуний, қатъий мажбурият даражасига етказилган.

Ишлаб чиқараётган озуқа маҳсулотлари таркибида ГМ - ингридиент озуқавий қўшимчалар бўлган қуйидаги машҳур компаниялар рўйхатини келтириш мумкин. “Coco-Cola” (“Coco-Cola”, “Sphit”, “Fanta” яхна ичимликлари), “Pepsi co” (Pepsi ва 7 UP ичимликлари), “Nestle” (“Nestle”, шоколадли Nestle) ичимлиги, болалар озуқаси “Abbot Labs”, “Similas”, “Mars”, гуручли “Uncle Bens”, қуруқ нонушта “Kellogg’s”, суюқ овқат “Campbell”, “Knorr”, “Lipton”, печенье “Parmalat”, “Hellman’s”, “Hershey’s”, компания дориворлари салатга Cadbury (шоколади Fruit & Nut), Mars (шоколадли маҳсулотлар; M&M’s, Snickers, Twix, Milky Way).

Англия давлати озиқ-овқат маҳсулотлари хавфсизлиги комиссияси болалар истеъмол қиладиган озиқ-овқат маҳсулотларини экспертизадан ўтказганда, инсон учун ҳайратланарли маълумотлар олинган. Текширувга олин-

ган ўнта озуқа маҳсулотидан тўққизтаси ахлатта ташлаб юбориладиган маҳсулот эканлиги аниқланган, бу инглизчасига – “джанк” дейилади.

Текширилган озуқа маҳсулотларининг 3/1 қисми маркировка талабларига жавоб бермаган, маҳсулотнинг озуқавий қиймати ва қувватини аниқлаб бўлмаган. Қолган 3/2 қисмида инсон саломатлигига унчалик зарарли бўлмаган 7% маҳсулотлар аниқланган 77 фоизининг таркиби эса зарарли моддалар билан нормадан ортиқ тўлдириб ташлангани аниқланган.

Текширувчи Комиссия аъзоларидан бири “агарда ушбу маҳсулотларни ишлаб чиқарувчилар болалар соғлигига зарар етказишни режалаштирган бўлсалар, бундан-да самарали услубни ўйлаб топиш қийин”, – деган фикрни билдирган.

Афсуски, шундай ахлатга айланган озуқа маҳсулотлари чегарадан ўтиб, Ўзбекистон савдо пештахталарида бемалол сотилмоқда.

Мисол учун, “Тутти-Фрутти” деб номланувчи (финларнинг “Лиф” фирмаси) мевали ширинликлар. Уларнинг таркиби текширилганда ҳўл мевага яқин бирор-бир нарса топилмаган. Таркибида фақат шакар, глюкоза, желатин, крахмал, сунъий озуқа кислоталари, воск, таъм берувчилар ва уч турдаги озуқа бўёғи аниқланган.

Желе сифат ширин чувалчанглар “Джелли Вормс” (Испания маҳсулоти) рекламасида болалар учун фойдали деб ваъда берилади. “Таркибида холестерини йўқ”, “таркиби мева шарбати”. Ушбу айтилган маҳсулотлар конфетларда, албатта, бор. Лекин уларнинг маҳсулот таркибидаги ҳиссаси жуда кам миқдорда, улар инсон организмга бошқа сунъий кимёвий қўшимча ва бўёқлар билан кириб келади. Энг хавфлиси – Е 102 (тартразин). Гап шундаки, уни истеъмол қилган баъзи инсонларда бронхиал астманинг қўзғалиши хавфи бор.

Қайд этилган камчиликлардан холи бўлмаган таблетка-конфеталар. Уларнинг савдода кенг тарқалган тури Австрия “Пец”лари, оғзи очилганда битта-битта тушадиган пластмасс идишларга қадоқланган маҳсулот. “Ожерелья

конфетлари" (Candy Neckiace), "Ван Мелле" фирмаси (резинкага ўхшаш узукча) ва "Любимые шенки" (Precious Purries) Ирланд фирмаси Хитой филиали "Топс" (кичкина суюкча ва илова сифатида кучукча, картонли уйи ва наклејка). Шимиладиган ўйинчоқлари билан "Чупа-Чупс" алоҳида ажралиб туради. Таркиби жуда содда - шакар ва сунъий озуқавий қўшимчалар. Қадоклаш этикеткасида кўрсатилган ҳўл мева аралашмалари таркибида умуман йўқ. Ажабланарлиси, шундайин ёлгон реклама уюштирилганки, у истеъмолчини доғда қолдиради.

Бу ерда гап фақат шакар тўғрисида эмас, балки маҳсулот таркибидаги инсон саломатлигига зарарли бўлган сунъий ингредиентларнинг ошириб юборилганлигидадир. Шунинг учун қайд этилган маҳсулотлар харид этилганда этикеткасидаги ёзувлар мазмуни билан диққат билан танишиб чиқиш лозим бўлади.

Доимо таркиби табиий ҳўл мева, цитрус озуқавий қўшимчалардан иборат бўлган маҳсулотларни истеъмол қилиш керак. Ҳозирги кунда таркиби мавҳум бўлган маҳсулотлар хариди ва истеъмолига эҳтиёткорлик билан ёндашмоқ зарур. Ширинликлар ранги - ҳам сифат, ҳам кимёвий моддалар кўрсаткичлари ҳақидаги маълумотга эга. Сунъий ранг берувчи аралашмалар қўшилган ширинликлар истеъмоли натижасида улар аста-секин йирилиб, келажакда атеросклероз, қандли диабет, кариес, гипертония, модда алмашинуви бузилиши каби касалликлар келиб чиқади. Ушбу муаммоларни келтириб чиқарувча асосий сабабчи Е - индексли соғлиққа зарар бўлган сунъий қўшимчаларнинг маҳсулот таркибида мавжудлигидир.

Сақланиш муддати узайтирилган тўрт маҳсулот ҳам соғлиққа зарарлидир. Сақланиш муддати 120 соат кўрсатилган тўрт маҳсулотни харид қилиш хавфлидир, чунки Мосгоринспекция ўтказган текширувларнинг 70%ида улар инсон саломатлигига зарарли экани аниқланган. Шу каби маҳсулотларнинг сақланиш муддатини узайтириш учун сорбин кислотаси қўшилиши ҳоллари аниқланган. Лекин унинг қўлланилиши таркибида шакар 60% дан ортик

бўлган сливочний кремларни тайёрлашда рухсат берилган. Тўрт маҳсулотда эса шакар моддаси 40% бўлиши маълум. Шу сабабли уларнинг сақлаш муддати белгиланган 36 соат эмас, 120 соатга узайтирилиши, табиийки, маҳсулот, биологик таркибининг бузилишига сабаб бўлади.

Болалар бўтқаси озукасини ишлаб чиқарувчи **АҚШ**нинг **“Нестле”** компанияси кўп йиллар мобайнида Европа давлатлари учун ишлаб чиқарган бўтқаси таркибида GM маҳсулоти бўлган, лекин улар GM маркировкасидан бош тортиб келган. Ниҳоят, 1999 йилдан таркибида GM бўлган маҳсулотларни маҳсулот маркировкасида кўрсатилиши қатъийлиги ҳақидаги истеъмолчи ҳуқуқини ҳимоя қилувчи қонун талабига кўра **“Нестле”** компанияси шартномага имзо чеккан. Маҳсулотнинг истеъмол хавфсизлигини таъминлашда ушбу чекловни ҳар бир давлат ўз зиммасига олиши муҳимдир.

Ер юзида санокли давлатларгина ўз қонунлари асосида маҳсулотларни ирсий муҳандислик технологиялари асосида етиштиришни тақиқлаб қўйишган. Истеъмолчи ҳуқуқи асослари шаклланмаган кўпгина ривожланаётган давлатлар шу сабабли тажриба синов майдонларига айланиб қолиши мумкин. Германия Экология федерал хизматининг 20 та ривожланаётган давлатда ўтказган истеъмол хавфсизлиги бўйича тадқиқотлари шуни кўрсатдики, фақат Мексика, Бразилия, Коста Рика ва Филиппинда ирсий муҳандислик технологияларидан фойдаланиш бўйича меъерий ҳужжатлар ишлаб чиқилган.

Халқаро **“Гринпис”** ташкилотининг тадқиқотларидан бири шуни кўрсатдики, **“Ривожланаётган давлатлардаги транс генетик усулда етиштирилган ҳосиллар”** ривожланаётган давлатларда очлик, касаллик, камбағалликни енгишга сезиларли фойда келтиролмапти.

Ривожланаётган учинчи гуруҳга мансуб давлатларнинг озуқа маҳсулотлари етиштиришда биотехнологик ва генетик услубларни қўллаш имконияти чекланган. Мисол учун, ўсимликшунослик ёки доришунослик учун етиштириладиган доривор ўсимликларни етиштириш.

Расман трансген озиқ-овқат маҳсулотларининг фақат бир неча турлари савдосига рухсат берилган. Булар – картошка ва соя. Лекин бозордаги маълум тур ва ассортиментдаги маҳсулот структураси, барча такрорий ишланган озуқа маҳсулотлари ташқи кўринишидан трансген маҳсулотлар иштирокини фарқлаш қийин бўлган озуқа маҳсулотлари таркиби сирлилигича (аноним) қолмоқда. Жумладан, калбаса, шоколад, болалар озуқаси ва музқаймоқ хом ашёси қурук сут бўлиб, уларни тайёрлашда баъзида трансген етиштирилган соя унidan фойдаланилади. Баъзи озуқа маҳсулотлари маълум давлатлар чегарасидан норасмий йўллар билан ҳам кириб келмоқда. Бундай трансген маҳсулотларни етиштириш, бир томондан, қулай, ўсимлик касаликка деярли чалинмайди, аммо инсон организмга салбий таъсири мавжудлигини ҳам инкор этиб бўлмайди.

Ўсимлик етиштиришда уни чанглангириш жараёнида гени модификациялашган ўсимлик биологик таркиби зараркуранда ва қуртларни кириб юбориши тўғрисида асосли фактлар деярли йўқ. Лекин шундай ўсимликларни чанглатган асалари ошқозонида мутацион бактериялар пайдо бўлгани ҳақида асосли маълумотлар етарли даражада келтирилган.

Озиқ-овқат маҳсулотларининг истеъмоли хавфсиз, рақобатбардош турларини такрорий ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш учун хом ашё сифати ва озуқавий қўшимчалар табиий софлигини таъминлаш ниҳоятда муҳимдир.

Мамлакатимиз аҳолиси учун истеъмол маҳсулотларидан; донли ўсимликлар (ғалла, нохот, мош, ловия, гуруч, ёғли техник уруғликлар, зираворлар), ҳўл мева, сабзавот маҳсулотлари етиштириш учун генетик сараланган уруғлик захирасини яратиш долзарб вазифага айланди. Ушбу вазифа иқтисодий ечимларини амалга ошириш мақсадида 1991 йилдан уруғлик картошка, пиёз, чеснок, помидор, бодринг, кўкат уруғликлари чет мамлакатларнинг ваколатли фирмалари ёки чакана савдо йўли билан кириб кела бошлади. Ўша йилларда уруғлик сифати, унинг таркиби соғломлиги ҳақида етарли маълумотга эга бўлмаган воситачилар ушбу ниҳоятда нозик масалага фақат тижорат, яъни фойда олиш мақсадида ёндашдилар.

1999–2000 йиллардан деҳқонларимиз ва истеъмолчилар чет элдан келтирилган ва мамлакатимизда етиштирилган поллиз ва сабзавот уруғликлари, ҳўл меваларнинг салбий ва ижобий турларини кескин фарқлай бошладилар. Кўпчилик деҳқонлар табиий, соф, истеъмоли хавфсиз маҳсулот етиштириш учун яна ўзимизда тайёрланган уруғлик навларига қайтдилар. Баъзи деҳқонлар эса даромад олишни кучайтириш мақсадида ҳозирги кунга қадар четдан келтирилган уруғлик навларидан фойдаланишда давом этмоқдалар.

Республикаимиз ҳудудида фермерлар ва деҳқон хўжаликлари етиштираётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари салмоғи 2010 йилга келиб 11,0 млн. тоннага етди. Хўл мева, боғдорчилик, полизчилик, узум, етиштирилаётган зиравор, доривор ўсимликлар нав ва турлари такрорий ишлаб чиқаришда, саноат потенциалидан унумли фойдаланиш эвазига, истеъмол хавфсизлигига эга табиий соф озуқавий қўшимча хом ашё аралашмаларини мамлакатимизда кенг ассортимент туркумини яратиш бўйича иқтисодий механизмлар мавжуд.

Ўзбекистон Республикасида озиқ-овқат маҳсулотлари истеъмоли хавфсизлигини таъминлаш йўналишида “Ўзбекистон Республикаси Божхона қўмитаси”, “Ёғ-мой озиқ-овқатсаноат”, “Ўздонмаҳсулот” уюшмалари, “Узумсаноат” холдинг компанияси, “Ўзгўштеусаноат” АК, ЎЗР.ФА “Ўсимлик экспериментал биологияси ва генетикаси институти”, “Ўзбекистон Республикаси Стандартлаштириш қўмитаси”, “Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитаси” тармоқлари ва ҳудудий тармоқлар уйғунлашган ҳолда ягона озиқ-овқат маҳсулотлари истеъмол хавфсизлигини таъминлашнинг норматив-ҳуқуқий, техник, иқтисодий, молиявий, биотехнологик амалий механизмини такомиллаштириши, муҳимдир. Хусусан:

1. Республика озуқа захиралари ички имкониятларидан фойдаланган ҳолда табиий, соф, ракобатбардош озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш истеъмол талаби мувозанатига эришиш.

2. Табиий соф озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни

йўлга қўйиш учун, табиий соф ассортимент туркумидаги озуқавий қўшимчалар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш.

3. Турдош озиқ-овқат маҳсулотлари ҳамда озуқавий қўшимчаларни мамлакатимизга расмий ва норасмий кириб келишини ҳуқуқий меъёрлар билан қатъий тартибга солиш.

4. Қисқа давр мобайнида сунъий озуқавий қўшимчалар:

- қандолатчиликда;
- сунъий ҳид, таъм ва ранг берувчилар, патока, крахмал, ингредиентлар ва бошқалар;
- яхна ичимликлар ишлаб чиқаришда сунъий таъм, ҳид ва ранг берувчи концентратлар (кока-кола, фанта, фиеста, пепси-кола, оранж, лимон, папая, киви, ананас, олма, нок, малина, олхўри, олча) ва бошқалар;
- колбаса, сосиска, дудланган гўшт, балиқ ва сабзавот консервалари ишлаб чиқаришда сунъий зиравор аралашма ҳажмида қўшимчалар (соя, уни крахмал) таъми, турли озуқа ва уксус кислоталари қўлланилишини ҳуқуқий меъёрлар асосида тақиқлашга эришиш.

Озиқ-овқат иқтисодий-ижтимоий хавфсизлигини таъминлашга концептуал ёндашув эса қуйидаги амалиётларга боғлиқ:

- маҳаллий ресурсларни жалб этган ҳолда, импорт ўрнини босувчи табиий соф маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ташкил этиш;
- импорт ўрнини босувчи маҳаллий хом ашёдан истеъмоли хавфсиз табиий соф озуқавий хом ашёларни ишлаб чиқариш стратегиясини ривожлантириш асосида, сунъий озуқавий хом ашёлар импортини камайтириш;
- божхона тизими ва озиқ-овқат саноати тармоқларида малакали ишчи-хизматчиларни тайёрлаш экспериментал ўқув базаларини яратиш;
- озиқ-овқат саноати тармоқлари билан узвий боғлиқ бўлган бошқа соҳаларни мутаносиб ривожлантиришни йўлга қўйиш.

Аграр соҳа ва озиқ-овқат саноати тармоқлари билан бевосита боғлиқ, импорт ўрнини босувчи, истеъмоли хавфсиз рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш

стратегиясини шакллантириш учун қуйидагиларни амалга ошириш лозим бўлади:

- яхна ичимликлар ишлаб чиқариш учун мавжуд ресурслардан табиий концентратлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш;

- қандолатчилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришда зарур бўлган озукавий қўшимчаларни етиштириш ва қайта ишлашни ташкил этиш;

- гўштли маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун зиравор аралашмалар тайёрлашни ташкил этиш;

- нон ишлаб чиқариш учун маҳаллий хом ашё, узум чиқиндисидан, ҳамиртуруш патока меласасини ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш;

- боғдорчилик маҳсулотлари, мева-узумдан қандолатчилик учун керакли озукавий қўшимча хом ашёси – пектин, патока, витаминлар, эссенциялар, таъм-ҳид берувчи маҳсулотлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш.

Асосий таянч тушунчалар

Озиқ-овқат, очлик ва тўйиб овқатланмасликка барҳам бериш, озиқ-овқат хавфсизлиги, давлатнинг озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш сиёсати, озиқ-овқат билан ўзини ўзи таъминлаш коэффициенти, қишлоқ хўжалиги экинлари таркибини ўзгартириш, озиқ-овқат sanoati.

Такрорлаш учун саволлар

1. Озиқ-овқат хавфсизлигининг моҳияти ва аҳамияти қандай?
2. Очлик, тўйиб овқатланмаслик инсониятта қандай таъсир кўрсатади?

3. Давлатнинг озиқ-овқат хавфсизлиги борасидаги сиёсатининг моҳияти нима?

4. Озиқ-овқат маҳсулотлари билан ўзини ўзи таъминлаш коэффициенти нима учун ҳисобланади ва у қандай аҳамиятта эга?

5. Ўзбекистонда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш учун қандай тадбирлар амалга оширилди?

6. Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги экинларининг таркибини ўзгартириш нималарга қаратилган?

7. Озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашда давлат бошқарув органлари қандай вазифаларни бажаради?

8. Истиқболда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш учун қандай ишларни амалга ошириш керак?

10-БОБ. ЭКОЛОГИК ХАВФСИЗЛИК ВА УНИ ТАЪМИНЛАШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

10.1. Экология муаммолари ва экологик хавфсизликка таҳдидлар

Экология – тирик организмларнинг ўзаро ва уларнинг яшаш муҳити билан бўладиган муносабати ҳақидаги фан деб тан олинади. Ушбу таъриф унинг грекча атамасидан келиб чиққан бўлиб, грекчада “oikos”- уй, яшаш жойи, яшаш муҳити, “logos” – таълимот деган маънони англатади. Уни биринчи бўлиб фанга немис табиатшунос олими Эрнест Геккель ўзининг 1866 йилда чоп этилган “Организмларнинг умумий морфологияси” деган китоби орқали олиб кирган. Китобда: “Экология – табиатни иқтисодий жиҳатдан тадқиқ қилиш орқали ҳамма тирик организмларнинг, органик ва ноорганик муҳит унсурлари билан бирга, унинг таъсир доирасида турган антагонистик ва ноантагонистик алоқадорликдаги ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ўртасидаги муносабатларни очиб бериши”, - деб таъкидланган.

Фан ва таълим ривожлангани сари экология нафақат мустақил фан соҳаси, балки фанлар тизимига айланиб, ҳозирги кунда мутахассисларнинг ҳисобларига кўра, экологик соҳасига оид 60га яқин фан мавжуд.

Шунингдек, экологик билимлар қадимги Юнонистон, Рим, Шарқ ҳамда Марказий Осиё мамлакатларида ҳам ривож топган. Жумладан, Гиппократ, Аристотель каби юнон файласуфлари асарларида экология ҳақида кўплаб

маълумотлар келтирилган. Экология фанининг тарихи табиий фанларнинг тараққиёт боғлиқлари билан узвий боғлиқдир. Қадимги юнон олими Афлотун (Аристотель, эра-мизгача бўлган 384-322 йиллар) дунёнинг пайдо бўлиши ҳақида фикр юритиб, табиатдаги барча мавжудот бир-бири билан боғлиқдир, деган. Афлотуннинг шогирди Теофраст Эрезийкий (эра-миздан олдинги 378-280 йиллар) ўсимликлар дунёсини ўрганиб, уларнинг турли шароитда ҳар хил шаклда (дарахтсимон, бутасимон ва ўтсимон) бўлишларини қайд қилиб, уларнинг инсон ҳаётидаги ролни алоҳида таъкидлаган. Гипократ (эра-мизгача 460-370 йиллар) инсон саломатлигига сув, ҳаво ва у яшаб турган муҳит ниҳоятда катта таъсир кўрсатишини алоҳида қайд этган.

Экологиянинг кейинги тараққиёти Европада XVIII асрга тўғри келади. Бу даврда К.Линней ва Ж.Бюффонлар қимматли экологик кузатишлар олиб боришган.

Жумладан, Карл Линнейнинг (1707-1778 йиллар) “Табиат системаси” (1735), “Ботаника фалсафаси”, (1751) ва “Ўсимлик турлари” (1753) каби илмий асарларида ўсимликлар ва ҳайвонларнинг сунъий системасига оид мавзулар ёритилган. У табиатда уч нарса: минераллар, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсининг ўзаро боғлиқлигини таъкидлаб ўтган. Француз табиатшунос олими Ж.Бюффон эса бир турнинг иккинчи турга айланишига ташқи муҳит, иқлим ҳарорати, овқатланиш сифати ва бошқа омиллар сабабчи бўлишини исботлаб берган.

Кейинчалик, Марказий Осиё ва Ўзбекистонда ҳам экология фанини ривожлантириш соҳасига бир қанча олимлар ўз ҳиссаларини қўшиб, муайян йўналишларни шакллантирганлар.

Эътиборли томони шундаки, 1930 йилларда экология йўналишларига асосланган Марказий Осиё мактаби ҳозирги М.Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий давлат университети қошида шаклланган. Мактаб ўлканинг биологик жамоалари, уларнинг таркибий қисмларини ўрганиш билан бирга, эколог мутахассислар тайёрлашда, экология фанининг ривожланишида ҳам муҳим туртки бўлган.

Демак, экология фанининг мақсади – ҳозирги ва келажак авлодлар учун экологик хавфсиз муҳитни яратиш ва таъминлашдан иборатдир. Экологик хавфсиз муҳит – организмларнинг барқарор ҳолатда кўпайиши, ўсиши ва ривожланиши учун тоза, соғлом ва қулай табиий муҳит.

Бугунги кунда экология фани соф биологик фанлар тизимидан чиқиб, унинг мазмун доираси янада кенгайиб бормоқда. Атроф-муҳитга замонавий фан ва техника таъриқинининг таъсири натижасида “экология” тушунчаси кенгайиб, “инсон экологияси” деган тушунча пайдо бўлди¹.

Табиий ва минерал хом ашё бойликларидан ваҳшийларча, экстенсив усулда, жуда катта харажатлар ва исрофгарчиликлар билан фойдаланиш ҳамда инсоннинг табиат имкониятлари ва унинг ривожланиш қонуниятларини ҳисобга олмай, жадал юритилган хўжалик фаолияти ер юзида тузроқ нураши, ўрмонлардан маҳрум бўлиш, балиқларнинг, ҳайвонларнинг ҳаддан ташқари кўп овланиши, тузли ёмғирлар, атмосфера ифлосланиши, озон қатлами бузилишига олиб келди.

Урбанизация жараёнларининг жадал суръатлар билан содир бўлаётганлиги оқибатида шаҳарларнинг ифлосланиши кучайди. Таркибида олтингугурт кўшуксиди ва азот оксиди бўлган тузли ёмғирлар ёғиши кўпайди.

Дунёда тўхтовсиз давом этаётган қуруланиш пойгаси, атом, турли хил кимёвий ва оммавий қиргин қурулларини ишлаб чиқариш, сақлаш ва синаш, бир қанча мамлакатларда содир бўлиб турган қурулли низолар, фуқаролар урушлари, қурулли можаро ва урушлар инсоният яшайдиган муҳит учун катта хавф туғдирмоқда.

Дунё аҳолиси сонининг ўсиб бориши оқибатида одамлар учун озик-овқат ва ноозик-овқат истеъмол моллари ишлаб

¹ Қаранг: Холмўминов. Экология ва экология ҳукуки фанларини ўқитишни такомиллаштириш масалалари // Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси – “Еш олимлар илмий тадқиқотларини юксалтириш асоси” мавзусидаги Республика назарий, илмий-амалий конференцияси (маърузалар тўплами). –Т.: Akademiya, 2011. 15-бет.

чиқаришнинг жадал ривожланиши, ўрмонларнинг қисқариб кетиши, чўл-саҳроларнинг бостириб келиши, тупроқнинг бузилиши, атмосферанинг юқорида жойлашган озон тўсигининг камайиб кетиши, ер ҳавоси ўртача ҳароратининг ошиб бориши каби нохуш ҳолатларнинг юзага келиши кучайиб бормоқда. Экологик муҳитнинг ёмонлашуви билан боғлиқ турли-туман касалликлар сони янада ўсиб бормоқда.

Экологик муаммоларнинг кучайиши, атроф-муҳитнинг ифлосланиши, ишлаб чиқариш чиқиндиларининг кўпайиши, атмосферага ифлослантирувчи моддаларни чиқаришнинг жадал ўсиши, ер ва сув ресурслари камайиши, улар сифатининг, унумдорлигининг пасайиши экологик хавфсизлик муаммосини келтириб чиқарди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов: “Экологик хавфсизлик муаммоси аллақачонлар миллий ва минтақавий доирадан чиқиб, бутун инсониятнинг умумий муаммосига айланган. Табиат ва инсон ўзаро муайян қонуниятлар асосида муносабатда бўлади. Бу қонуниятларни бузиш ўнглаб бўлмас экологик фалокатларга олиб келади”², - деб таъкидлаган.

Ўзбекистон Республикасидаги экологик вазият унинг географик жойлашуви ҳамда иқлим шароитига боғлиқдир. Ўзбекистон Амударё ва Сирдарё дарёларининг оралигида, Евроосиё қитъасининг марказий қисмида, ярим шарнинг субтропик ҳудудида жойлашган. Унинг майдони 448,9 минг кв.км бўлиб, ҳудудининг ғарбдан шарққача бўлган узунлиги 1400 километрни, шимолдан жанубгача эса 925 километрни ташкил қилади. Давлат чегараларининг умумий узунлиги – 6621 километр.

Ўзбекистон табиий-географик шароитлари бўйича тоғ, текислик ва саҳро рельефи ўзига хос уйғунлашган энг қулай минтақалардан биридир. Мамлакат ҳудудининг 64 фоизини саҳро майдонлари ташкил этади. Қумлик саҳролар, шарқ ва жануби-шарқда қир-адирлар ҳамда тоғ ёнбағирларига айланади. Республика тоғларининг энг юқори чўққиси – Ҳисор

² Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т.: Ўзбекистон, 1997. 112-113-бетлар.

чўққисининг баландлиги денгиз сатҳидан 4643 метр бўлиб, энг қуйи нуқтаси – Мингбулоқ пастлиги – денгиз сатҳидан 12 метр пастдир. Тоғлар минтақанинг энг йирик экотизими бўлиб, табиий-экологик мувозанат ва табиий муҳитнинг барқарорлигини сақлаб қолиш учун муҳим аҳамият касб этади. Улар ер, иқлим, сув, биологик, энергетик, минералогик ва ландшафт хилма-хиллигининг муҳим манбаи ҳисобланади. Фойдали қазилмаларнинг асосий конлари (нефть ва газдан ташқари) тоғларда жойлашган. Тоғлар ўртасида Фарғона водийси, Тошкент-Мирзачўл, Сангзор-Нурота текисликлари, Амударёнинг альювиал текисликлари жойлашган.

Ўзбекистоннинг ва бутун Марказий Осиёнинг энг йирик дарёлари – Амударё (1415 км) ва Сирдарёдир (2122 км).

Мамлакатнинг иқлими – субтропик, кескин минтақавий бўлиб, унга қурғоқчилик, иссиқлик ва ёруғликнинг мўл бўлиши, кундузги ва тунги, қишки ва ёзги ҳароратларнинг кескин амплитудаси хосдир. Республикада энг соеук январь ойида шимолда ҳарорат ўртача -10°C даража, жанубда $+2,-3^{\circ}\text{C}$ бўлганда, Термиз шаҳри атрофида ҳарорат ўртача $+18^{\circ}\text{C}$ ни ташкил этади.

Ўзбекистон учта асосий иқлим зоналари – чўллар ва қуруқ даштлар, тоғ ёнбағирлари ва тоғларга бўлинади. Чўл ва қуруқ дашт худудларининг деярли барчаси, шу жумладан, Қизилқум саҳроси, Устюрт платоси, Қарши ва Далварзин чўллари денгиз сатҳидан 400 метр баландликда ва ундан пастда ётади.

Собиқ шўро ҳокимияти даврида табиат қонунларига зид равишда республикада иқлим шароитлари ҳисобга олинмай, иқтисоднинг бир томонлама, хом ашё, оралиқ маҳсулот ишлаб чиқаришга йўналтирилганлиги, халқ хўжалигида пахта яккаҳоқимлиги, сув ва ўрмон ресурсларидан хўжасизларча фойдаланиш чўл майдонларининг кенгайиши, тупроқ қатламнинг шўрланиши, экологиянинг бузилишига олиб келди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” ки-

тобида 1997 йилдаёқ республикамизда вужудга келган экологик вазиятни тавсифлаб берган³. Бу вазият Юртбошимиз баён қилганидек, қуйидагилардан иборат:

Биринчидан: ернинг чекланганлиги ва унинг сифат таркиби пастлиги билан боғлиқ хавф тўхтовсиз ортиб бормоқда. Бу хавф ерларнинг одамлар муносабати туфайли, илгари нурашга қарши чора-тадбирлар яхши олиб борилмаганлиги, шамол ва сув таъсирида емирилишнинг тупроқ унумдорлигига салбий таъсир кўрсатиши, тупроқ нураши, шўрланиши, ер устки ва ер ости сувлари сатҳи пасайишида намоён бўлмоқда. Шунингдек, тупроқнинг ҳар хил саноат чиқиндилари ва маиший чиқиндилар билан шиддатли тарзда ифлосланиши, айниқса, уран ва бошқа фойдали қазилма бойликларини қазиб чиқариш жараёнида радиактив қолдиқлар сақланадиган жойлар экологик жиҳатдан хавфли ифлослангириш ўчоғи ҳисобланади.

Иккинчидан, сув заҳираларининг, шу жумладан, ер усти ва ер ости сувларининг кескин тақчиллиги ҳамда ифлосланганлиги жиддий экологик хавфдир.

Ўзбекистондаги дарёлар, асосан, Қирғизистон ва Тожикистон тоғларидан бошланади. Сув ресурсларининг қўпчилик қисмидан Марказий Осиёдаги барча республикаларнинг ерларини суғориш учун фойдаланилади. Шу муносабат билан мавжуд трансчегаравий дарё сув заҳираларини биргалашиб, келишган ҳолда бошқариш муаммосини амалий ҳал қилиш талаб қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов БМТ саммити мингйиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган 2010 йил 20 сентябрдаги ялпи мажлисида қилган маърузасида: “Шуни ҳисобга олиш зарурки, Оролбўйи ҳудуди иккита асосий манба Амударё ва Сирдарё ҳисобидан сув билан таъминланади, ушбу дарёлар оқимининг камайиши мазкур кенг минтақанинг шундоқ ҳам заиф экологик мувозанатини бутунлай ўзгартириб юбориши мумкин. Бун-

³ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т.: Ўзбекистон, 1997. 116-130-бетлар.

дай шароитда 30-40 йил аввал, собиқ совет даврида ишлаб чиқилган, мазкур дарёлар юқори қисмида улкан гидроиншоотларни қуриш бўйича лойиҳаларни амалга оширишга ҳар қандай уринишлар, боз устига, ушбу барпо этиладиган иншоотлар сейсмик хавфи 8-9 баллни ташкил этишини ҳисобга олсак, буларнинг барчаси экологияга ўнглаб бўлмайдиган зарар етказиши ва хавфли техноген ҳалокатларга олиб келиши мумкинлиги аён бўлади. Кўпглаб халқаро экология ташкилотлари ва нуфузли экспертлар тавсия қилаётганидек, ушбу дарёлардан шу миқдордаги энергетика қувватларини олиш учун нисбатан хавфсиз, аммо анча тежамкор кичик ГЭСлар қурилишига ўтиш оқилона йўл бўлур эди”⁴, - деб таъкидлади.

Учинчидан, Орол денгизининг қуриб бориш хавфи кучли экологик хавф-хатар, таҳдиддир. “Орол фожиаси, - деган эди И.А.Каримов, -экология муаммоларига масъулиятсиз муносабатда бўлишнинг яққол мисolidир. Бир пайтлар ноёб ва гўзал денгизлардан бири бўлган Орол бир авлод ҳаёти давомида деярли қуриб ва йўқолиб бораётган сув ҳавзасига айланган. Қирқ йил мобайнида Орол денгизи акваторияси 7 баравар қисқарди, сув ҳажми 13 марта камайди, унинг минераллашуви эса ўнлаб баробар ошиб, денгизни тирик организмларнинг яшаши учун яроқсиз аҳволга келтирди. Натижада, қарийб барча ҳайвонот ва наботот олами таназзулга учради ва йўқолди. Бугун Оролбўйида нафақат экологик, балки дунё миқёсида оғир оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган мураккаб ижтимоий-иқтисодий ва демографик муаммолар пайдо бўлди. БМТ Бош котиби жаноб Пан Ти Мун шу йил Оролбўйига ташрифи чоғида бунга ишонч ҳосил қилди. Ва биз бу ташриф учун унга катта миннатдорчилик билдирамиз”⁵.

⁴ Каримов И.А. БМТ саммити мингйиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган ялпи мажлисидаги нутқи. 2010 йил 20 сентябрь // Халқ сўзи, 2010 йил 21 сентябрь.

⁵ Каримов И.А. БМТ саммити мингйиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган ялпи мажлисидаги нутқи. 2010 йил 20 сентябрь // Халқ сўзи, 2010 йил 21 сентябрь.

“Тўртинчидан, - деган эди И.А.Каримов, - ҳаво бўшлигининг ифлосланиши ҳам республикада экологик хавфсизликка солинаётган таҳдиддир. Мутахассисларнинг маълумотларига қараганда, ҳар йили республиканинг атмосфера ҳавосига 4 миллион тоннага яқин зарралар кўшилмоқда. Шуларнинг ярми углеводород чиқиндилари, 14 фоизини олтингугурт кўш оксиди, 9 фоизини азот оксиди, 8 фоизини қаттиқ моддалар ташкил этади ва 4 фоизга яқини ўзига хос ўткир заҳарли моддаларга тўғри келади. Атмосферада углеводород йиғиндисининг кўпайиб бориши натижасида ўзига хос кенг кўламдаги иссиқхона эффекти вужудга келади. Оқибатда, Ер ҳавосининг ўртача ҳарорати ортиб кетади”⁶.

Экологик хавф-хатар ва таҳдиднинг кучайиши экологик хавфсизликни таъминлаш механизмини шакллантириш ва ривожлантириб боришни тақозо этади.

Худуднинг экологик районлаштирилиши. Экологик вазиятни баҳолаш учун Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси институтлари (НИПТИ “Атмосфера” ва НПХЦ “Сув хўжалиги экологияси”) томонидан Ўзбекистон Республикаси худудини экологик районлаштириш методологияси ишлаб чиқилиб, амалга оширилган. Районлаштириш республиканинг маъмурий-худудий тақсимотига асосланган; районлаштириладиган энг кичик худудий бирлик (таксон) сифатида маъмурий туман, республика ёки вилоятга бўйсунувчи шаҳар қабул қилинган. Ҳар бир таксоннинг экологик вазияти 18 та экологик индикатор (мезон) бўйича баҳоланган, улар худудларнинг экологик танглик даражаси (рухсат берилган, критик, фавқулодда, экологик фалокат) бўйича анъанавий тақсимоти билан бир қаторда, балли баҳоларга ҳам эга бўлиб, ўртача солиштирма балли баҳони ҳисобга олган ҳолда хавфли ва ўта хавфли тоифаларга бўлинади.

⁶ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997. 129-бет.

Худудни экологик танглик даражасига кўра районлаштириш (вилоятлар бўйича) қуйидагича амалга оширилади: 400 ва ундан юқори балл - фавқулодда танглик, 205-400 - кучли танглик, 150-250 - ўртача танглик, 120-150 - суст танглик ва 120 балл нормал (танглик йўқ).

Экологик жиҳатдан энг оғир аҳволда турган худуд Қорақалпоғистон Республикаси бўлиб, бу ердаги экологик вазият фавқулодда танг бўлган ҳолда аҳвол янада оғирлашмоқди.

Хоразм, Фарғона ва Навоий вилоятларида экологик вазият кучли танглик даражасида. Самарқанд ва Бухоро вилоятларидаги экологик вазиятни ўртача тангликда деб характерлаш мумкин. Сурхондарё, Тошкент, Сирдарё ва Андижон вилоятларидаги вазиятни суст тангликда, Наманган, Жиззах, Қашқадарё вилоятлари ва Тошкент шаҳридаги аҳвол эса меъерий шароитдадир.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, худудларни экологик танглик даражаси бўйича юқоридагидек саралашда нобатан “меъерий” вилоятларда ҳам фавқулодда оғир ҳолатлар кузатилаётган “қайноқ нуқталар” бўлиши мумкин Масалан, Сурхондарё вилоятидаги Термиз ва Музрабод туманлари, Бухоро вилоятидаги Ғиждувон, Тошкент вилоятидаги Янгийўл шаҳарлари фавқулодда экологик вазият зонасига киради.

Районлаштириш натижаларидан экологик офат худудларида яшовчи аҳолини ижтимоий ҳимоялашга қаратилган қонунчиликни ишлаб чиқиш, шунингдек, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ҳамда Ўзбекистон Республикасининг барқарор ривожланишини экологик таъминлашнинг Миллий ва худудий режаларини ишлаб чиқишда фойдаланиш мумкин.

10.2. Ўзбекистонда экологик хавфсизликни кучайтиришнинг йўналишлари

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” аса-рида экологик хавфсизликни кучайтиришнинг қуйидаги асосий йўналишларини белгилаб берди:

1. Тегишли технологияларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш, захарли кимёвий моддаларни қўллаш устидан қаттиқ назорат ўрнатиш, ҳаво ва сув муҳитини инсоннинг ҳаётий фаолияти учун зарарли ёки салбий таъсир этадиган моддалар ифлослантиришини тўхтатиш, қишлоқ хўжалик экинларини суғоришда сувни тежайдиган технологияларни кенг жорий этиш.

2. Қайта тикланадиган заҳираларни қайта ишлаб чиқаришнинг табиий равишда кенгайишини таъминлаган ҳамда қайта тикланмайдиган заҳираларни қатъий мезон асосида истеъмол қилган ҳолда табиий заҳираларнинг ҳамма турларидан оқилона фойдаланиш, тоғ-кон санотининг чиқиндиларини ўзлаштиришни янада кенгайтириш ҳамда бузилган ерларни қайта яроқли ҳолга келтириш.

3. Катта-катта ҳудудларда табиий шароитларни табиий заҳиралардан самарали ва комплекс фойдаланишни таъминлайдиган даражада аниқ мақсадга қаратилган, илмий асосланган тарзда ўзгартириш (дарёлар оқимини тартибга солиш ҳамда сувларни бир ҳавзадан иккинчисига ташлаш, ернинг намини қочириш, шўрланишига қарши тадбирларни ва бошқаларни амалга ошириш).

4. Жонли табиатнинг бутун табиий генофондини маданий экинлар ва ҳайвонларнинг янги турларини кўпайтириш ҳисобига бошланғич база сифатида сақлаб қолиш.

5. Шаҳар ва туманларни режалаштиришнинг илмий асосланган, ҳозирги замон урбанизациясининг барча салбий оқибатларини бартараф этадиган тизимини жорий этиш йўли билан шаҳарларда ва бошқа аҳоли пунктларида аҳолининг яшаши учун қулай шароит яратиш.

6. Экологик муаммоларга жаҳон жамоатчилиги эътиборини қаратиш, халқаро тузилмаларнинг заҳиралари, имкониятлари ва инвестицияларини ана шу муаммоларни ҳал қилишга жалб этиш⁷.

⁷ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т.: Ўзбекистон, 1997. 131-134-бет.

Экологик муаммоларни ҳал қилиш, экологик хавфсизликни таъминлаш борасида Ўзбекистонда экологик сиёсат ишлаб чиқилган ва амалга оширилмоқда. Экологик сиёсат, авваламбор инсон саломатлигини таъминлаш учун қулай муҳит яратишга қаратилган.

Инсон саломатлигини таъминлашнинг муҳим шартларидан бири – экологик соғлом муҳит. Асосий Қонунимиз – Ўзбекистон Республикаси Конституцияси фуқароларнинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликларини, шу қаторда, соғлом муҳитда яшаш ҳуқуқини ҳам кафолатлайди. Шу маънода инсон саломатлигининг барқарорлигини таъминлашда экологик хавфсизликни таъминлаш ҳал қилувчи омиллардан ҳисобланади. Экологик хавфсизлик давлатнинг ҳаётий манфаатлари, жамият ва шахсни ҳимоя қилишнинг муҳим жиҳати ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг экологик хавфсизлик сиёсати Конституция, қонунчилик, атроф-муҳит муҳофазаси ва барқарор ривожланиш бўйича халқаро конвенция ва келишувлардан келиб чиқувчи мажбуриятларимиз ҳамда илғор мамлакатларнинг қонунчилик тажрибасини ҳисобга олиб Рио-де Жанейро ва Йоханнесбург декларациялари тамойиллари асосида олиб борилмоқда.

Ўзбекистон ўзининг муҳим стратегик вазифаси сифатида соғлом авлоднинг шаклланишини аниқлаб олди. Бу эса барқарор ривожланишни таъминлашга йўналтирилган давлатнинг экологик сиёсати асосини ташкил этади. Ўзбекистон сиёсати барқарор ривожланишнинг қуйидаги тамойилларига асосланади:

1. Экотизимларнинг маълум барқарорлигини сақлаб қолиш учун табиатдан фойдаланиш жараёнлари мувозанатига эришиш.

2. Антропоген кучлар таъсири юқори бўлган туманларда барқарор ривожланишни янгилаш.

3. Экологик муаммоларнинг иқтисодий муаммолар устидан устунлигини кенг омма олдида тасдиқлаш, шу билан бирга, давлат бошқаруви жараёнларини экологизация қилиш.

Бозор муносабатлари шароитида барқарор ривожланишнинг экологик хавфсизлигини таъминлашда фаолиятнинг қуйидаги асосий йўналишларини инобатта олиш лозим:

- ишлаб чиқарувчи кучларни экологияга асосланган ҳолда тақсимлаш;

- қишлоқ хўжалиги, саноат, энергетика, транспорт ва коммунал хўжалигининг экологик хавфсиз ривожланиши;

- атроф-муҳит ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги бошқарувни янги поғонага кўтариш;

- табиат ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва комплекс ривожланиш;

- чиқиндиларни зарарсизлантириш, утилизация қилиш ва иккиламчи ресурслардан фойдаланиш.

Республиканинг экологик сиёсати табиатнинг айрим унсурларини ҳимоя қилишдан барча умумий экотизмни ҳимоя қилишга ўтиш, инсоннинг яшаши учун керакли бўлган ҳаётий муҳитнинг энг мақбул параметрларини кафолатлашга қаратилган.

Бундай экологик сиёсатни ҳаётга татбиқ қилиш ижтимоий-иқтисодий ва жамиятни тўлиқлигича барқарор ривожланишининг шартларидан бири бўлиб қолиши керак.

Ҳозирги вақтда жаҳон ҳамжамияти томонидан тан олинган ва инсониятни ташвишга солиб келаётган **экологик муаммолар глобал, минтақавий, миллий ҳамда маҳаллий миқёсдаги муаммоларга бўлиб ўрганилади.** Кейинги йилларда асосий глобал муаммолар - иқлим ўзгариши, озон туйнугининг ҳосил бўлиши ва Орол денгизи муаммоларидир. Минтақавий муаммоларга эса глобал муаммолар билан бир қаторда, сув ресурсларидан фойдаланиш, атроф-муҳитнинг трансчегаравий ифлосланиши, чўлланиш, юкумли ва ўта хавфли касалликларнинг тарқалиши, табиий ва техноген тусдаги катаклизмалар, маҳаллий миқёсда - муайян худудларнинг радиацион ифлосланиши, ер ости сувларининг ифлосланиши, чиқиндиларнинг тўпланишини келтириш мумкин.

Маълумки, республикамизда аҳоли зичлиги бўйича 1980 йилда бир квадрат километрга 35,6 киши тўғри кел-

ган бўлса, 2006 йилда бир квадрат километрга 57 кишига ортди. Шу тарафда 2010 йилда республика аҳолиси 28,5 миллион кишини ташкил этди. Арид зона шароитларида, аҳоли сони ўсиши билан антропоген таъйиқ (сувга ва ҳаёт учун зарур бошқа воситаларга нисбатан эҳтиёжнинг ўсиши) ортади. Бу республикада аҳолиси зич яшайдиган ҳудудларда кўшимча экологик, иқтисодий ва ижтимоий таъйиқларни вужудга келтиради.

Ўзбекистон ҳудудида глобал минтақавий иқлимнинг ўзгариши оқибатларини баҳолаш 2030 йилларга келиб, шимолий ҳудудларда ўртача йиллик ҳароратнинг ўсиши 2-3 даражага ва республика жанубий қисмида 1 даражага ўсиши, тоғли ҳудудларда анча камроқ таъсир кўрсатилиши кутилмоқда. Ўзбекистоннинг барча ҳудудларида ёғингарчилик миқдорининг 5%гача, Фарғона водийсида 15%гача, республикада шимолий қисмида 15-20%гача ортиши кутилмоқда.

Жаҳон экспертларининг фикрига кўра, иқлим ўзгариши бўйича Антарктида ва Гренландия музликларининг фаол эриши натижасида 2100 йилга келиб, дунё океанининг сатҳи 18-59 см.га кўтарилади. Бу эса, ҳудудида ороллар жойлашган айрим мамлакатлар ва қирғоқбўйи шаҳарларининг мисли кўрилмаган даражада сув босишига олиб келиши мумкин. БМТнинг ҳукуматлараро комиссияси томонидан тайёрланган «Иқлим ўзгариши - 2007» маърузасида инсоният фаолияти натижасида глобал ҳароратнинг кўтарилишига оид инкор этиб бўлмас далиллар келтирилган. 100 йиллик учун берилган глобал баҳорларга кўра, буғли газларни қисқартиришга қаратилган чора-тадбирларнинг ўзида ҳарорат 1.4 дан 5.8 °Сга кўтарилиши мумкин. Бу эса, албатта, атроф-муҳит, инсон саломатлигига ўз салбий таъсирини ўтказди.

Жаҳонда чучук сувни ишлатиш ҳажми йилдан йилга ортиб бормоқда, айни пайтда, кўп мамлакатлар аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган асосий эҳтиёжларини қондириш ва экотизимлар барқарорлигини сақлаш учун зарур даражадаги сув таъминотида қийинчи-

ликлар сезмоқда. Сувга оид далилларга кўра, чучук сув захирасининг 70-90%и ривожланаётган мамлакатларда экинларни етиштириш учун ишлатилади. Кундалик эҳтиёжни қондириш учун эса аҳоли жон бошига кунига 50 литр сув зарур⁸. Сувга нисбатан ортиб бораётган талабларни ҳисобга олиш юзага келадиган муаммолар ва таҳдидларнинг нечоғлик кенг кўламга эга экани, ва «ўзгариб бораётган дунё ҳаёти»га теран нигоҳ билан қараш лозимлигидан далолат беради.

Ўзбекистон Республикасида аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш ва атроф-муҳитни ҳимоя этиш бўйича ишончли кафолат ҳамда чораларнинг амалга оширилишини таъминлаш ўтказилаётган иқтисодий ислохотларнинг барча босқичида давлат сиёсатининг энг асосий устувор йўналишларидан ҳисобланади. Иқтисодиёт соҳасини эркинлаштириш орқали иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, институционал ўзгаришларни амалга ошириш, сувдан фойдаланувчилар уюшмаларини (СФУ) ривожлантириш, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларнинг ҳуқуқ ва иқтисодий мустақиллигини кенгайтиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Давлатнинг табиатни муҳофаза қилишга оид сиёсати ва сувдан оқилона фойдаланиш ҳамда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида амалга ошираётган чора-тадбирлари қуйидаги асосий тамойилларга асосланган:

- атроф-муҳитни аҳоли турмуш даражасини оширишнинг муҳим омили сифатида сақлаш ва қайта тиклаш бўйича иқтисодий ҳамда экологик сиёсатни мувофиқлаштириш;
- табиатнинг айрим таркибий қисмларини муҳофаза қилишдан экотизимларни умумий ва мажмуавий равишда ҳимоялашга ўтиш;
- жамият барча аъзоларининг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, унинг хилма-хиллигини сақлаш ва вазиятни яхшилаш, аҳоли ҳаёти учун қулай шароитларни яратиш борасидаги жавобгарлиги.

⁸ Манба: IWRM

Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан оқиб ўтувчи 8 та дарё, жумладан, Қашқадарё, Чирчиқ, Сурхондарё, Зарафшон, Қорадарё, Норин, Амударё ва Сирдарё трансчегаравий ҳисобланган дарёлар ҳамда республика аҳамиятига эга бўлган 11 та ер ости чучук сувлари ҳосил бўладиган ҳудудларни ифлосланишдан муҳофаза қилиш мақсадида, Вазирлар Маҳкамасининг жами 11 та қарори, шу жумладан, 3 та қарор - ер ости чучук сувлари ҳосил бўладиган 11 та ҳудуд бўйича (Тошкент вилоятидаги 2 та, Фарғона вилоятидаги 2 та, Самарқанд вилоятидаги 1 та, Андижон вилоятидаги 1 та, Наманган вилоятидаги 1 та, Қашқадарё вилоятидаги 1 та, Жиззах вилоятидаги 2 та ва Сурхондарё вилоятидаги 1 та манба бўйича), 8 таси - дарёлар бўйича қабул қилиниб, амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2008 йил 28 августдаги 444-ф-сонли Фармойишига асосан, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ҳамда Қилшлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги вакилларида иборат Ўзбекистон делегацияси 2008 йилнинг 1-4 сентябрь кунлари Франциянинг Монпелье шаҳрида ўтказилган 13-Бутунжаҳон Сув конгрессида иштирок этдилар. Конгресснинг махсус сессиясида Ўзбекистон вакиллари томонидан «Марказий Осиёда сув ва озиқ-овқат хавфсизлиги масалаларини кўриб чиқиш, таҳлил қилиш, баҳолаш ва қарорлар қабул қилиш, БМТ “Минг йиллик тараққиёт мақсадларига эришиш чоралари” мавзуида тақдирот ҳамда “Орол денгизи мисолида Марказий Осиё минтақасида экологик хавфсизлик муаммолари ва уларни ҳал қилиш йўллари” мавзуида маъруза қилинди. Махсус сессия якуни бўйича резолюция қабул қилиниб, унда Марказий Осиёда барқарорликка эришиш учун минтақадаги 6 та давлат томонидан трансчегаравий сув ресурсларини бошқаришнинг ягона стратегияси ишлаб чиқилиши зарурлиги қайд этилди.

Маълумки, ҳозирги кунда Ўзбекистонда энг оғир ва мураккаб ижтимоий, иқтисодий ва экологик муаммолардан бири ҳисобланган Орол денгизи, уни қутқариш - бутун инсониятнинг умумвазифаси. Ҳозирги кунда Ўзбекис-

тон, Қозоғистон, Туркменистон Орол денгизини қутқариш ишида биргалашиб, муаммоларни ҳал қилиш йўлларини қидирмоқдалар, БМТ ва бошқа халқаро ташкилотлар ҳамда анжуманлар минбаридан ушбу масалани қайта-қайта ўртага ташламоқдалар.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов БМТ саммити мингйиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган ялпи мажлисидаги нутқида: “Орол денгизининг қуриши давом этаётгани ва унинг атрофида гуманитар фалокат содир бўлаётгани сабабли Оролбуйининг табиий биологик фондини асраб-авайлаш, Орол инқирозининг атроф-муҳитга, энг муҳими, бу ерда истиқомат қилаётган юз минглаб ва миллионлаб одамлар ҳаётига ҳалокатли таъсирини камайтириш бугунги кундаги энг муҳим вазифа ҳисобланади”⁹, - деб таъкидлади.

Инсон ва табиат ўртасидаги муносабатларнинг уйғун баркамоллиги Шарқда ўзига хос хусусиятга эга. Бу борада Орол фожеасини унутмаган ҳолда, сув ва ерга бўлган муносабатни ўзгартириш ҳамда ушбу заминда азалдан қарор топган оби ҳаётга энг улуғ неъматлардан бири деган қарашни қайта тиклаш зарур.

Марказий Осиё ҳудуди хавфли табиий жараёнлар ва ҳодисаларнинг кенг доираси ичидадир. Улардан энг катта хавф туғдирувчилари зилзилалар, сув тошқинлари, сел оқимлари ва ер кўчишлари ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг иқлими ва геологик хусусиятлари ҳамда халқ хўжалиги соҳаларининг инфраструктураси фавқулодда ҳолатлар юзага келиши юқори эҳтимолликларига (табиий офатлар, ишлаб чиқаришдаги фавқулодда ҳолатлар, бахтсиз ҳодисалар ва фалокатлар) сабаб бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг ярмидан кўп ҳудуди сейсмик фаол зоналарда жойлашган, бу ерларда 7 баллик кучга эга ер силкинишлари содир бўлиши мумкин. Санот-аграр потенциалининг 87,5%и ушбу ҳудудларда жамланган.

⁹ Каримов И.А. БМТ саммити мингйиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган ялпи мажлисидаги нутқи. 2010 йил 20 сентябрь // Халқ сўзи, 2010 йил 21 сентябрь.

Лекин шу билан бирга, охирги 15-20 йил давомида нисбатан сейсмик осойишталик кузатилмоқда, бу ортиқча сейсмик энергиянинг тўпланиши билан ифодаланадиган хавотирли белги ҳисобланади.

Чорвоқ, Андижон (Ўзбекистон), Токтогул (Қирғизистон), Қайроқум, (Тожикистон), Каттақўрғон, Жанубий Сурхондарё сув омборлари тўғонлари зарарланиши натижасида, айниқса, хавотирли вазиятлар юзага келиши, буларнинг оқибатида республика ҳудудида сув босиш зоналари келиб чиқиши мумкин. Тожикистон тоғларида Усой уюми натижасида юзага келган Сарез кўли алоҳида хавф ҳисобланади. Бу уюм тўсиғи ёриб ўтилган ҳолда Бартоғ, Панж ва Амударё дарёлари водийларида ҳалокатли тошқинлар юзага келиши мумкин.

Мамлакатимизнинг тоғ ёнбағри ҳудудларининг барчаси, Фарғона водийси. Тошкент ва Сурхондарё вилоятлари сел хавфи кучли районлар ҳисобланади. Қорлар эрий бошлайдиган, узоқ вақт давом этадиган ёмғирлар даври апрель - июнь ойларида селлар юзага келиши фаоллашиши кузатилади. Ҳозирги вақтда республикада атиги 5 та сел омбори фаолият юритмоқда, холос.

Марказий Осиёда XXI асрда сув манбаларининг чекланганлиги сабабли сув муаммолари билан боғлиқ вазиятнинг кескинлашиши мумкин. Сув манбалари билан таъминланиши бўйича Ўзбекистон энг ноқулай табиий ҳудудда жойлашган. Марказий Осиёда гидрографик сув манбалари объектлари нотекис тақсимланган. Сирдарё дарёси хавзаси бўйича кўп йиллик, ўртача дарё оқими йилига 37,9 км³ ташкил этади. Шу билан бирга, кўп йиллар давомида ўртача Қирғизистонда йилига 28,0 км³ (73,8 %), Ўзбекистонда - 5,59 км³ (14,8 %) ва Қозоғистонда - 4,08 км³ (10,8) дарё ресурслари шаклланади. Амударё дарёси бассейни бўйича ўртача кўп йиллик ресурслар 78 км³ дан ортиқни ташкил этади, улардан 62,9 км³ (80 % дан ортиғи) Тожикистон ҳудудида шаклланади, Ўзбекистонда 4,7 км³ (6%) қисми шаклланади.

Марказий Осиёда, шу жумладан, Ўзбекистонда чўлга айланиш жараёнларининг тезланиши алоҳида таш-

вишланарли ҳолатдир. Бу фақатгина чўл ҳудудининг ўсиб боришидагина эмас, балки биологик маҳсулдорликнинг ўзгариши даражасида ҳам намоён бўлади. Чўлта айланиб бориш жараёни ер сатҳи биологик маҳсулдорлигининг камайишига олиб келади ва бунинг оқибати - аҳоли учун экологик ноқулайликларнинг келиб чиқиши, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси турлари, насли бузилишига сабаб бўлади. Охириги йилларда Марказий Осиёда янги чўллар майдони деярли 100 минг км га ортган, баъзи районларнинг маҳсулдорлиги эса 50% гача қисқарган.

Чўлта айланиб бориш жараёни маълум даражада ижтимоий-иқтисодий кескинликка (чорвачилик маҳсулдорлигининг пасайиши ва касалликлар келиб чиқишининг ўсишига) сабаб бўлади.

Чўллашишнинг асосий сабаби сувдан нотўғри фойдаланиш ҳамда маълум даражада, иқлим ўзгариши сабабли ҳудудлар ва акватория сув режимининг ўзгариши ҳисобланади. Орол, Устюрт тизими, Қорақум ва Қизилқум чўлларида, Тянь-Шан ва Помир тоғ ёнбағирларида, айниқса, чўлга айланиш жараёнлари фаолдир.

Ер ресурслари доимий равишда турли хилдаги эрозиялардан зарарланмоқда, шу жумладан, сув эрозияси - 2790 минг га (суғориладиган - 339 минг гектар), шамол эрозияси - 20478 минг га (суғориладиган - 2262 минг гектар), 2005 минг га (суғориладиган - 341 минг гектарда) бир вақтнинг ўзида ҳам сув, ҳам шамол эрозиясидан зарарланади.

Сўнгги йилларда Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасида мамлакатда экологик вазиятни ҳамда хўжалик субъектларини текширишни тартибга солиш, соғломлаштиришга қаратилган атроф-муҳитнинг муҳофазаси борасида қонунчиликка риоя қилиш назоратини таъминлаш ва табиий ресурслардан самарали фойдаланиш бўйича маълум ижобий натижаларга эришилди. Олиб борилган чора-тадбирлар натижасида табиий муҳитнинг аҳволи яхшиланди, атмосферага зарарли чиқиндилар ва ифлосланган оқова сувларни ташлаш қисқарди, чиқиндиларни хом ашё сифатида иккинчи бор ишлатиш янада кенгайди.

Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бўйича қабул килинган атроф муҳитни муҳофаза қилиш ҳудудий Дастури асосида Бухоро вилоятида автотранспорт воситаларидан атмосфера ҳавосига ташланаётган зарарли моддаларни камайтириш мақсадида, қатор транспорт воситалари газ ва дизель ёқилғисига ўтказилди. Тошкент вилояти Олмалиқ тоғ-маталлургия комбинатида экологик тоза КБП-2 (кислород-барботаж эритув) ва СК-2 (олтингурут кислотаси) мажмуаси қурилди, "Янги-Ангрен ИЭС" да электрфилтрларни қайта жиҳозлаш ишлари давом эттирилди. "Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи" унитар корхонасида ишлаб чиқариш қувватларини модернизациялаш ҳисобига этилсиз бензин ишлаб чиқариш ҳажмини юқори фоизга етказиш ишлари амалга оширилди.

Ички ишлар вазирлигининг Йўл ҳаракати хавфсизлиги Бош бошқармаси билан автотранспорт корхоналаридаги экологик ҳолат устидан давлат назорати ва автотранспорт воситаларида ишлатилган газларни заҳарлилик ва тутунлиққа текшириш борасидаги қўмитанинг мувофиқлаштирув фаолияти яхшиланди.

Тадбир давомида, республика бўйича ишлатилган газлар таркибидаги зарарли моддаларнинг миқдори белгиланган меъёрдан ортиқ бўлгани аниқланди.

Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар майдонини кенгайтириш ишлари янги босқичга чиқди. Бухоро вилоятида жойлашган "Жайрон" экологик парваришхонаси майдони қарийб 4,7 баробарга кенгайди.

Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар, ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндиларини жойлаштириш ҳамда кўмиш жойлари бўйича давлат кадастрини аниқ таҳлилий материаллари асосида юритиш ишлари ташкил этилди.

"2008-2015 йилларда Айдар-Арнасой кўллари тизимидан самарали фойдаланиш ва унинг экологик ҳолати барқарорлигини таъминлаш ҳаракатлар Дастури"нинг бажарилиши ўз амалий натижасини берди. Айдар-Арнасой кўллари тизимига Рамсар Конвенцияси доирасида Халқа-

ро муҳофаза этиладиган кўллар мақоми берилиб, мазкур кўллар тизими Конвенция Котибияти томонидан 2008 йил 20 октябрда 1841-сон билан расман рўйхатга олинди.

2008 йилда Ўзбекистон Республикаси ва Бирлашган Араб Амирлиги, Қувайт ҳукуматлари ўртасида атроф муҳит муҳофазаси соҳасида ўзаро англашув меморандумлари имзоланди. Мазкур меморандум доирасида Ўзбекистон Республикасининг Қизил китобига киритилган йўрғатувалокни сунъий кўпайтириш шароитларини яратиш, уларнинг генофондини сақлаб қолиш ва турларини кўпайтириш мақсадида Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Бирлашган Араб Амирликларининг тувалоқларни сақлаш маркази билан ҳамкорликда Бухоро ва Навоий вилоятлари ҳудудларида парваришхоналар қурилиши якунига етказилди, жўжаларни парваришлаш учун тўлиқ таркибдаги ҳорижий жиҳозли 14 та контейнернинг монтаж ижраси қилинди (инкубаторлар, озуқаларни тайёрлаш учун махсус хоналар, ветеринария шифохоналари, вольерлар), ташқи электр, сув, газ ва иссиқлик таъминоти тармоқлари қурилди.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси органлари ҳамда бошқа вазирлик, идора ва ташкилотларнинг атроф-муҳит муҳофазаси ҳамда табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, экологик хавфсизликни таъминлаш борасида келгусидаги устувор вазифалари қуйидагилардан иборат:

- табиий ресурслардан, шу жумладан, сув, ер, минерал хом ашё, биологик ресурслардан оқилона ва комплекс фойдаланиш, республиканинг бутун ҳудуди бўйича атроф муҳитнинг ифлосланиш даражасини санитария-гигиена нормаларигача пасайтириш;

- экологик талафот зонаси Оролбўйида, шунингдек, мамлакатнинг экологик жиҳатдан ноқулай бўлган бошқа ҳудудларида экологик ҳолатни маҳаллийлаштириш, қайта тиклаш ва соғломлаштиришни таъминлаш бўйича комплекс чора-тадбирлар кўриш;

- муҳофаза этиладиган янги табиий ҳудудларни ташкил этиш ва мавжудларини кенгайтириш;

- республика аҳолисини сифатли ичимлик суви билан таъминлаш;

- экологик жихатдан тоза ва ресурсларни тежайдиган технологияларни, шу жумладан, қайта тикланувчи энергия манбаларидан фойдаланиш бўйича технологияларни жорий этиш;

- экология соҳасида илмий-техника салоҳиятини ривожлантириш ҳамда фан ва техника ютуқларидан фойдаланиш;

- экологик мониторинг, прогноз ва ахборотларнинг комплекс тизимини амалга ошириш;

- республика ҳудудларини атроф муҳит трансчегаравий ифлосланишини назорат қилиш ва ундан муҳофаза этишнинг ягона хизматини шакллантириш;

- экологик қонунчилик, таълим, маданият ва аҳолини экологик руҳда тарбиялаш, шунингдек, экологик билимларни тартиб қилиш тизимларини такомиллаштириш;

- экологик муаммоларни ҳал этишда жаҳон ҳамжамияти билан ҳамкорликни янада кучайтириш.

Асосий таянч тушунчалар

Атроф табиий муҳит, атроф муҳитнинг ифлосланиши, атмосферага ифлослантирувчи моддаларни чиқариш, ишлаб чиқариш чиқиндилари, хавfli чиқиндилар, экология, экологик хавфсизлик, экологик хавфсизликка таҳдидлар.

Такрорлаш учун саволлар

1. "Атроф табиий муҳит" ва "экология" тушунчаларининг мазмуни, фарқли ҳамда ўхшаш томонлари нималарда ифодаланади?

2. Экологик муаммоларнинг умумий келиб чиқиш сабаблари нималардан иборат?

3. Ўзбекистондаги экологик вазиятни тавсифлаб беринг?

4. Ўзбекистондаги экологик муаммолар нималардан иборат?

5. Орол фожиясининг келиб чиқиш сабаблари нималардан иборат?

6. Орол бўйида вужудга келган экологик вазиятни тавсифлаб беринг?

7. Ўзбекистонда экологик муаммоларни ҳал қилиш учун нималар амалга оширилган?

8. Ўзбекистонда экологик вазиятни яхшилаш, экологик хавфсизликни таъминлаш учун қандай чоралар қўллаш лозим?

11-БОБ. АХБОРОТ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

11.1. Хизматлар бозори ва унинг хавфсизлигини таъминлаш

Хизматлар бозорида хизматларни айирбошлаш жараёнидаги бозор муносабатлари моддий неъматлар шаклидаги товарлар айирбошлашдан фарқ қилади. Ушбу фарқли хусусиятлар қуйидагилардан иборат:

- хизматлар юқори капитал ҳажмкорликка эга ва илм-талаб бўлиб, саноат ёки шахсий эҳтиёжни қондиришга йўналтирилади;

- хизматлар бир вақтнинг ўзида ишлаб чиқарилади ва кўрсатилади (яъни истеъмол қилинади), шу билан бирга, уларни сақлаб бўлмайди;

- товарлар билан бўладиган операциялардан фарқли ўлароқ хизматларни божхона назоратидан ўтказиб бўлмайди;

- баъзи, шу жумладан, уй-жой коммунал ва маиший хизмат турларини халқаро савдо муомаласига киритиб бўлмайди;

- хизматлар соҳаси моддий ишлаб чиқариш соҳаларига нисбатан кўпроқ давлат томонидан хорижий рақобатдан ҳимоя қилинади.

БМТ классификаторига биноан хизматлар 12 туркумдаги 160 турга бўлинади:

1. Ишбилармонлик хизмати турлари - 46 турда.
2. Алоқа хизматлари - 25 турда.
3. Қурилиш ва инжиниринг хизматлари - 5 турда.
4. Дистрибьютерлик хизматлари - 5 турда.
5. Умумтаълим хизматлари - 5 турда.
6. Ташқи муҳитни ҳимоя қилиш бўйича - 4 турда.
7. Молиявий, шу жумладан, суғурта хизматлари - 17 турда.

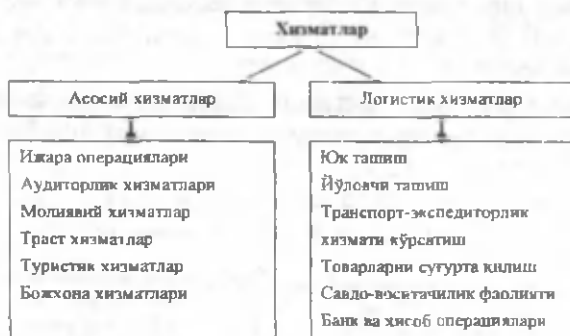
8. Соғлиқни сақлаш ижтимоий хизматлари – 4 турда.
9. Туризм, саёҳат хизматлари – 4 турда.
10. Дам олишни ташкил этиш, маданият, спорт хизматлари – 5 турда.
11. Транспорт хизматлари – 33 турда.
12. Бошқа хизмат турлари.

Жаҳон банки барча хизматларни икки гуруҳга бўлади. Биринчи гуруҳга – капитал ва ишчи кучининг халқаро миқёсдаги ҳаракати билан боғлиқ хизмат турлари, иккинчи гуруҳга эса – инвестициялар ва савдо билан боғлиқ хизматлар киради. Жаҳон савдо ташкилотини классификациясига мувофиқ хизматларнинг 600 га яқин турлари туркумланган.

Бундан ташқари, хизматлар асосий ва улардан келиб чиқувчи логистик хизматлар гуруҳига ажратилади (11.1.1-чизма).

11.1.1-чизма

Хизмат турлари¹

Ҳозирда замонавий ишлаб чиқариш турлари кўпайиб, унда қўлланиладиган техника ва технологиялар, ҳом ашё, бутловчи материаллар жадал янгиланиб бораётгани туфайли интеллектуал фаолият натижалари бозорлари ҳам юқори суръатларда ривожланиб бормоқда. Бу соҳада хўжалик фаолияти субъектлари ўртасида илмий тадқиқот иш-

¹ Качергина Т.Е. Экономическая безопасность. Ростов-н/Д: Феникс, 2007. – С.237.

ларини мувофиқлаштириш, янгиликларни яратиш бўйича ўзаро ҳамкорлик алоқалари ривож топмоқда.

Ушбу жараёнлар билан боғлиқ равишда ноу-хау шаклидаги илмий-техник ахборотлар, лицензия, патентларни айрибошлаш ҳамда халқаро инжиниринг ва шу каби замонавий хизмат турлари ҳам жадал ривожланмоқда.

Хизматлар соҳасининг жадал ривожланиши бу соҳада ҳам иқтисодий хавфсизликни таъминлаш заруратини кучайтирди. Аммо хизмат кўрсатиш соҳаси маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва улардан фойдаланиш ўзига хос бўлгани учун ҳам хавфсизликни таъминлаш ўз хусусиятларига эгадир.

Бозор иқтисодиёти шароитида хизмат кўрсатиш тадбиркорлиги фаолиятига таҳдидлар иқтисодий, ижтимоий, ахборот, сиёсий, криминал, ҳуқуқий, коррупция ва бошқа таснифларга эга бўлади. Хизмат кўрсатиш соҳасидаги хавфсизликни таъминлашнинг асосий йўналишлари ҳуқуқий, ташкилий, техник-муҳандислик ҳимоя чора-тадбирларини ўз ичига олади.

Ҳимоялаш объектларига қуйидагилар киради:

- корхона, ташкилот ходимлари, молиявий маблағлар, валюта, қимматли буюмлар, моддий воситалар (бино-иншоот, техник асбоб-ускуналар);

- хизмат ва тижорат сирини ҳисобланган ахборот ресурслари, маълумотлар базаси таъминот дастурлари;

- ахборотлаштириш воситалари ва тизимлари.

Хизматлар соҳасида иқтисодий хавфсизликни таъминлаш, бир томондан, соҳадаги тадбиркорлик фаолиятини ҳимоялашни, иккинчи томондан эса, рақобат устунлигини, рақобатбардошликни оширишни тақозо этади.

Хизматлар соҳасида ҳам бошқа соҳаларда бўлгани каби бизнес разведка ва контрразведка, рақобат разведкаси вужудга келди. “Бизнес-разведка корхона (фирма) томонидан ўзидан яхшироқ ва самарали фаолият юритаётган бошқа корхона (ташкилот) тажрибаси, тижорат сирини ўрганишни, рақобат курашини олиб боришга йўналтирилади”².

²Боган К. Бизнес-разведка. Внедрение передовых технологий. Пер. с англ./ Кристофер Боган, Майкл Инглиш: под общ. Ред. Б.Л.Резвяченко –М.: Вершина, 2006. –С.10-28.

Бизнес-разведканинг қуйидаги учта асосий тури мавжуд:

- бенчмаркинг жараёнлари;
- бенчмаркинг натижалари;
- стратегик бенчмаркинг.

Бенчмаркинг деганда ўз фаолиятини шу соҳада яхши фаолият юритаётган корхона (фирма) фаолиятига таққослаб, қиёслаб чуқур таҳлил қилиш тушунилади. Бунда корхона ўз олдига таққосланаётган корхонага мос келиш ёки ундан ўзиб кетишни мақсад қилиб қўяди. "Бенчмаркинг" тушунчаси кенг маънога эга бўлиб, юқоридагиларга қўшимча тарзда етуклик стандарти ёки таққосланаётган кўрсаткичлар даражасига эришишни, шунингдек, тармоқда энг юқори натижаларга эришишга имкон берадиган илғор тажрибаларни излашни ҳам англатади.

Бизнес-разведка қўлланиладиган соҳалар ва унинг афзалликлари қуйидагилардан иборат:

- корхона стратегиясини ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш. Бошқа корхона (фирма)ларнинг рақобат стратегияси ва тажрибасини чуқур ўрганиш кам харажатлар сарфлаб янгиликлар яратишга, вазиятларни режалаштиришни тезроқ ўзлаштиришга имкон беради;

- иш жараёнлари ва бизнес-тизимларни реинжиниринг қилиш. Бенчмаркинг ташкилий жараён ва тимларни реструктуризация қилиш (қайта таркиблаш)га, воқелик ва ҳодисаларга турли томондан ёндашишга имкон беради;

- иш жараёнларини мунтазам такомиллаштириб бориш;

- стратегик режалаштириш ва мақсадни белгилаш. Бу бозор ўзгаришларини прогнозлаштириш ва ушбу ўзгаришларга мос вазифаларни тўғри белгилашга имкон беради;

- муаммоларни ҳал қилиш;

- таълим ва гоёларни бойитиш. Ҳар бир бенчмаркинг тадқиқоти ўқиш, ўрганиш бўлиб, бунинг натижасида янги гоёлар яратилади ҳамда мавжуд муаммолар ечимли топилади;

- бозор натижаларини баҳолаш ва таққослаш;

- ўзгаришлар катализатори³;

³ Кочергина Т.Е. Экономическая безопасность. Ростов-н/Д.: Феникс, 2007. -С.239-240.

Хизматлар соҳасида иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг муҳим жабҳаси ахборот хавфсизлиги бўлиб, уни таъминлашда бизнес-разведкадан кенг фойдаланилади.

11. 2. Ахборот хавфсизлигининг моҳияти ва унга таҳдидлар

Тадбиркорлик ресурслари ичида ахборот ресурслари муҳим аҳамиятига эга. Чунки кучли рақобат кураши шароитида ҳаққоний ахборотга эга бўлган тадбиркорлик субъектларигина муваффақиятга эришади.

“Ахборот” (арабча, ахбор – хабарлар, маълумотлар) – муайян воқеа-ҳодисалар тўғрисидаги хабар ёки маълумот, уларни тушунтириш, тушуниш ва идрок этишда қадим замонлардан буён қўлланиб келаётган, кибернетика ва информатиканинг тараққиёти туфайли кейинги вақтда янги, кенг маъно касб этаётган тушунча. Оммавий ахборот воситалари орқали эълон қилинадиган кўрсатув ва эшиттиришларнинг номи, журналистика соҳасидаги махсус жанр ҳам шундай аталади. Бирон воқеа ҳақидаги батафсил маълумот, давлатлар ўртасидаги музокаралар натижасида тузилган битим ёки шартномалар тўғрисидаги расмий хабар ҳам ахборот дейилади⁴.

Ахборот воситаларининг жадал ривожланиши ХХI асрнинг ахборот асри деб аталишига сабаб бўлди. Ахборот технологиялари ахборотлашган жамиятнинг интеллектуал салоҳиятини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этмоқда. Ахборотлашган жамият ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, энг аввало, ахборотни ишлаб чиқариш, унга ишлов бериш, сақлаш ва жамият аъзоларига етказишга боғлиқ эканини англатадиган тушунчадир⁵.

Ахборот ресурслари маълумотлар базалари ва банклари, турли хил архивлар, кутубхоналар, музейлар фонди ва бошқаларни ўз ичига олади.

⁴ Маънавийт: асосий тушунчалар изоҳли луғати. / Тузувчи ва масъул муҳарриф Қ.Назаров. –Т.: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2009. – 46-бет.

⁵ Ўша манба, 47-бет.

Ресурс - бирор нарса ёки ҳодисанинг заҳирасини белгилайди, айти вақтда, у ахборот тизимидаги алоҳида ҳужжатлар ва уларнинг бутун бир мажмуидир. Ахборот ресурс маркази (АРМ) ихтисослашган муассасада тўпланган ҳамда марказлаштирилган босма ва аудио-визуал материаллар мажмуасидир. АРМ компьютер ва алоқа воситалари ёрдамида қўшимча алоқа манбалари ва материалларига кириш имконини беради⁶.

Ахборот ресурсларига таҳдидлар қуйидагиларда ўз ифодасини топади:

- турли йўллар орқали махфий ахборотлар билан танишишга интилиш;

- бузғунчилик мақсадида ахборотларни ўзгартириш;

- ахборот тизимини ишдан чиқариш, бузиш ва бошқалар.

Ахборот хавфсизлигининг яхлитлиги, бошқарувчанлиги, моҳияти таснифларининг барқарорлиги, шунингдек, объектнинг потенциали, ресурсларининг рейтингини ички ва ташқи таҳдидлар, хавф-хатарлар ҳамда нохуш ахборот омиллари таъсиридан сақланишига имкон берадиган ҳолати ҳамда ривожланиш йўналишларини ифодаладиган хусусият ва сифатлари йиғиндисини англатади. Умуман, ахборот хавфсизлиги – шахс, жамият ва давлат ҳаётий зарур манфаатларининг ҳимояланганлик ҳолатидир.

Ҳар бир шахс ахборот олиш эркинлигига эга. Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги - ҳар бир шахснинг ўзи исталган ахборотни излаш, олиш ва тарқатишга ҳақли эканлигидир⁷.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 30-моддасига кўра барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслар фуқароларга уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор бўлган ҳужжат, қарор ва бошқа хил материаллар билан танишиб чиқиш имкониятини яратиб бериши лозим⁸.

⁶ Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли лугати. / Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров. -Т.: Рафур Фулом номидаги НМИУ, 2007. 46-бет.

⁷ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд.-Т.: "Ўзбекистон Миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти. 2000. 529-бет.

⁸ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2009. 30-модда.

Иқтисодий адабиётларда шахснинг ахборот олишдаги манфаати - инсон ва фуқаронинг ахборот олиш, ахборотдан қонунда ман қилинмаган феолиятда, ўзини жисмоний, маънавий ва интеллектуал ривожлантиришда фойдаланиш, шунингдек, шахс хавфсизлигини таъминловчи ахборотни химоялаш ўзининг конституциявий ҳуқуқларини амалга ошириш деб таърифланади.

Ахборот соҳасида жамият манфаатлари ушбу соҳада шахс манфаатларини таъминлаш, демократияни ривожлантириш ва мустақамлаш, кучли демократик, ҳуқуқий давлатни қарор топтириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш, мамлакатда ижтимоий-сиёсий барқарорлик, миллатлараро тотувлик ва бирдамликни, маънавий юксалишни таъминлаш ҳисобланади.

Ахборот соҳасидаги давлат манфаатлари шахс ва фуқароларнинг ахборот олиш ва фойдаланиш бўйича ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, мамлакатда конституциявий тузумни, мамлакат суверенитети ва сарҳадларининг мамлакатда сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий барқарорлиги, қонуний ва ҳуқуқ-тартиботни сўзсиз таъминлаш, тенг ҳуқуқли ва ўзаро манфаатли халқаро ҳамкорликни таъминлаш мақсадида миллий ахборот инфратузилмасини ривожлантириш учун шароит яратишдан иборат⁹.

Ахборот хавфсизлигига таҳдидлар – ахборот соҳасида шахс, жамият ва давлатнинг ҳаётий зарур манфаатларига зарар етказиш имкониятларини изоҳловчи омил ёки омиллар мажмуидир. Мамлакат ахборот хавфсизлигига таҳдидлар давлат статистика тизими, молия-кредит тизими, корхона, муассаса ва ташкилотларда мулк шаклидан қатъи назар бухгалтерлик ҳисоби тизимига ҳамда давлат ижроия ҳокимияти ва бошқарув органларининг ахборот ва ҳисоб тизимларига кўпроқ таъсир кўрсатади. Иқтисодиётнинг нормал амал қилишига компьютер жиноятлари кўпроқ таҳдид солади. Энг кўп тарқалган таҳдид – маълумотлардан рўхсатсиз фойдаланиш ҳисобланиб, у ахборотни олиш қоидаларини бузиш орқали амалга оширилади.

⁹ Кочергина Т.Е. Экономическая безопасность. Ростов-на-Дону.; Феникс, 2007 –С.241-242.

Ахборот хавфсизлигига таҳдид объектлари умумдавлат ахборот ва телекоммукация тизимлари ҳисобланади, жумладан:

- давлат сирлари ва махфий ахборот ҳисобланадиган ахборотларга эга ахборот ресурслари;

- фойдаланилиши чекланган ахборотларни қабул қилиш, узатиш ва қайта ишлашни амалга оширувчи ахборот тизимлари, техник воситалар, автоматлаштирилган бошқарув тизимлари, алоқа ва маълумотлар узатиш тизимлари;

- фойдаланилиши чекланган ахборотларни қабул қилиш, узатиш ва қайта ишлаш амалга ошириладиган техник воситалар ва бинолар мажмуаси.

Ахборот хавфсизлиги объектларини давлат, ташкилот (корхона) ва алоҳида шахс даражасида туркумлаш мумкин (11.2.1-чизма).

11.2.1-чизма

Ахборот хавфсизлиги объектлари (АХБ)¹⁰

Давлат АХБ	Ташкилот АХБ	Шахс АХБ
Миллий маданий кадрият ва авъаналар Ахборот ресурслари Ахборот ресурсларининг шаклланиши, тарқатилиши, фойдаланилиши Ахборот технологиялари Ахборот инфратузилмаси Фуқароларнинг ахборотларни олиш, тарқатиш ва фойдаланиш ҳуқуқлари, чекланган ахборотлар ва интеллектуал мулкни ҳимоялаш	Ташкилотнинг корпоратив маданияти Тижорат сирлари асб сирлари Хизмат сирлари ва бошқа чекланган ахборот. Интеллектуал мулк Имиж Ташкилотнинг ахборот инфратузилмаси	Шахс психикаси, руҳияти Интеллектуал мулк Шахсий, оқлавий сир. Касбий сир. Шахсий маълумотлар. Ишбилармонлик нуфузи

Ахборот хавфсизлигига таҳдидлар ичида ахборот хуружи муҳим роль ўйнайди. Ахборот хуружи иқтисодий жиҳатдан миллий иқтисодиёт беқарорлигини келтириб чиқариш, корхона фаолиятини издан чиқаришга, рақобат курашида мағлуб бўлиш, унинг бозорининг касод бўлиши,

¹⁰ Кочергина Т.Е. Экономическая безопасность. Ростов-на-Дону; Феникс, 2007 -С.243; Боган К. Бизнес-разведка. Внедрения передовых технологий. Пер с англ под ред. Б.Л.Резниченко - М.: Вершина, 2006. -С 28-37.

банкрот бўлиш, шахс иқтисодий хавфсизлигига путур етказишга қаратилган ва ахборот усуллари ёрдамида давлат монополистик бирлашмалари, трансмиллий корпорациялар таъсир доирасини кенгайтиришга интилишдир.

Ахборот хавфсизлиги миллий хавфсизликнинг бир қисми сифатида иқтисодий, молиявий, ҳарбий, экологик ва бошқа барча турдаги хавфсизликлар билан чамбарчас боғлиқдир. Иқтисодий хавфсизликни тўғри ва ҳаққоний баҳолаш ўз вақтида олинган, ишончли ахборотга асосланади¹¹.

Мамлакат ахборот хавфсизлиги ахборот соҳасида унинг миллий манфаатларининг ҳимояланиш ҳолатини ифодалайди.

Миллий манфаатларни ҳимоя қилиш анъанавий куч ишлатиш усулларида ахборот усулларига ўтмоқда. Шу боисдан ахборот мамлакатларнинг ўзаро рақобатлашиш, бир-бирига таъсир кўрсатиш қуролига айланмоқда. Ахборот қуроли - ҳарбий, мафжуравий потенциалнинг муҳим таркибий қисмига айланди.

Ахборот қуроли сифатида ахборот вируслари, электрон копқонлари, икки ёклама фойдаланишга мўлжалланган дастурлар, интеллектуал дастурий тизимлар вужудга келди.

Иқтисодиётда ахборот қуроли инфратузилма, компьютер ва алоқа тармоқлари, транспорт оқимлари, коммуникация каналлари ва воситалари, технологик ва молиявий операциялар, оммавий ахборот воситаларини бошқариш тизимларига таъсир кўрсатади. Ахборот қуроли таъсирида давлат, хўжалик бошқаруви ёки унинг алоҳида томонларини ишдан чиқариш мумкин.

Ахборот хуружлари ва қуроли орқали аҳоли ёки унинг айрим табақа ва қатламлари, асосан, ёшлар онгига таъсир кўрсатилади. Бу йўл билан уларнинг онгини назорат қилиш ҳамда бошқаришга интиладилар. Аҳолида ўз манфаатларига мос онгни шакллантириб, сўнгра мамлакат сиёсий ва иқтисодий ҳаётига, широк даражада ҳудудига кириб келинади.

Ахборот хуружлари ва қуроли орқали инсон онгини назорат қилиш ва бошқариш унинг мафжурасига, маънавиятига, руҳиятига таъсир кўрсатишдан бошланади.

¹¹ Одинцов А.А. Экономическая и информационная безопасность. Справочник. - М.: Изд. «Экзамен», 2005. -С 14-37.

Инсоннинг маънавий ҳаёти ахборот-ташвиқот, мафкуравий, ғоявий таъсирга учраб, таъсир кўрсатувчи кўзлаган мақсад томон ўзгаради.

Ахборот хуружи ва қуроли мафкуравий тажовуз, хуруж воситасига айланади. Мафкуравий тажовуз – муайян миллат, жамият, давлатнинг тинчлиги ва барқарорлигига қарши қаратилган, сиёсий ва конституцион тузумни заифлаштириш ва бузишга йўналтирилган, фуқаро ва жамият хавфсизлигига таҳдид солувчи ғоявий-назарий қарашлар ва унга асосланган амалиёт мажмуи. Мафкуравий тажовуз ёвуз кучлар ва ҳар хил марказлар томонидан бирон-бир мамлакатга нисбатан ичкаридан ёки ташқаридан туриб бевосита амалга ошириладиган ғоявий бузғунчиликнинг бир шаклидир. Улар ўз жирканч мақсадларига эришиш учун ҳар қандай усуллардан, одамларнинг диний, миллий ҳиссиётлари, ҳаётда мавжуд бўлган ижтимоий-иқтисодий қийинчиликлардан, шунингдек, замонавий техника, телекоммуникация воситаларидан усталик билан фойдаланишга ҳаракат қилади¹².

Бунинг оқибатида мамлакатда ижтимоий низолар, қарама-қаршилиқлар юз бериб, ижтимоий сиёсий беқарорлик, фуқаролар уруши каби энг ноҳуш вазиятлар юзага келиши мумкин. Иқтисодий ҳаётда ахборот хуружлари, қуроллари таъсирида хўжалик субъекти ўз товарларини бозорларда сота олмасдан, касодга учраши ва банкрот бўлиши мумкин. Шу боисдан ахборот хавфсизлигини таъминлаш жамият, давлат, шахс хавфсизлигини таъминлашнинг муҳим таркибий қисмига, заруратта айланди.

11.3. Ахборот хавфсизлигини таъминлаш механизми

Ахборот хавфсизлигини таъминлаш моддий ва интеллектуал харажатлар қилишни тақозо қилади. Шунингдек, давлат ўзининг миллий манфаатлари доирасида оммавий ахборот воситалари фаолиятини тартибга солувчи демократик ҳуқуқий таъсир воситаларининг шакл ҳамда усулларини ишлаб чиқади ҳамда амалга оширади.

¹² Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати. / Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров –Т.: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2007. -296-бет.

Ахборот хавфсизлигини таъминлаш вазифалари қуйидагилардан иборат:

- ахборот жараёнларининг глобаллашуви шароитида ахборот тармоқларининг шаклланишида миллий манфаатларни ҳимоя қилиш;

- давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, ташкилот, корхона ва фуқароларни ҳаққоний, тўлиқ маълумотлар билан ўз вақтида таъминлаш. Бу эса улар учун қарор қабул қилишга асос бўлиб хизмат қилади;

- давлат, жамият, шахс ахборот хавфсизлигига зиён келтирадиган даражада ахборот ресурслари бутунлиги бузулишининг олдини олиш;

- фуқаро, ташкилот ҳамда корхоналарнинг ахборот фаолияти соҳасидаги ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш ва амалга ошириш;

- мамлакат ахборот инфратузилмасини ҳимоя қилиш ва такомиллаштириш;

- халқаро ахборот муҳити ва майдонига қўшилишини таъминлаш;

- ахборот соҳасидаги таҳдидлар ва хавф-хатарларга қарши ҳаракат қилиш.

Мамлакатда ахборот хавфсизлигини иқтисодиёт соҳасида таъминлашнинг асосий чора-тадбирлари қуйидагилардан иборат:

- статистик, молиявий, биржа, солиқ, божхона маълумотларини яратиш, йиғиш, қайта ишлаш, сақлаш, узатиш ва ҳимоялаш устидан давлат назоратини ташкил этиш ҳамда амалга ошириш;

- ахборотларни ҳимоя қилишнинг сертификатлашган миллий воситаларини ишлаб чиқиш ва уларни статистик, молиявий биржа, солиқ, божхона маълумотларини йиғиш, қайта ишлаш, сақлаш, узатиш тизими ва воситаларига жорий этиш;

- электрон савдо ва электрон пуллар ҳамда уларнинг стандартлашган тизимлари базасида ҳимояланган миллий электрон тўловлар тизимини ишлаб чиқиш ва жорий этиш, шунингдек, улардан фойдаланишни тартибга солувчи ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар базасини ишлаб чиқиш;

- иқтисодийда ахборот муносабатларини тартибга солувчи ҳуқуқий норматив базани мунтазам равишда такомиллаштириб бориш;

- иқтисодий ахборотларни йиғиш, қайта ишлаш, сақлаш ва узатиш тизимларида ишлаш учун ходимларни тайёрлаш ва танлаш усулларини такомиллаштириш.

Ахборот хавфсизлигини таъминлаш йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- ахборот хавфсизлигини таъминлашда давлат сиёсати ва тизимини ишлаб чиқиш ҳамда уни амалга ошириш учун ахборот хавфсизлигига таҳдидларни аниқлаш, баҳолаш ва прогнозлаштириш шакллари, усуллари ҳамда воситаларини такомиллаштириб бориш;

- ахборот хавфсизлигини таъминлаш тизим ва воситалари самарадорлигини баҳолаш тамойиллари, мезонлари ва усулларини ишлаб чиқиш;

- ахборот технологиялари хавфсизлигини таъминлаш, ахборотларни ҳимоялашнинг замонавий усул ҳамда воситаларини ишлаб чиқиш;

- ахборот хавфсизлигини таъминлаш ва ахборот технологиялари соҳасида кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишнинг ягона тизимини яратиш.

Ахборот хавфсизлигини таъминлаш усуллари умумий ва хусусий турларга бўлинади. Умумий усуллар, ўз навбатида, ҳуқуқий, ташкилий-техник ва иқтисодий усуллардан иборат.

Ҳуқуқий ҳимоя - ҳуқуқий асосда ахборотни ҳимоялашни таъминловчи махсус қонунлар, бошқа меъёрий-ҳуқуқий актлар, қоидалар, жараёнлар ва тадбирлар мажмуидир.

Ташкилий ҳимоя - ижрочиларга қандайдир зарар етказишни камайтирадиган ёки унинг олдини оладиган меъёрий-ҳуқуқий асосдаги ижрочиларнинг ҳамкорлиги ва ишлаб чиқариш фаолиятини регламентлаштириш.

Муҳандислик-техник ҳимоя - тижорат фаолиятига зарар етказилишига тўсқинлик қилувчи турли техник воситалардан фойдаланиш.

Ахборотни ҳимоялашга йўналтирилган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар тузилмаси:

- конституциявий қонунчилик;
- умумий қонунчилик (шахс, фуқаро, антимонопол фаолият ва бошқалар тўғрисида);
- махсус қонунчилик (иқтисоднинг алоҳида соҳалари, давлат қурилиши соҳаси, банк, ҳарбий, мудофиа соҳалари ва ҳ.к.);
- ахборотни ҳимоялашга тегишли қонунчилик ("Давлат сирларини ҳимоялаш тўғрисида"ги Қонун);
- ахборотни ҳимоялаш бўйича қонуности меъёрий ҳужжатлари;
- ахборотлаштириш соҳасида ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик меъёрларини ўз ичига олган ҳуқуқни муҳофаза қилувчи қонунчилик¹³.

Асосий ташкилий тадбирлар қуйидагилардан иборат:

- ҳудудга ва бинога бегона шахсларнинг махсус улашиш тизимлари орқали яширин киришининг олдини олиш мақсадида режимни ва қўриқлашни ташкил этиш, объектга кирувчиларнинг кириш-чиқиш вақтини назоратга олиш, рухсатнома режимини ташкил этиш;
- махфий ахборотлар билан ишлаш учун махсус улашиш тизимига эга алоҳида бинолар ажратиш, объектга кирувчиларнинг кириш-чиқиш вақтини назоратга олиш, рухсатнома режимини ўрнатиш;
- шахсий таркиб билан ишлашни ташкил қилиш, саралаб олиш ва жой-жойига қўйиш, ходимларни ўргатиш, махфий ахборот билан ишлаш қоидаларига ўргатиш, ахборотни ҳимоялаш қоидалари бузилган ҳолларда жавобгарлик чоралари билан таништириш;
- ҳужжатлар билан ишлашни ташкил этиш, ахборотдан фойдаланиш билан биргаликда, уни ҳисобга олиш, фойдаланиш, қайтариш, сақлаш ва йўқ қилиш;
- махфий ахборотни йиғиш, қайта ишлаш, тўплаш ва сақлаш техник воситаларини ишлатишни ташкил этиш;
- ахборот хавфсизлигига бўлган ички ва ташқи таҳдидларни таҳлил қилиш бўйича ишларни ташкил қилиш, унинг ҳимоясини таъминлаш бўйича тадбирлар ишлаб чиқиш;

¹³ Қаранг: Крысин А. Информационная безопасность. Практическое руководство. - М.: СППРК, К.. ВЕК, 2003. -С 217-231; 232-250; 266-280.

- ҳужжатларни ҳисобга олиш, сақлаш ва йўқ қилишнинг ўрнатилган тартиблари бўйича шахсий таркибнинг махфий ахборот билан ишлаштини тизимли назоратга олиш бўйича ишларни ташкил этиш.

Муҳандислик-техник ҳимояда қуйидагилар ишлатилади:

- махфий ахборот ташувчиларга бегона шахсларнинг киришига тўсқинлик қилувчи қурилма воситаларини ўз ичига олувчи жисмоний воситалар;

- аппарат воситаларининг ахборот ҳимоялаштини таъминлаш учун техник воситалар орқали ноқонуний уланиш, тарқалиш тўғрисида ахборот берувчи, ахборотни ҳимоялаш учун ишлатиладиган қурилмалар, ускуналар, жиҳозлар ва бошқа техника (телефон аппаратлар, махсус қурилмалар, автоматлаштирилган телефон станцияси ва бошқалар);

- махсус дастурлар, дастурий жамламалар, ахборотни ҳимоялаш тизимлари ва дастурий воситалар, ахборот тизимлари ҳамда қайта ишлаш воситалари;

- криптографик воситалар – турли шифрлаш усулларида фойдаланиб, ЭХМда сақланадиган ва қайта ишланадиган, алоқа тизимлари ва тармоқлари орқали узатиладиган ахборотни ҳимоялашнинг махсус математик ёки алгоритмик воситалари.

Иқтисодий усуллар ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг молиялаштириш тартиби, ахборотларни ҳимоялашнинг ҳуқуқий ва ташкилий-техник, муҳандислик-техник усуллари молиялаштириш тизимини такомиллаштириш, ахборот рискларини суғурта қилишни ўз ичига олади.

Иқтисодий хавфсизликнинг таркибий қисми сифатида ахборот хавфсизлигини таъминлаш жараёнида давлат сиёсатининг барча усулларни мувофиқлаштириш ҳамда улардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш муҳим аҳамиятга эгадир.

11.4. Ўзбекистонда ахборотни ҳимоялаш давлат тизими

Ахборот ресурслари ва ахборот тизимларининг хавфсизлиги қуйидаги мақсадларда амалга оширилади:

- шахс, жамият ва давлатнинг ахборот хавфсизлигини таъминлаш;

- ахборот ресурсларини қалбакилаштириш, ўғирлаш, йўқотиш, бузиш, тўсиб қўйиш ва бошқа рухсат этилмаган фойдаланишларнинг олдини олиш;

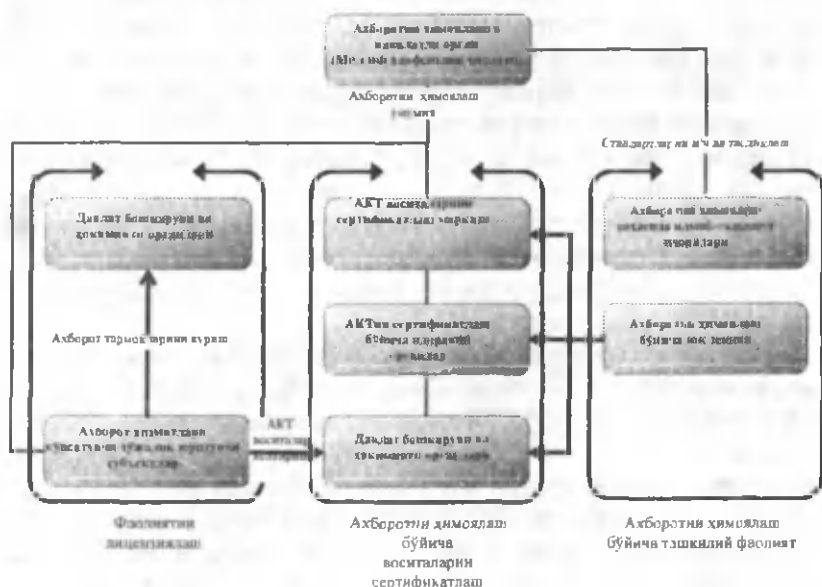
- ахборотни бузиб кўрсатиш, кўчириш, тўсиб қўйиш бўйича ноқонуний ҳаракатларни ва ахборот ресурслари ҳамда ахборот тизимларига бошқа таъсир шакллариининг олдини олиш;

- давлат сирлари ва махфий ахборотлари мавжуд бўлган ахборот ресурсларини сақлаш¹⁴.

“Ахборотлаштириш тўғрисида”ги Қонуннинг 20-моддасига кўра:

- ахборот ресурслари ва ахборот тизимлари муҳофаза қилинишини ташкил этиш тартиби уларнинг мулкдорлари, эгалари томонидан мустақил белгиланади;

- давлат сирлари ҳамда махфий сирлар тўғрисидаги ахборотни ўз ичига олган ахборот ресурслари ва ахборот тизимларининг муҳофаза қилинишини ташкил этиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

¹⁴ Ўзбекистон Республикасининг “Ахборотлаштириш тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрири) 2003 йил 11 декабрь, 19-модда.

Ўзбекистон Республикасининг “Ахборотлаштириш тўғрисида”ги Қонунига мувофиқ, юридик ва жисмоний шахслар томонидан ахборот-коммуникация технологиялари ва Интернет тармоғидан фойдаланиш хавфсизлигини таъминлашнинг миллий тизимини янада такомиллаштириш, уларга компьютер хавфсизлигига таҳдидларни ўз вақтида аниқлаш, бартараф этиш ва таъсирини йўқотиш масалаларида кўмаклашиш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 5 сентябрдаги «Миллий ахборот-коммуникация тизимларининг компьютер хавфсизлигини таъминлаш бўйича қўшимча чоралар тўғрисида»ги ПҚ-167-сон Қарори асосида “Узинфоком” маркази қошида Компьютер ҳодисаларига қарши чора кўриш хизмати (UZ-CERT) ташкил қилинган.

UZ-CERT хизматининг асосий вазифалари қуйидагилар деб белгиланган:

- миллий ахборот тармоғи операторлари, провайдерлари ва бошқа субъектларининг компьютер хавфсизлиги бўлинмаларининг компьютер ва ахборот технологияларидан фойдаланиш соҳасидаги қонунбузарликларни бартараф этиш масалалари бўйича ҳаракатларини мувофиқлаштириш;

- компьютер хавфсизлигини таъминлашнинг халқаро тажрибасини инобатга олиб, миллий фойдаланувчиларга, самарали дастурий-аппарат воситаларидан фойдаланган ҳолда, ахборот тизимларига ноқонуний кириш ҳолатларини бартараф этишга оид тавсиялар ишлаб чиқиш, миллий фойдаланувчиларга маслаҳат бериш хизматлари ва техник кўмак кўрсатиш;

- компьютер тизимларига қаратилган хакерлик ҳужумлари юзасидан хабарларни тезкор қабул қилиш ва зудлик билан ёрдам кўрсатиш, Интернет тармоғи ва бошқа ахборот тизимлари, шунингдек, маҳаллий ва корпоратив компьютер тармоқлари фойдаланувчиларига юзга келган ахборот хавфсизлиги таҳдидлари тўғрисида ўз вақтида хабар қилиш.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2001 йил 12 майдаги ЎРҚ 222-II-сон Қарори билан амалга оширилиши учун лицензиялар талаб қилинадиган фаолият турларининг рўйхати тасдиқланган.

Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил 17 июлдаги ЎРҚ-102-сон Қонунига кўра Ахборотнинг криптографик ҳимоя воситаларини лойиҳалаштириш, тайёрлаш, ишлаб чиқариш, реализация қилиш, таъмирлаш ва улардан фойдаланиш фаолиятини лицензиялаштириш талаби қўйилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ – 614-сон Қарори билан Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик хизмати ахборотни криптографик муҳофаза қилиш соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга оширувчи ва маҳсулотлар (хизматлар)ни сертификатлашни таъминловчи ваколатли орган деб белгиланди.

Ўзбекистон Республикасида ахборотни криптографик муҳофаза қилиш тўғрисидаги Низомга мувофиқ ахборотни криптографик муҳофаза воситаларини ишлаб чиқишда:

- лицензион дастурий маҳсулотлар ишлатилиши;
- талабларнинг ваколатли орган билан келишрилиши;
- ахборотнинг криптографик муҳофаза воситаларининг

илмий тадқиқот ишлари олиб бориш йўли билан ишлаб чиқилиши ва бошқа талаблар белгиланган.

Ўзбекистон Республикасида ахборотни криптографик муҳофаза қилиш воситаларини сертификатлаш тўғрисидаги низомлар тасдиқланди.

Ўзбекистон Республикасида Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 21 ноябрдаги 242-сон Қарори билан Ахборотнинг криптографик ҳимояси воситаларини лойиҳалаштириш, тайёрлаш, ишлаб чиқариш, реализация қилиш, таъмирлаш ва улардан фойдаланиш фаолиятини лицензиялаш тўғрисида НИЗОМ тасдиқланди.

Ахборотнинг криптографик ҳимояси воситаларини лойиҳалаштириш, тайёрлаш, ишлаб чиқариш, реализация қилиш, таъмирлаш ва улардан фойдаланиш фаолиятини амалга оширишда лицензия талаблари ва шартларига қўйидагилар қиради:

- лицензиат ахборотнинг криптографик ҳимояси соҳасидаги қонун ҳужжатларига мажбурий риоя қилиши;
- лицензияланадиган фаолиятнинг аризада кўрсатилган тури бўйича ахборотнинг криптографик ҳимояси соҳасидаги фаолиятни тартибга солувчи техник ва методик

хужжатларнинг, шу жумладан, ички низмлар, йўриқ-номалар, услубий қўлланмаларнинг мавжуд бўлиши;

- ахборотнинг криптографик ҳимоя воситаларини тайёрлаш ва ишлаб чиқишда Ўзбекистон Республикаси давлат стандартлари ҳисобланадиган криптографик алгоритмларни ёхуд ахборотнинг криптографик ҳимоя воситалари соҳасидаги ваколатли орган томонидан тавсия қилинадиган стандартларни қўллаш;

- мувофиқлик сертификатига эга бўлган ахборотларни криптографик ҳимоя қилиш воситаларидан, шунингдек, ахборотларни криптографик ҳимоя қилиш соҳасидаги ваколатли орган билан келишилган ҳолда фойдаланиладиган криптотизимлардан фойдаланиш;

- давлат сирларига тегишли деб топилган маълумотларга эга бўлган ахборотни, шунингдек, ҳимоя қилиниши қонун ҳужжатларида белгиланган бошқа ахборотни криптографик ҳимоя қилиш соҳасидаги фаолиятни амалга оширишда давлат сирларидан фойдаланиш учун қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда расмийлаштирилган ружсатномага эга бўлган мутахассисларнинг лицензия талабларида мавжуд бўлиши;

- норматив талабларга мувофиқ бўлган техник ўлчаш ва назорат қилиш воситалари, асбоблар ва қурилмаларнинг мавжуд бўлиши.

Компьютер жиноятлари (computer crime) – бу компьютер ахборотидан фойдаланиб амалга оширилган жиноят. Бунда компьютер ахбороти жиноят содир қилиш воситаси ҳисобланади. Қуйидагилар жиноий ҳаракатлар ҳисобланади:

1. Қонун билан ҳимояланган компьютер ахборотидан қонунга хилоф равишда фойдаланиш.

2. ЭХМ (электрон ҳисоблаш машинаси) ёки шундай дастурли тизимлар учун зарарли дастурларни яратиш, ишлатиш ва тарқатиш.

3. ЭХМни, ЭХМ тизими ёки уларнинг тармоғидан фойдаланиш қоидаларини бузиш. Одатта кўра, бу жиноятлар бошқа жамиятга хавфли фаолият билан бирга амалга оширилади. Бунга сабаб, компьютер ахборотидан бошқа жиноятни содир этишда фойдаланилади, унинг ўзи жамият учун хавф-

ли предметга айланади. Компьютер ахборотидан унинг ҳуқуқий ҳимоясини бузмасдан ноқонуний фойдаланиш мумкин эмас, айниқса, ўтириш, йўқотиш, бузиш, қалбакилаштириш, йўқ қилиш, ўзгартириш, кўчириш, тўсиб қўйиш.

Кўпинча компьютер ахбороти қуйидаги жиноятларни содир этиш учун ишлатилади:

- 1) муаллифлик ва аралаш ҳуқуқларни бузиш;
- 2) фирибгарлик;
- 3) қалбакилаштириш, қалбаки ҳужжатлар, штамплар, муҳрлар ва бланкларни тайёрлаш ёки чиқариш;
- 4) қалбаки кредит ёки ҳисоб карталари ва бошқа тўлов ҳужжатларини тайёрлаш ёки чиқариш;
- 5) қалбаки пул ёки қимматли қоғозларни тайёрлаш ёки чиқариш;
- 6) ЭХМ тармоғи - Интернетга уланишда бегона логин ва паролдан ноқонуний фойдаланиш – ишонччи суиистеъмол қилиб ёки алдов йўли билан моддий зарар етказиш;
- 7) солиқ тўловларидан бўйин товлаш;
- 8) телефон суҳбатлари, почта, телеграф ёки бошқа хабарлар, яширин ёзишмалар сирини бузиш;
- 9) тижорат ёки банк сирларини ташкил этувчи ахборотларни ноқонуний олиш ва тарқатиш.

Ахборотлаштириш ва маълумотлар узатиш соҳасида қонунга хилоф ҳаракатларни содир этганлик учун жавобгарликни кучайтириш мақсадида, Ўзбекистон Республикасининг N ўРҚ -137-сонли Қонуни билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритилган.

Жумладан:

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига ХХ-И боб. Ахборот технологиялари соҳасидаги жиноятлар.

- 278-1-модда. Ахборотлаштириш қоидаларини бузиш.
- 278-2-модда. Компьютер ахборотидан қонунга хилоф равишда (рухсатсиз) фойдаланиш.
- 278-3-модда. Компьютер тизимидан қонунга хилоф равишда (рухсатсиз) фойдаланиш учун махсус воситаларни ўтказиш мақсадини кўзлаб тайёрлаш ёхуд ўтказиш ва тарқатиш.

· 278-4-модда. Компьютер ахборотини модификациялаштириш.

· 278-5-модда. Компьютер саботаж.

· 278-6-модда. Зарар келтирувчи дастурларни яратиш, ишлатиш ёки тарқатиш.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси.

· 155-1-модда. Компьютер тизимидан фойдаланиш қоидаларини бузиш. Ахборот хавфсизлигини таъминлаш нафақат иқтисодий, шу билан бирга, мафкуравий, маънавий, ижтимоий-сиёсий соҳалардаги хавфсизликни таъминлашда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Асосий таянч тушунчалар

Хизматлар, хизматлар бозори, хизматлар соҳасидаги хавфсизлик, ахборот хавфсизлиги, ахборот хавфсизлигига таҳдидлар, бизнес разведка, бенчмаркинг, ахборот хавфсизлиги объектлари, ахборот хуружи, ахборот хавфсизлигини таъминлаш усуллари.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ахборот, ахборот хизмати ва унинг турлари деганда нима тушунаси?

2. Ахборот хавфсизлиги қандай мазмун-моҳиятга эга?

3. Бизнес-разведка нима? У қандай мақсадда амалга оширилади?

4. Бенчмаркинг нима? Уни қўллашда қанлай мақсад кўзланади?

5. Ахборот хавфсизлигини таъминлаш учун қандай усуллардан фойдаланилади?

6. Компьютер жиноятлари қандай мақсадларда амалга оширилади?

7. Компьютер жиноятларидан қандай ҳимояланиш мумкин?

8. Ахборот хуружи ва мафкуравий тажовуздан қандай ҳимояланиш мумкин?

12-БОБ. ХУФЁНА ИҚТИСОДИЁТ ВА КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ КУРАШ

12.1. Хуфёна иқтисодиётнинг мазмуни ва вужудга келиш сабаблари

Мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда хуфёна иқтисодиёт ва коррупцияга қарши кураш чоратadbирлари муҳим ўрин тутади. Криминал элементларнинг ишлаб чиқариш ва молиявий муассасаларга, турли соҳа, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларига кириб бориши оқибатида миллий бойлик, давлат бюджети даромадларини тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёнида улар иштирокининг кенгайиб бориши миллий ва шу жумладан, иқтисодий хавфсизликка жиддий хавф солади.

Хуфёна иқтисодиёт, коррупция, уюшган жиноятчилик ҳамма мамлакатларда ва ҳамма даврларда бўлган. Иқтисодий адабиётларда хуфёна иқтисодиётга турли хил таърифлар берилган:

1. Хуфёна иқтисодиёт – қонун асосида ман қилинган фаолият турлари.

2. Хуфёна иқтисодиёт – иқтисодий фаолиятнинг кузатилмаган ва яширин фаолият тури.

3. Хуфёна иқтисодиёт расмий статистикада у ёки бу сабабларга кўра ҳисобга олинмаган ҳар қандай иқтисодий фаолият бўлиб, унда ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматлар ялпи ички маҳсулот таркибига киритилмайди ҳамда солиққа тортилишдан четда қолади.

Хуфёна иқтисодиёт миллий хавфсизликка таҳдид сифатида алоҳида шахслар, шахслар гуруҳи, институционал субъектлар ўртасидаги моддий неъмат ва хизматлар ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш юзасидан бўладиган муносабатлар йиғиндиси бўлиб, унинг натижалари расмий статистикада ҳисобга олинмайди ва солиққа тортилмайди.

Хуфёна иқтисодиётнинг амал қилиши давлат иқтисодий хавфсизлигига потенциал ва реал хавф: таҳдид солади. У нормал иқтисодий жараёнларга, расмий иқтисодиётда содир бўладиган даромадларнинг шаклланиши ва тақсимланиши, халқаро савдо, инвестициялаш, иқтисодий ўсиш жараёнларига таъсир кўрсатади.

Иқтисодиёт фанида иқтисодиётнинг қайси секторга, яъни норасмий, криминал, фактив, хуфёна ёки очик, расмий иқтисодиётга тегишли эканлигини аниқлашда қуйидаги мезонлар асос қилиб олинади:

- давлатнинг фискал (солиқ) манфаатлари;
- ЯИМнинг реал ҳажми;
- ҳуқуқий параметрлар;
- хўжалик субъектлари ўзаро ҳаракати тавсифи.

Хуфёна иқтисодиёт даромадларни солиққа тортишдан яширишда намён бўлади. Солиқ тўлашдан бўйин товлаш усуллари қуйидагилардан иборат:

- турли банкларда бир неча ҳисоб рақамларини очиб, улар орқали бухгалтерия ҳисобида тўлиқ кўрсатилмаган ҳолда пул операцияларини амалга ошириш;

- траст, вексел ва бошқа ҳисоблардан фойдаланиш;

- “иккиёқлама бухгалтерия” юритиш, нақд пуллар билан муомала қилиш, шу орқали даромад ва пул тушумларини солиқдан яшириш;

- корхонани бир шаҳар, туманда рўйхатдан ўтказиш, аммо ҳисоб рақамини бошқа шаҳар, тумандаги банкларда очиб орқали корхона солиқ тўлашдан рўйхатга олинган жойида ҳам, фаолият юритган жойида ҳам қочади, яъни бўйин товлайди;

- ҳисобга олинмаган харажатлар ҳисобига сотилаёт-

ган маҳсулот (хизмат, ишлар)нинг таннархини ошириб кўрсатиш;

- расмий ҳисоб ва тўлов ҳужжатларида томонларнинг келишувига асосан бажарилган иш (кўрсатилган хизматлар) қиймати паст нархларда кўрсатилади, унинг қолган қисми нақд пул шаклида ўзаро тақсимлаб олинади. Нақд пуллардаги даромад солиққа тортишдан яширилади.

Хуфёна иқтисодиёт доирасида амалга ошириладиган операцияларни қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

- тўлиқ бухгалтерлик ҳисобидан чиқарилган, ҳеч қаерда ҳисобга олинмайдиган хўжалик-молия операциялари. Бундай операциялар ҳуқуқий жиҳатдан рўйхатга олинган ва умуман рўйхатга олинмаган корхоналар томонидан амалга оширилади;

- қисман яширилган операциялар. Бунда корхоналар томонидан амалга оширилган операцияларни бир қисми, яъни олинган даромаднинг бир қисми бухгалтерияда ҳисобга олинмайди, солиққа тортишдан яширилади.

Хуфёна иқтисодиёт амалдаги қонунчиликка зид келиши ёки зид келмаслиги нуқтаи назаридан криминал, жиноий ёки кузатилмаган хуфёна иқтисодиёт секторларига ажратилади. Криминал, яъни жиноий, қора хуфёна иқтисодиётда умуман иқтисодий фаолият яширилади. Кузатилмаган, норасмий иқтисодиёт секторида сарф харажат, даромад яширилади ёки умуман ҳисобга олинмайди¹.

Криминал, жиноий хуфёна иқтисодиётни ноқонуний ишлаб чиқариш, яширин ишлаб чиқариш ва онгли равишда олдиндан режалаштириб, гаразли мақсадларни кўзлаб қилинган жиноятлар ташкил этади.

Ноқонуний ишлаб чиқаришга бизнес ва тадбиркорлик шаклида ташкил этилган, қонунчиликда қатъиян ман қилинган фаолият турлари киради. Бундай фаолият турларига қуйидагилар киради:

¹ Вечканов Г.С. Экономическая безопасность. Учебник для вузов. – СПб.: Питер 2007. Глава 12; Попов Ю.Н., Тарасов М.Е. Теневая экономика в системе рыночного хозяйства. Учебник. – М.: Дело, 2005. – С 11-43.

- қуроли-яроғ ишлаб чиқариш ва сотиш;
- наркобизнес;
- контрабанда;
- қиморхона, қимор ўйинларини ташкил этиш;
- одим савдоси;
- фоҳишабозлик ва ҳ.к.

Ушбу фаолият турлари яширин, нолегал корхона, цех, яширин бизнес ва тадбиркорлик субъектлари ёки расмий равишда фаолият юритаётган корхоналар (фирмалар) шаклида ташкил этилади. Яширин, жинорий хуфёна иқтисодиёт доирасида уюшган жиноятчилик вужудга келиб, ривожланади. Уюшган жиноятчиликка асосланган жинорий хуфёна иқтисодиёт кўпгина ҳолатларда юқорида баён қилинган қонунчиликда ман қилинган товарлар ва хизматлар ишлаб чиқариш ҳамда сотиш билан шуғулланади. Яширин ишлаб чиқаришдан кўзланган мақсад ҳаддан ташқари юқори даромад олиш, солиқ тўламаслик, техника хавфсизлиги ва меҳнат муҳофазаси қоидаларини бузиш орқали ишлаб чиқаришни ташкил этиш, юқори трансакция харажатларининг мавжудлигидир. Хуфёна ишлаб чиқариш ташкиллаштирилган, уюшган жиноятчилик асосида ёки мустақил якка тартибдаги жиноятчилик асосида амалга оширилади.

Уюшган жинорий иқтисодий фаолият шаклларида бири рэкетдир. Рэкет одимларни қўрқитиш, шантаж қилишга асосланган бизнес ҳисобланади. Рэкет таъмагирлик ва криминал монополия шаклларида намоён бўлади. Таъмагирлик зўравонлик ёки криминал рақобат усуллари орқали бизнес субъектларига таҳдид қилиб, улардан пул ундириш ҳисобланади. Криминал монополия криминал, жинорий воситалардан фойдаланиб, рақобатчини қўрқитиш ёки йўқ қилишдир.

Яширин, рўйхатга олинмаган корхона ва ишлаб чиқаришларни, цехларни ташкил этишнинг асосий сабаблари кичик бизнес ва тадбиркорликни ташкил қилишда юқори технологик харажатлар қилишнинг қийинлиги, оғирлиги, яширин ишлаб чиқарилган товар ва хизматларга юқори монополь нархларни белгилаш, шу боисдан юқори даромад олиш имкониятининг юқорилиги.

Яширин ишлаб чиқариш қонунчилиқда рухсат этилган фаолият доирасида лицензия олмасдан, рухсатсиз ёки фаолият учун ҳуқуқи бўла туриб, солиқдан қочиш, даромадни солиққа тортилишидан яшириб фаолият юритишда намоён бўлади.

Норасмий, кузатилмаган иқтисодиёт сектори қонунчилиқда ман қилинмаган фаолиятлар доирасида ноформал иш билан бандлик, ҳеч қандай ҳуқуқий ҳужжатларсиз фаолият юритадиган хўжалик субъектларидир. Уларга ҳуқуқий шахс мақомига эга бўлмаган, ноформал тадбиркорлик, бизнес билан шуғулланувчи ишлаб чиқарувчилар киради. Ушбу фаолият натижасида олинган даромадлар солиққа тортилмайди. Шу билан бирга, улар ижтимоий тўловлар тўламагани учун ҳам ижтимоий истеъмол фондларини ташкил этишда иштирок этмайди.

Хуфёна иқтисодиёт иқтисодий фаолият натижаларига кўра маҳсулдор ёки фиктив шаклларда ҳам намоён бўлади. Маҳсулдор хуфёна иқтисодиёт одатдаги товар ва хизматлар ёки кишиларнинг деструктив эҳтиёжларини қондиришга мўлжалланган товар ва хизматлар ишлаб чиқаришда ифодаланаяди. Фиктив иқтисодиёт расмий иқтисодиёт доирасида қўшиб ёзиш, ўзлаштириш, порахўрлик, товламачилик, харидорларни алдаш, сифатсиз, ностандарт маҳсулотлар ишлаб чиқариш натижасида даромадлар олишда намоён бўлади.

Фиктив иқтисодиётда хўжалик субъекти норасмий иқтисодий алоқалар, фаолият муҳити, шароитига эга бўлиш орқали қўшимча сунъий равишда даромад олиш имкониятига эга бўлади.

Сунъий шароитлар орқали қўшимча даромад олиш имконияти қуйидагиларда намоён бўлади:

- айрим корхоналарга асосли бўлмаган ҳолда фаолият имтиёзларининг берилиши;

- давлат мулкани унинг тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнларида айрим хўжалик субъектларига асоссиз равишда устунлик, имтиёз бериш;

- мулк муносабатларининг ҳуқуқий ва иқтисодий жиҳатдан етарли даражада тартибга солинмаганлиги;

- мулк, даромад, моддий неъматларни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёнларига маъмурий бошқарув органларининг таъсир кўрсатиш ҳуқуқининг мавжудлиги.

Хуфёна иқтисодиёт ижтимоий ишлаб чиқариш босқичларига кўра хуфёна ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш, истеъмол шаклларида намоён бўлади. Хуфёна ишлаб чиқариш ноқонуний, ҳисобга олинмаган, яширин, майда ишлаб чиқариш, сифатсиз маҳсулотлар чиқариш, ишлаб чиқариш ресурсларидан нораціонал фойдаланишда намоён бўлади.

Хуфёна тақсимлаш даромадларни ноқонуний тақсимлаш, махсус тақсимот, давлат мулкани ўғирлаш, ўзлаштириш, фуқаролар хусусий мулкига тажовуз қилиш ва унга нисбатан жиноятларда ифодаланади.

Хуфёна айирбошлаш ноқонуний савдо, харидорларни алдаш, ноқонуний тарзда ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотиш шаклларида юз беради.

Хуфёна истеъмол – ноқонуний йўл билан топилган неъматларни истеъмол қилиш, хизматлардан ноқонуний фойдаланиш, жамиятда қабул қилинмаган, кишиларнинг деструктив эҳтиёжларини қондиришга мўлжалланган маҳсулотларни истеъмол қилиш ҳамда ана шундай характердаги хизматлардан фойдаланиш.

Хуфёна иқтисодиёт барча товарлар ва хизматлар, ресурслар бозорини ҳамда иқтисодиётнинг барча тармоқларини қамраб олади. Шунингдек, ҳуқуқий шахс мақомига эга бўлмаган, расмий рўйхатга олинмаган ва ҳуқуқий шахс мақомига эга бўлган корхоналар хуфёна иқтисодиёт субъектлари бўлиши мумкин.

Ҳуқуқий шахс мақомига эга бўлган хўжалик субъектлари яширин ишлаб чиқариш ва айирбошлаш билан шуғулланадилар. Расмий рўйхатга олинмаган хўжалик субъектларига қуйидагилар киради:

- уй хўжалиги ва корхоналарга нақд пулга ёки натура шаклидаги тўловлар асосида маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш билан шуғулланувчи, тадбиркор сифатида расмий рўйхатга олинмаган жисмоний шахслар;

- аҳолига пулли уй ва бошқа хизматлар кўрсатиш;
- легал товар ва хизматлар ишлаб чиқарувчи яширин корхоналар, цехлар. Уларнинг фаолияти статистика ва бухгалтерияда ҳисобга олинмайди.

Хуфёна иқтисодиёт микро, мезо-макро ва мегаиқтисодиёт даражаларида фаолият юритади. Жаҳон миқёсида хуфёна иқтисодиёт банк ва корпоратив соҳаларда молиявий-иқтисодий жиноятлар, наркобизнес, фоҳишабозлик, одам савдоси, порнобизнес, яширин қурол савдоси, “ҳаром пулларни оқлаш”, яъни жиноятчилик орқали топилган пулларни легаллаштириш ҳамда коррупция шаклларида намоён бўлади.

Коррупция ва жиноятчилик ўзаро боғлиқ бўлиб, бири-бирини тақозо этади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов “жамиятда жиноий” “хуфёна иқтисодиёт”нинг мавжуд бўлиши уюшган жиноятчиликни келтириб чиқариши, давлат ҳокимияти тузилмаларининг турли бўғинлари ва турли даражадаги вакиллари ҳам унинг йўлдан оздирувчи таъсирига тушиб қолиши хусусида: **“Коррупция вужудга келиб, у энг аввало уюшган жиноий тузилмаларга маладкор бўлиш ёки тўғридан-тўғри ёрдам бериш учун давлат хизматининг имкониятларидан фойдаланади. Бу эса жиноятчилик ва коррупция жамиятга келтирадиган салбий оқибатлар тўғрисида жамият хавфсизлиги ва барқарорлигига тўғридан-тўғри таҳдидир”**², - деб таъкидлаган.

Коррупция – иқтисодиёт соҳасида давлат ҳокимияти тузилмалари ва жаҳон жиноятчилик тузилмаларининг бирикиб, қўшилиб кетиши, сиёсий ҳамда жамоат арбобларининг хоинлиги ва сотқинлиги. Шунингдек, коррупция жиноятчиликнинг бир тури бўлиб, мансабдор шахслар, сиёсий ва жамоат арбоблари, айрим шахсларнинг ўз хизмат, мансаб ҳуқуқлари, ваколатларидан давлат ва жа-

² Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т.: Ўзбекистон, 1997. 87-83-бетлар.

миятга зарар келтирган ҳолда бойиш, ўз шахсий бойлигини орттириш мақсадида фойдаланиш ҳисобланади.

Порахўрлик хуфёна иқтисодиётнинг бир тури бўлиб, турли консултант, агент, воситачиларга расмий шахслар томонидан кўрсатилган ноқонуний хизматларига ҳақ тўлаш ҳисобланади. Бунда пора берувчи наф ёки фойда олиш каби мақсадларини амалга ошириш учун унга шароит яратиб берувчи мансабдор, ваколатли шахсларга пора беради³.

Порахўрликни келтириб чиқарувчи асосий сабаблар қуйидагилардан иборат:

- бизнесни бошлаш учун рухсат олиш, рўйхатдан ўтиш, қулай шароит яратишга интилиш;

- корхона рақобатчиларини йўлдан олиб ташлаш, уларни бозордан, фаолият соҳасидан суриб чиқариш;

- давлат хизматларига, давлат томонидан қўллаб-қувватланишга эришиш, бу йўлда мансабдор шахслар тазйиқи, қаршилигини енгиш;

- солиқ тўловлари бўйича қарздорликни камайтиришга интилиш;

- тартибга солинувчи нархни ошириш учун рухсат олиш;

- ўз ходимлари, ўзи ва оиласининг, бизнеси хавфсизлигини таъминлаш мақсадида пора беришга мажбур бўлиш⁴.

Коррупциянинг вужудга келишига сабаб бўладиган омил ва шароитлар қуйидагиларда намоён бўлади:

- амалдаги қонунчиликнинг такомиллашмаганлиги, ундаги зиддиятлар, қонун ва қонуности меъёрий ҳужжатларининг бир-бирига зидлиги, қонунларни амалиётга жорий қилиш механизмининг ишламаслиги;

- давлат ҳокимияти ва бошқаруви, хўжалик бошқарувида маъмурий буйруқбозликнинг ривожланганлиги, бошқарув тизимида мансабдор шахсларнинг ҳаддан ташқари кўпайиб кетиши, бошқарув тизимида бир-бирининг функциялари такрорининг кўплиги;

- бизнес ва тадбиркорликни рўйхатга олиш, рухсат

³ Маънавият: ислоҳи лугат. –Т.: Фафур Фулом НМИУ, 2009. 476–477–бет.

⁴ Кочергина Т.Е. Экономическая безопасность: Ростов-на-Дону. Феникс, 2007. –С164–165.

бериш, уларни тугатиш жараёнининг ҳаддан ташқари чигаллиги, кўп босқичли эканлиги, мураккаблиги;

- ишбилармон ва тадбиркорларнинг ҳуқуқий билим ва ҳуқуқий маданиятининг йўқлиги ёки саёзлиги;

- давлат хизматчилари, мансабдор шахслар, ишбилармон, тадбиркорларнинг ахлоқи, маънавиятининг саёзлиги ва бошқалар.

Жиноий хуфёна иқтисодиётнинг бир шакли жиноятчилик йўли билан топилган ҳаром пулларни, даромадларни оқлашга, легаллаштиришга интилишдир.

Жиноятчиликдан олинган даромадларнинг келиб чиқиш манбаларини яшириш, келажақда жиноятнинг очиқлиб қолиши, жиноий жавобгарликка тортилишининг олдини олиш мақсадида, уларни легаллаштиришда қуйидаги усуллардан фойдаланилади:

- банкларда йирик пул маблағлари ҳисоб варақасини очиш ва кейинчалик бошқа хорижий банкларга пулни кўчириш;

- кам миқдорли маблағларни депозитларга қўйиш;

- қариндошлар, ёрдамчиларга, бошқа шахслар номига банкларда ҳисоб варақаларини очиш;

- бир ҳисоб варақасидан бошқасига ўтказиш усулидан кенг фойдаланиш;

- фиктив корхоналардан, оффшер зоналардаги корхоналардан фойдаланиш ва ҳ.к.

Жиноий хуфёна иқтисодиётнинг яна бир кўриниши наркобизнес бўлиб, наркотик моддаларни ноқонуний ишлаб чиқариш ва тарқатиш, улар билан савдо қилишдир. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов: “Наркотик моддалар ишлаб чиқариш ва улар билан савдо қилиш. Ушбу жиноий бизнес яратиб берадиган жуда катта бойлик орттириш имкониятлари унинг иштирокчиларини халқаро ҳуқуқ нормалари билан ҳам, миллий қонунлар мажмуи билан ҳам, айниқса, “оқ ажал”нинг ҳалокатли оқибатлари билан ҳам ҳисоблашмай, ҳамма ишви қилишга мажбур этмоқда”⁵, - деб таъкидлаган.

⁵ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997. 95-бет.

Хуфёна иқтисодиёт мамлакат иқтисодий хавфсизлигига жиддий таҳдид солгани учун ҳам унга қарши кураш механизмини шакллантириш ва мустаҳкамлаш муҳим аҳамиятга эга.

12.2. Хуфёна иқтисодиётга қарши кураш усуллари

Хуфёна иқтисодиётга қарши кураш усуллари ҳамда воситаларини белгилаш учун, авваламбор, унинг кўлами ва динамикасини аниқлаш лозим бўлади.

Ривожланган мамлакатларда хуфёна иқтисодиёт кўламинини аниқлашда қуйидаги усуллардан фойдаланилади:

1. Индикаторлар услуги. Уларнинг таркибида тўғридан-тўғри ва билвосита (эгри) услублар мавжуд. Тўғридан-тўғри услублар махсус кузатув, сўровлар ўтказиш, айрим солиқ тўловчилар даромадлари ва харажатлари ўртасидаги номувофиқликларни аниқлаш мақсадида текширишлар, таҳлиллар ўтказишни ўз ичига олади. Билвосита (эгри) услублар бандлик кўрсаткичлари бўйича монетар услубларни ўз ичига олади.

2. Енгил моделлаштириш услуги, яъни детерминантларни баҳолаш. Ушбу услубда хуфёна иқтисодиётни аниқлаштирувчи жами кўрсаткичлар танлаб олиниб, унинг нисбий ҳажмлари ҳисобланади.

3. Структуравий таркибий услубларда турли ишлаб чиқариш тармоқларида хуфёна иқтисодиёт ҳажмлари тўғрисидаги маълумотлар, ахборотлардан фойдаланилади.

4. Аралаш услубларда хуфёна иқтисодиёт ҳажмларига боғлиқ ўлчовлардан, яъни детерминант ва индикаторларни ҳисобга олган ҳолда моделлар яратилади.

5. Хуфёна иқтисодиётни баҳолашда макроиқтисодий кўрсаткичларни интеграл баҳолаш услуги.

6. Расмий статистика кўрсаткичларини, турли қайта ва қўшимча ҳисоблашлар асосида хуфёна иқтисодиёт ва унинг алоҳида элементларини баҳолаш⁶.

Хуфёна иқтисодиётга қарши курашда қуйидаги усуллардан фойдаланилади:

⁶ Кочергина Т.Е. Экономическая безопасность: Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. -С-171.

- радикал-либерал, яъни дастлабки жамғарилган капиталнинг энг юқори суръатларига мақсадли чекловлар белгилаш йўли;

- репрессив усуллар хуфёна иқтисодий фаолиятга қарши ҳуқуқ-тартибот, хавфсизлик органлари фаолиятини кенгайтириш ва кучайтиришни тақозо этади;

- бизнес ва тадбиркорликни ривожлантириш учун зарур шарт-шароитларни таъминлаш бўйича қонунчиликни такомиллаштиришга оид ҳуқуқий чора-тадбирлар мажмуини яратиш.

Хуфёна иқтисодиётга нисбатан ҳуқуқий чора-тадбирларни амалга ошириш қуйидагиларга йўналтирилади:

- жинсий хуфёна иқтисодиёт ва кузатилмаган, норасмий хўжалик фаолияти билан шуғулланувчилар капиталини аниқ фарқ қилиш, бир-биридан ажратиш ҳамда бу фарқни қонунчиликда аниқ белгилаб қўйиш;

- бизнес ва тадбиркорлик учун қулай ҳуқуқий ва хўжалик муҳитини яратиш ҳамда бу муҳитни барқарорлаштириш;

- аҳоли жамғармалари, капиталини, хусусий мулкни давлат томонидан ҳимоя қилишни кафолатлаш, аҳолини турли хил товламачиликлардан давлат томонидан ҳимоялаш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш;

- расмий иқтисодиёт соҳаларига йўналтириладиган пул маблағлари легаллиги, ҳалоллигини текширувчи, тасдиқловчи ҳуқуқ-тартибот ва ҳуқуқни ҳимоя қилувчи муассасалар фаолияти механизмини яратиш ва такомиллаштириб бориш;

- давлат ва хўжалик бошқаруви тизими раҳбар ва масъул ходимларининг даромадлари манбалари, улар харажатларининг даромадларига мувофиқлиги, мулкий аҳволини текшириш механизмини такомиллаштириш, молиявий назорат қилишнинг таъсирчан механизмини яратиш, хуфёна иқтисодиёт субъектлари фаолиятга маъмурий, жамоат ва жинсий-ҳуқуқий таъсир чораларини такомиллаштириш.

Хуфёна иқтисодий фаолиятга қарши курашнинг энг муҳим йўналишлари қуйидагилардан иборат:

1. Ноқонуний бизнес ва тадбиркорликнинг олдини олиш ҳамда барҳам бериш.

2. Ёлгон тадбиркорликка қарши кураш. Ёлгон тадбиркорликда ноқонуний фаолиятни яшириш, кредит олиш, солиқдан озод бўлиш ва бошқа мулклий наф ва фойда олиш мақсадида тадбиркорлик фаолиятини юритишни ният қилмасдан сохта тадбиркорлик, бизнес корхонаси номигагина очилади. Бундай корхонада ҳеч қандай фаолият юритилмайди. У банк кредитини олиш, жиноят йўли билан топилган даромадни легаллаштириш учун фойдаланиш мақсадида номигагина, ёлгондан очилади. Улар ўз мақсадларига эришганларидан кейин бу корхонани тезда ёпишади. Шу боисдан бундай ёлгон тадбиркорликка қарши қатъий ҳуқуқий жавобгарлик чораларини ишлаб чиқиш лозим бўлади.

3. Тижорат мақсадида сотиб олиш - давлат ва хўжалик бошқарувида фаолият кўрсатаётган мансабдор шахсларга ноқонуний тарзда пул, қимматли қоғозлар, бош мулкрий қийматларни ўз хизмат мавқеидан келиб чиққан ҳолда кўрсатган хизмати, яъни тижорат ёки банк сирини ошкор қилиш, пора берувчига ноқонуний хатти-ҳаракати учун шароит яратиб бериши ҳисобланади. Қонунчиликда тижорат, банк сирлари бўлган маълумотларни хужжатларни ўғирлаш, сотиб олиш, қўрқитиш, таҳдид қилиш каби ноқонуний тарзда йиғишга интилишнинг олдини олиш, жавобгарликка тортишга қаратилган ҳуқуқий нормаларни кучайтириш ва амалда қўллаш керак бўлади.

4. Жиноий йўллар билан олинган даромадларни легаллаштиришга қарши таъсир механизмини яратиш.

5. Ёлгон банкротликка қарши қонунчиликда белгиланган жавобгарликни янада ошириш.

6. Жисмоний ва юридик шахсларнинг боғхона тўловларини тўлашдан бўйин товлашларига қарши чора-тадбирлар, жазо чораларини қўллаш.

7. Контрабанда, мамлакатта товарларни ноқонуний тарзда олиб кириш ва ташқарига ноқонуний тарзда товарларни олиб чиқиб кетишга қарши кучли тизимни қарор топтириш⁷.

⁷ Ланд П. Организованная преступность: тайная история самого прибыльного бизнеса в мире: пер с англ. - М.: АСТ: Астрель, 2005 - С 11-43; Қобилов Ш.Р. Глобаллашув ва хавфсизлик. -Т.: ЎзР ИИВ Академияси, 2006. 27-38-бетлар.

Жиноий хуфёна иқтисодиёт, коррупция ҳамда уюшган иқтисодий жиноятчиликка қарши курашни кучайтириш мақсадида миллий, минтақавий, тармоқ дастурларини ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш бизнес ва тадбиркорлик фаолияти эркинлиги кафолатларини яратиш, улар учун қулай муҳитни вужудга келтириш, шунингдек, молиявий-хўжалик назорат тизимларини муттасил такомиллаштириб бориш муҳим аҳамиятга эга.

12.3. Ўтиш иқтисодиёти шароитида коррупция ва жиноий хуфёна иқтисодиётга қарши кураш

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов: “Хар бир давлат тарихида янги ижтимоий сифат ҳолатига ўтиш, афсуски, коррупция ва жиноятчилик каби жирканч ҳодиса билан бирга юз берган. Шу билан бирга, жиноятчиликнинг ўсиши нафақат ислоҳотлар йўлига жиддий тўсиқ, балки ўтиш даврида белгиланган мақсадларга эришишга ҳам қарши бевосита таҳдид туғдиради”⁶, - деб таъкидлаган.

Ўтиш иқтисодиёти шароитида жиноий хуфёна иқтисодиёт вужудга келишининг асосий сабаблари қуйидагилардан иборат:

- тоталитар, маъмурий-буйруқбозликка асосланган тизимдан унга рақобатчи сифатида вужудга келган жиноий хуфёна иқтисоднинг мерос бўлиб қолганлиги;

- иқтисодий ислоҳотлар амалга оширилаётган шароитда мулкни қайта тақсимлаш жараёнида аҳолининг асосий кўпчилиги бозор шароитида яшашни эндигина ўрнаётганлиги, ҳали бу борада тажрибаси йўқлигидан фойдаланиб қолишга интилиш;

- янги хўжалик муносабатлари тизимини шакллантириш жараёнида фаол ва хуфёна иштирок этиш;

- бозор инфраструктураси, банк-молия, солиққа тор-

⁶ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997. 85-бет.

тиш тизимининг эндигина қарор топаётганлиги, унда жиний хатти-ҳаракатларга қарши механизмнинг етарли даражада ривожланмаганлиги;

- назорат органлари, шу жумладан, бошқона, молиявий назорат органлари тизимининг эндигина ривожланаётганлиги;

- иқтисодий ноқонуний хатти-ҳаракатлардан ҳимояланиш ҳуқуқий механизмнинг шаклланиш ва қарор топиш босқичида эканлиги;

- бизнес ва хусусий тадбиркорликни рўйхатга олиш, қўллаш тизимининг етарли даражада такомиллашмаганлиги;

- бизнес ва хусусий тадбиркорлик, хўжалик фаолиятига турли давлат ва назорат органлари томонидан ноўрин аралашувининг сақланиб қолганлиги, уларнинг ривожланишига маъмурий тўсиқларнинг мавжудлиги ва ҳ.к.

Натижада, ўтиш иқтисодиёти шароитида жиний хуфёна иқтисодиётнинг мавжудлиги, бир томондан, уюшган жиноятчиликни, иккинчи томондан, унга мададкор бўлган коррупцияни келтириб чиқарди.

Президент И.А.Каримов тарихий тажриба, ҳозирги амалиёт, шу жумладан, баъзи янги мустақил давлатлардаги воқелик асосида коррупция ва жиноятчиликнинг хавфсизликка соладиган қуйидаги таҳдидларини кўрсатиб берган:

“Биринчидан, шаклланаётган янги иқтисодий муносабатларга қаршилиқ қилишга ҳаракат қиладиган маъмурий-буйруқбозлик тизими билан “хуфёна” иқтисодиётнинг манфаатлари объектив равишда бирлашиб кетади.

Коррупция янги бозор иқтисодий муносабатларининг шаклланиши ва ривожланиши жараёни йўлини тўсиб қўйишга интилади, чунки у бундай имкониятга эга.

Иккинчидан, жиноятчилик ва коррупциянинг авж олиши, Юртбошимиз таъкидлаганларидек, давлатнинг конституциявий асосларини емиради, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари жиддий тарзда бузилишга олиб келади, ижтимоий беқарорлик ва одамларда қўрқув ҳиссини кучайтиради.

Учинчидан, жиноятчилик ва коррупция жамиятнинг маънавий-ахлоқий асосларини емириб, жамият аъзола-

рининг фуқаролик мавқеини йўққа чиқаради, ислоҳотлар ғоясини обесўзлантиради, бошболдоқлик туғдиради ҳамда эски замонларни, “қудратли кучли кўл”ни қўмсаш ҳиссини уйғотади.

Тўртинчидан, жиний йўл билан нопок даромад, пул топган кишилар ҳокимиятга интиладилар. Агар улар ҳокимият тузилмаларига чиқиб олиб, бошқариш тизгинини ўз қўлларига олсалар, нималар бўлишини тасаввур қилиш қийин эмас. И.А.Каримов: “Жиний тузилмаларнинг давлат органлари амалдорлари билан чатишиб кетиши, уларнинг турли ҳокимият тармоқларига кириб олиши жамоатчилик наздида фуқароларнинг ҳимоясизлиги ҳиссини кучайтиради. Давлатнинг ўзини обрўсизлантиради. Мамлакат ичкарисида ҳам, ташқарисида ҳам унга ишончсизлик ортиб боради”⁹, - деб таъкидлаган.

Бешинчидан, нопок йўл билан бойлик орттирганлар жазодан қутулиб қолишга, жиний сармояларини ҳимоя қилиш учун интилаётган кимсалар вазиятни беқарорлаштиришга, оммавий тартибсизликларни келтириб чиқаришга, ҳар қандай жирканч ишларни қилишга шай турадилар¹⁰.

“Олтинчидан, - деган эди И.А.Каримов - жиний усуллар билан бойлик ва мўмай пул орттирган кимсаларнинг янги ҳуқуқ ҳимоячилари ва ҳатто демократия учун жафо чеккан қурашчилар сифатида сиёсатга кириб олишга ҳаракат қилаётганидан далолат берувчи мисоллар, жумладан, бизда ҳам оз эмас”¹¹. И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Бундай шахсларнинг туриш-турмуши кетма-кет қилинган жиний ҳатти-ҳаракатлар занжиридан иборат-

⁹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997. 90-91-бетлар.

¹⁰ Жўраев Т. Миллий давлатчилик: ҳавфсизлик ва барқарорлик (глобал контекст). -Т.: Akademiya, 2007. -218-230-бет.

¹¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997. 92-бет.

дир. Аввалига ўз халқини алдаб капитал тўпланади, кейинги гал - демократия ва адолатни рўқач қилган ҳолда жамоатчилик фикрини алдаб, сиёсий обрў орттирилади. Сир эмаски, бундай шахслар ўз манфаатлари йўлида республикадаги вазиятга таъсир кўрсатишга уринаётган ташқи кучларга хизмат қилишга ҳамиша тайёр турадилар. Шундай қилиб, улар келаси гал қандай алдовни ишга соладилар? - деган мантиқий савол туғилади"¹².

Еттинчидан, жиноятчилик ва коррупция мамлакат иқтисодиётига хорижий инвестицияларни киритишни истаган чет эллик шерикларда ишончсизлик уйғотади ва уларни чўчи-тиб қўяди. Бунинг оқибатида мамлакат капитал маблағлари манбаидан, замонавий техника ва технологиялардан, менежментдан, жаҳон ҳўжалик тизимига қўшилиш имкониятидан маҳрум бўлиб қолиш хавфи вужудга келади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов: "Борган сари уқшиб ва профессионал тус олиб бораётган ҳозирги жиноятчиликнинг жипслашиши, жиний гуруҳлар томонидан истеъмол бозорларининг буткул эгаллаб олинishi, қонунсиз равишда қўлга киритилган капиталларнинг ҳўжалик ва тижорат тузилмалари орқали қонунийлаштириб олинishi яққол кўзга ташланаётганлиги ҳам жуда хавфлидир"¹³, - деб таъкидлаган.

Ўзбекистонда жиний хуфёна иқтисодиётга, коррупцияга қарши курашнинг узоқ муддатли стратегияси ишлаб чиқилиб, амалга оширилмоқда. Бу стратегия доира-сидаги жиноятчилик ва коррупцияга қарши кураш йўналишлари қуйидагилардан иборат:

1. Иқтисодиётни эркинлаштириш, иқтисодий муносабатларни эркинлаштириш йўлидан янада изчил бориш.

2. Ҳалол тадбиркорлик учун чинакам эркинликни таъминлаш. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Кари-

¹² Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997. 92-бет.

¹³ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997. 93-бет.

мов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик Палатаси ва Сенатининг 2010 йил 12 ноябридаги қўшма мажлисида “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” мавзусида қилган маърузасида: а) табдиркорлар ўз бизнесига бежавотир инвестиция киритиши, ишлаб чиқариш фаолиятини кенгайтириш, маҳсулот ҳажми ва олаётган даромадини кўпайтириш, ўз мулкига ўзи эгаллик қилиши, фойдаланиши, тасарруф этишини таъминлаш мақсадида хусусий мулкка нисбатан давлат томонидан берилган асосий кафолатларни мустаҳкамлашга қаратилган “Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонунни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш; б) бизнеснинг янги ташкилий-ҳуқуқий шакли сифатида оилавий бизнесни қонуний белгилаб қўйиш; в) бошқарув тизимини такомиллаштириш, ортиқча бюрократик тўсиқларни бартараф этиш мақсадида, “Табдиркорлик фаолияти соҳасида руҳсат бериш тартиб-қоидалари тўғрисида”ги Қонунни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш; г) хусусий банклар ва хусусий мулкка асосланган лизинг, суғурта компаниялари, кредит уюшмалари, микромолиявий ташкилотлар каби молиявий институтларнинг қонунчилик асосларини шакллантириш ҳисобидан банк-молия соҳасига хусусий капитални жалб қилиш; д) “Табдиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуннинг янги таҳририни тайёрлаш вазифаларини қўйди¹⁴.

3. Ўзбекистонда ҳуқуқ ва суд тизимини такомиллаштириш ҳамда ислоҳ қилиш. Бу суд-ҳуқуқ тизимини, шунингдек жумладан, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятида қонунчилик талабларига риоя қилишни таъминлаш, мамлакатимизда қонун устуворлигини янада мустаҳкамлаш, аҳолининг инсон ҳуқуқ ва эркинликларига нисбатан ҳурмат билан муносабатда бўлишини, фуқароларда қонунга итоаткорлик туйғусининг янада ортишини таъминлайди.

¹⁴ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. —Т.: Ўзбекистон, 2010. 48-52-бетлар.

4. Фуқароларнинг турли, шу жумладан, иқтисодий ҳуқуқбузарликка қарши ички имкониятлари ва юксак даражадаги ахлоқий жиноятчилик ва коррупция жамиятга олиб кирадиган емирилишдан энг яхши ҳимоя ҳисобланади. Одамларда Қонун бузилиши билан боғлиқ ҳар қандай хатти-ҳаракатларга нисбатан барқарор қаршиликни шакллантириш.

5. Жиноятчилик ва коррупцияга қарши муросасизлик муҳитини вужудга келтириш.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов: "...жиноятчилик, коррупция бизнинг ўз хавфсизлигимизга ҳам, халқаро хавфсизликка ҳам таҳдид солувчи реал манбадир. Бинобарин, мазкур ҳодисага қарши кураш масалалари биргина бизга тааллуқли эмас. Шунинг учун ҳам биз жиноятчилик ҳақида бутун жаҳон ҳамжамияти қайғурмоғи лозим, деб ҳисоблаймиз. Суверен Ўзбекистон халқи ва раҳбарияти эса улар билан фаол ҳамкорлик қилишга тайёр ва буни дунёни поклаш, унинг хавфсизлигини таъминлаш ишига қўшилган ҳисса, деб билади"¹³, - дея таъкидлаган.

Асосий таянч тушунчалар

Хуфёна иқтисодиёт, кузатилмаган иқтисод, хуфёна иқтисодиётнинг вужудга келиши сабаблари ва ривожланиш оқибатлари, коррупция, солиқдан қочиб, нарқобизнес, терроризм иқтисодиёти, хуфёна иқтисодиётнинг намоён бўлиш шакллари, иқтисодий жиноятчилик ва коррупцияга қарши кураш йўналишлари ҳамда услублари.

Такоррлаш учун саволлар

1. "Хуфёна, норасмий, расмий иқтисодиёт" тушунчаларининг мазмуни ва фарқли хусусиятларини тушунтириб беринг.
2. Хуфёна иқтисодиётнинг қандай шакллари мавжуд?
3. Хуфёна иқтисодиёт ва коррупциянинг миллий иқтисодиётга қандай таҳдидлари мавжуд?
4. Хуфёна иқтисодиёт ҳажми ва динамикаси қандай ўлчанади?
5. Хуфёна иқтисодиётга қарши кураш қандай усулларда олиб борилади?
6. Ўтиш иқтисодиётида жиноий хуфёна иқтисодиёт қандай хусусиятларга эга?
7. Янги давлат шароитида жиноий хуфёна ва коррупцияга қарши қандай тадбирларни амалга ошириш лозим бўлади?

¹³ Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997. 97-бет.

13-БОБ. МИНТАҚА ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ

13.1. Минтақа иқтисодиёти ва минтақавий сиёсат

“Минтақа” тушунчаси жаҳон ёки мамлакат территориясининг бир қисмига нисбатан қўлланилади.

Минтақа, жаҳон территориясининг бир қисми сифатида, ўз ичига географик, сиёсий, иқтисодий, экологик, этномаданий ахборот, ҳарбий ва бошқа мезонлар ҳамда ёндашувлар асосида бир неча мамлакатларни олади. Масалан, Шарқий Европа, Ғарбий Европа, Ўрта Осиё, Марказий Осиё, Жанубий, Шарқий Осиё ва бошқа мамлакатлар туркуми, минтақалари мавжуд. Бир алоҳида олинган мамлакат ўз ичидида вилоятлар, туман ва шаҳарлар географик, иқтисодий-сиёсий, этномаданий, экологик, ахборот ва бошқа мезонлар бўйича маъмурий территориал бирлик сифатида унинг минтақаларини ташкил этади.

Минтақа иқтисодиётининг шундай тизимлари мавжудки, улар ҳар бир мамлакатнинг миллий иқтисодиётини, мустақил хўжалик юритишда алоҳида ўрин тутди ва ўзининг табиий иқлим, географик жойлашуви, табиий-минерал ва хом ашё ресурсларининг захиралари, меҳнат ресурслари билан таъминланганлиги, ишлаб чиқариш салоҳияти, тармоқлари ва соҳаларининг ҳам инфратузилмаси миқёси, аҳолисининг урф-одат ва анъаналари, маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича ихтисослашуви ҳамда ижтимоий меҳнат тақсимотидаги ҳиссаси, аҳоли жон боши-

га ишлаб чиқарган ҳудудий ялпи маҳсулоти кабилар билан фарқланади.

Булар макроиқтисодиёт ва микроиқтисодиёт ўртаси, улар фаолиятини иқтисодиёт назарияси мезоиқтисодиёт (юнонча, “mesos” оралиқ) бўлими сифатидаги фан – минтақа иқтисодиёти ўрганади. Мезоиқтисодиёт таркибига минтақадаги саноат тармоқлари, ёқилғи-энергетика комплекси, қишлоқ хўжалиги, сув хўжалиги комплекси, қурилиш, транспорт ва алоқа коммуникацияси, уй-жой коммунал хўжаликлари, олий ва махсус таълим, соғлиқни сақлаш, уй хўжаликлари, ўзига хос кичик, ўрта ва хусусий тадбиркорлик фаолияти юритувчи ҳунарманд, касаначилик кабилар киради.

Шу билан бирга, тармоқлараро миқёсдаги иқтисодий муаммолар, экологик муаммоларни тадқиқ қилиш ва ўрганиш ҳам мезоиқтисодиёт (минтақа иқтисодиёти) таркибига кириб, алоҳида ўрин тутади. Минтақа иқтисодиёти бир мамлакат миллий иқтисодиётининг бўлинмас ва узвий бир бўғини (қисми) сифатида ажралмас умумиқтисодиёт сиёсати таъсирида ягона бир яхлит шаклда хўжалик фаолиятини юритади.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг устувор йўналишларидан бири – бу иқтисодий муносабатларни эркинлаштириш орқали жаҳон хўжалигига янада чуқур ва самарали шаклда минтақаларнинг интеграциялаштиришдан иборат давлатнинг тартибга солиш сиёсатидир.

Бу борада “Ички сиёсатнинг етакчи принципларидан бири, ҳар бир кишининг, корхоналар, тармоқлар, минтақалар ва умуман давлатнинг манфаатларини монанд равишда уйғунлаштиришни таъминлашдан иборат”¹ эканлигини Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов тўлақонли равишда таъкидлаган эди. Инсонга муносиб ҳаёт шароити, ўзини ўзи Ватанида, минтақасида ва

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. –Т.: “Ўзбекистон” 1993, 64-бет.

уйида намоён қила олиши учун имкониятлар яратиш – минтақавий иқтисодиётимиз, бутун мамлакатимиз ва жамиятимизни ривожлантиришнинг олий мақсадидир.

Минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлашда қуйидаги вазифаларни амалга ошириш кўзда тутилади:

1. Минтақадаги барча ресурслардан (моддий, молиявий, меҳнат) фойдаланиб, ишлаб чиқаришнинг жадаллиги ва мутаносиблигини таъминлаш ҳамда шу асосда унинг самарадорлигини ошириш.

2. Минтақаларнинг истиқболдаги ривожланиш суръатларини аниқлаш. Бунда маҳаллий ресурслардан тўлиқ фойдаланишга эътибор бериш.

3. Илмий-техника тараққиёти ютуқларидан ишлаб чиқаришда кенг фойдаланиш. Бунинг учун минтақада илмий-техника тараққиёти жадаллашишини таъминловчи иқтисодий механизмни яратиш, режалаштиришни янада демократлаштириш лозим бўлади. Бунинг учун корхоналарга, минтақавий бирликларга интикатив (тавсиявий) режаларни тузиш учун ҳуқуқий-иқтисодий шароитлар яратиш, бозор иқтисодиёти шароитида самарали рақобат бўлишини бозор конъюктурасига мос маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминлаш мақсадида, шунингдек, қуйидаги вазифаларни ҳам ҳал этиш лозим:

а) ишлаб чиқаришни бозор ҳажми ҳамда конъюктурасига мос равишда ташкил этиш ва ривожлантириш;

б) валюта тушумларининг кўпайишини таъминлаш мақсадида ташқи иқтисодий фаолиятни кенгайтириш;

в) бозор талаби асосида тез ўзгарувчан янги технологияларни жорий этиш ва маҳсулот сифатини ошириш;

г) ташқи иқтисодий муносабатларни маҳаллий ҳокимиятлар республика ҳукумати билан келишган ҳолда, маҳаллий манфаатларни ҳисобга олиб ривожлантириш.

Минтақаларда ижтимоий ва иқтисодий ривожланиш масалалари билан вилоят, шаҳар, туман ҳокимиятлари қошидаги макроиқтисод ва статистика бош бошқармаси шуғулланади. Ҳокимиятлар қошида иқтисодиёт билан

шугулланувчи барча идоралар истиқболдаги муаммоларни режалаштириш бошқармаси билан мувофиқлаштиради. Ҳокимиятлар таркибида иқтисодиётнинг у ёки бу соҳалари билан шугулланадиган молиявий ташкилот ва идораларга халқ депутатлари маҳаллий кенгашлари раҳбарлик қилади. Минтақалардаги режалаштириш ташкилотлари ўз фаолиятини жумҳуриятнинг тегишли компаниялари ва вазирлиги билан маҳаллий ҳокимият тасдиқлаган низом асосида олиб боради. Низомда режалаштириш бошқармасининг вазифалари, ҳуқуқлари ва бурчлари аниқ кўрсатилган бўлади.

Вилоят Иқтисодиёт бош бошқармасининг асосий вазифалари қуйидагидек белгиланган:

1) вилоятни ижтимоий ва иқтисодий ривожлантириш режасини тузиш, ижтимоий ва ишлаб чиқариш соҳаларини барқарор ва мутаносиб ривожлантиришни таъминлаш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш;

2) вилоят аҳолисининг халқ истеъмоли товарларига бўлган талабини тўла қондириш, аҳолининг пул даромадлари ва харажатлари мутаносиблигини таъминлаш;

3) маҳаллий бюджет ва корхоналарнинг даромадлари ҳисобига ўз-ўзини маблағ билан таъминлаш тамойили асосида йиллар мобайнида 2-даражали бўлиб келган ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш.

Вилоят Иқтисодиёт ва статистика бош бошқармаларининг қуйидаги вазифалари белгиланган:

1) вилоятни ижтимоий ва иқтисодий ривожлантириш режаларини белгиланган муддатда ва тартибда ишлаб чиқиш. Вилоят минтақасидаги барча корхоналарни, шаҳар ва туманларнинг бизнес-режалари устидан услубий раҳбарлик қилиш;

2) жумҳуриятнинг ишлаб чиқарувчи кучларини жойлаштириш дастури ҳамда минтақавий ишлаб чиқариш дастурларини тузишда бевосита иштирок этиш ва тегишли тавсия, таклифлар бериш;

3) иш жойини ташкил этиш, меҳнат баланси, моддий баланслар тузиш, режаларнинг бажарилишини назорат қилиш ва ҳоказо.

Шаклланаётган бозор иқтисодиёти шароитида давлатнинг минтақавий сиёсати иқтисодиётни эркинлаштириш, мамлакат маъмурий-ҳудудий бирликларининг молиявий-хўжалик мустақиллигини мустаҳкамлаш республика марказий ҳукумати билан маҳаллий ҳокимликлар ўртасида вазифаларнинг тақсимланиши ва қайта тақсимланиши жараёнларини ҳисобга олган ҳолда шакллантирилади.

Ўзбекистонда давлат минтақавий сиёсатининг бош мақсадлари сифатида қуйидагилар белгиланган:

- мамлакатнинг барча ҳудудларида Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида белгиланган ҳуқуқларнинг таъминланиши учун тенг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий шароитлар яратиш;

- республика барча аҳолисини ижтимоий кафолатлари ҳамда тенг ижтимоий ва ҳуқуқий ҳимоялашни таъминлаш.

Ушбу мақсадларнинг амалга оширилиши қуйидагиларни тақозо этади:

- минтақаларда янги иқтисодий муносабатлар ва умуқиқтисодий шароитларни қарор топтириш учун қулай шароит яратиш. Бунинг оқибатида турли мулкчилик шакллариغا эга бўлган хўжалик субъектларининг фаолияти учун қулай шароит яратилади;

- минтақада уларнинг ва аҳоли манфаатларини рўёбга чиқариш учун шароитлар шакллантирилади;

- маҳаллий ҳокимлик ва ўз-ўзини бошқариш органларининг минтақани бошқаришдаги роли ва фаоллиги ортади;

- минтақалараро инфратузилмани тиклаш, қайта тиклаш. Бунинг оқибатида мамлакат миқёсида ягона иқтисодий макон, халқ хўжалиги комплекси шакллантирилади. Шунингдек, самарали ҳудудий меҳнат тақсими ва ижтимоий меҳнат интеграциялашуви вужудга келтирилади ҳамда бозор муносабатлари ривожлантирилади;

- кам ривожланган минтақаларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, истиқболли минтақаларни устувор равишда ривожлантириш.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, давлат минтақавий сиёсатини амалга оширишнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- республика давлат ҳокимияти ва бошқаруви ҳамда маҳаллий ўз-ўзини бошқаришнинг ҳуқуқий асосларини, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси субъектларининг ўзаро тенг ҳуқуқлигининг конституцион тамойилларини таъминлаш;

- Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши истиқбол кўрсаткичлари ва мақсадли дастурларни мунтазам равишда ишлаб чиқиш;

- Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимияти ва бошқаруви ҳамда маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларини услубий ва меъёрий жиҳатдан таъминлаш ҳамда қўллаб-қувватлаш;

- мамлакатнинг маъмурий-худудий бўлинишини зарур ҳолатларда ўзгартириб туриш. Бу мамлакатдаги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар инъикоси сифатида амалга оширилади.

Мамлакатда давлатнинг минтақавий сиёсатини амалга оширишнинг энг муҳим шартлари ҳам мавжуд бўлиб, улар қуйидагилар:

- мамлакат миқёсида ягона иқтисодий маконни таъминлаш. Бунинг учун давлат бошқаруви умумийлигининг шартли бўлган яхлит пул, солиқ, бюджет ва молия тизими, яхлит ахборот маконининг мавжудлиги, асосий институционал, яъни маъмурий бошқарув тизилмалар ривожланишининг тартибга солиниши муҳим аҳамиятга эга.

- ишлаб чиқаришни барқарорлаштириш, республиканинг ҳар бир худудида иқтисодий ўсишни таъминлаш асосида аҳолининг барча табақалари турмуш даражасини оширишга эришиш;

- давлат раҳбарлик лавозимларида фаолият юритаётган давлат хизматчиларини қайта тайёрлаш ва малакасини мунтазам равишда ошириб бориш, раҳбар кадрлар захирасини шакллантириш;

- давлат хизматчилари малакасини ошириш билан шуғулланувчи муассасалар, ташкилотлар ва марказлар фаолиятини бошқариш.

Ушбу фикрлардан келиб чиқиб, минтақавий сиёсатга – минтақалар ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги мутаносибликни таъминлаш ва улар ўртасидаги энг му-

ҳим макроиқтисодий кўрсаткичларнинг фарқи, номутаносибликларни бартараф этишга қаратилган умуммиллий сиёсатнинг муҳим таркибий қисмидир, деб таъриф бериш мумкин. Минтақавий сиёсат кенг маънода мамлакат ҳудудларининг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ривожланишини бошқариш бўйича ҳокимият органларининг мақсад ва вазифалари ҳамда уларни амалга ошириш механизмини ифодалайди.

Давлат минтақавий сиёсатини амалга оширишнинг муҳим дастаклари қуйидагилардан иборатдир:

- ривожланаётган ёки давлат дастурига кўра ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш учун айрим минтақаларда ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатувчи корхоналарга молиявий имтиёзлар ёки рағбатлар берилади, яъни инвестициявий грантлар, паст фоиздаги кредитлар берилади, солиқлардан, ижара тўловларидан озод қилинади;

- ривожланаётган минтақалардаги корхона ва фирмаларнинг ўз офис, идора, ишлаб чиқариш объектларини бошқа ҳудудларга олиб кетмасликлари учун улар фаолиятини назорат қилиш;

- ривожланаётган минтақаларда ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантириш учун инвестициялар қилиш, айниқса, йўллар қуриш, аҳоли ҳаёт шароитини яхшилаш муҳим аҳамиятга эга.

Минтақаларни ривожлантиришга қаратилган давлат минтақавий сиёсатининг муҳим таркибий қисми минтақавий иқтисодий сиёсат ҳисобланади. Минтақавий иқтисодий сиёсат мақсадлари минтақавий ривожланиш мақсадлари билан узвий боғлиқдир. Иқтисодий соҳадаги минтақавий сиёсат мақсади ҳудуд салоҳияти, унинг чекланган иқтисодий ресурсларидан, минтақалараро меҳнат тақсими ва кооперацияси афзалликларидан оқилона фойдаланиш асосида аҳоли турмуш даражаси ва сифатини ошириш ҳисобланади.

Ижтимоий соҳадаги минтақавий сиёсатнинг мақсади ҳар бир минтақадаги барча аҳоли қатламлари учун муносиб турмуш даражаси, шароитлари ва тенг яшаш ка-

фолатларини таъминлаш, кишиларнинг яшаш ва меҳнат қилиш жойи, турини танлаш ҳуқуқларини амалга ошириш имкониятини яратиш, ички ижтимоий муҳитнинг кескинлашишига йўл қўймасликдан иборатдир.

Шу билан бирга, шаклланаётган бозор иқтисодиёти шароитида давлатнинг иқтисодий минтақавий сиёсатининг мақсадлари юқоридагиларга қўшимча тарзда қуйидагилардан иборат:

- минтақаларда барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш асосида аҳоли турмуш даражасини ошириш шароитларини таъминлаш;

- минтақалар билан ҳамкорликда ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш, янги ишлаб чиқариш технологик усулларини кўп укладли, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш асосида аҳоли турмуш даражасини ошириш;

- минтақаларда мақсадли таркибий, инвестициявий, илмий-техникавий сиёсатни амалга ошириш, иқтисодиёт реал секторида тадбиркорлик, иқтисодий ислохотлар ижтимоий муаммоларини ҳал этишга қаратилган фаолиятни рағбатлантириш;

- минтақанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш. Худуднинг иқтисодий хавфсизлиги унинг иқтисодиёти барқарорлиги ва ривожланишини ифодаловчи шарт-шароитлар, омиллар ҳамда мавжуд ҳолатлар йиғиндисини ифодалайди.

Давлатнинг минтақавий иқтисодиётга бевосита, тўғридан-тўғри аралashiши маъмурий воситалардан фойдаланиш йўли билан амалга оширилади. Бу усуллар давлат ҳокимияти кучига таяниш, руҳсат бериш, ман қилиш, мажбурлаш чораларини ўз ичига олади.

Билвосита тартиблаш турли иқтисодий чора-тадбирлар, восита ва дастаклар орқали амалга оширилади.

Минтақавий такрор ишлаб чиқариш жараёнларини маъмурий услублар орқали тартибга солиш қуйидаги шаклларда амалга оширилади:

- минтақавий такрор ишлаб чиқариш субъектларига давлат бошқарувининг юқори органлари томонидан мав-

жуд ҳолат, вазиятга таъсир кўрсатувчи маъмурий фармойишлар, қарорлар;

- минтақадаги корхоналар ва ташкилотлар фаолиятини тартибга солувчи қоидалар;

- тавсиялар, тафтиш, масалан, молиявий-бюджет текширувлар; назорат, масалан, санитар-эпидемиологик назорат.

Маъмурий усуллар ўрнатилган тартиб-қоидаларни бузган айрим корхоналарга нисбатан мажбурлаш имкониятларини ҳам кўзда тутати. Маъмурий усуллар ёрдамида маҳаллий бошқарув органлари давлат мулкни хусусийлаштириш жараёнларини тартибга солади, хорижий инвестицияларни жалб қилиш, ҳудудий табиий ресурслардан фойдаланиш ҳамда ижтимоий жараёнлар билан боғлиқ масалаларни ҳал қилади (13.1.1-жадвал).

13.1.1-жадвал

Минтақавий (ҳудудий) такрор ишлаб чиқариш жараёнларини тартибга солишнинг маъмурий ва иқтисодий усуллари²

Маъмурий усуллар	Иқтисодий усуллар
Бошқариш қарорларини тайёрлаш ва амалга ошириш учун шароит яратишга йўналтирилган аниқ манзилли топшириқлар бериш	Умумий иқтисодий қонун-қоидаларга, тамойилларга таянади
Бошқариладиган объектларга тўғридан-тўғри таъсир кўрсатишда бошқариш органининг манфаатини устувор равишда кўзлаш	Бошқариладиган объектларга билвосита таъсир кўрсатилади, турли мулкчилик шакллардаги корхоналарнинг иқтисодий манфаатлари ҳисобга олинади

² Абдурахмонов К.Х., Абдуллаев А.М., Дадабоев Ш.Х. Региональная экономика и управление. Учебник. / Под ред. Акад. С.С. Гулямова – Т.: Изд-во "Fan va texnologiya", 2007. – 425-427-бет, асосида тузилди.

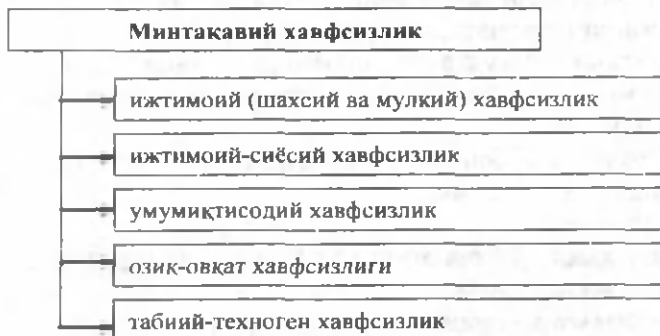
Кабул қилинадиган қарорлар учун асосий масъулият бошқариш органи зиммасида бўлиб, бошқариладиган субъектнинг ҳуқуқлари чекланган	Хўжалик субъектлари тўлиқ мустақилликка эга бўлиши, ўз фаолияти ва унинг оқибатлари учун юқори масъулиятли бўлиши тақозо этилади
Маъмурий фармойишлар, режалар директив характерга эга, уларни бажариш мажбурий ҳисобланиб, ундан четланишга йўл қўйилмайди	Хўжалик субъектларини ўзининг иқтисодий манфаати нуктаи назаридан ва иқтисодий рискни эътиборга олган ҳолда муқобил қарорлар тайёрлаш ва оқилона ечимлар топишга ундайди

Минтақавий такрор ишлаб чиқариш жараёнларини тартибга солишнинг иқтисодий усуллари хўжалик субъектларининг иқтисодий манфаатлари орқали, солиқ имтиёзлари, кредитлар ва субвенциялар ёрдамида қўлланади. Юқори бошқариш органлари белгилаган ва тасдиқлаган қоидалар, низомлар доирасида хўжалик субъектлари, маҳаллий ҳокимият органлари фаолиятига билвосита таъсир кўрсатиб, уларга кенг ваколатлар берилади.

13.2. Минтақа иқтисодий хавфсизлиги

Миллий хавфсизлик жамиятнинг барча бўғин ва даражаларидаги хавфсизликни ифодалаганидек, иқтисодий хавфсизлик мамлакат ҳамда унинг минтақалари иқтисодий хавфсизлигини ҳам ўз ичига олади.

Минтақавий хавфсизлик мамлакат вилоятлари (туманлари) манфаатларининг ички ва ташқи таҳдидлардан ҳимояланганлигини ифодалайди. Минтақавий хавфсизлик ўз ичига табиий-техноген, озиқ-овқат, умумиқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва ижтимоий (шахсий ва мулкӣ) хавфсизликларни олади (13.2.1-чизма).

Минтақавий хавфсизлик таркиби³

Минтақа иқтисодӣ хавфсизлиги минтақанинг ижтимоий-иқтисодӣ жиҳатдан барқарор ривожланиши, иқтисодиёт билан минтақанинг давлат ҳокимияти ва бошқаруви муассасалари ўртасидаги мувозанатли ҳолат бўлиб, бу ҳолат минтақада миллий манфаатларнинг ҳимояланганлиги ҳамда сиёсатнинг ижтимоий йўналтирилганлигини ифодалайди. Минтақавий хавфсизлик минтақа (ҳудуд)да шахс, жамият ва давлат, минтақа иқтисодӣ манфаатларининг ички ва ташқи таҳдидлардан қанчалик даражада ҳимояланганлигини, минтақанинг ижтимоий-иқтисодӣ жиҳатдан ривожланиши барқарорлигининг таъминланганлигини ифодалайди. Бу борада таъкидлаш жоизки, мамлакатда мавжуд нохуш ҳолатлар, турли инқирозли ҳолатлар минтақа хавфсизлигига ҳам салбий таъсир кўрсатади. Минтақа хавфсизлигини таъминлашда минтақа (ҳудуд)да мавжуд бўлган нохуш, танглик ҳолатларни ўз вақтида аниқлаш лозим бўлади. Минтақадаги нохуш танглик ҳолати деганда уни яхшилаш учун марказий ҳукумат органлари томонидан минтақа иқтисодиётига аралашув ва уни тартибга солишнинг фавқулодда усуллари қўллашни тақозо этувчи ҳолат тушунилади.

Минтақалардаги ижтимоий-иқтисодӣ ҳолатни кузатиб бориш ҳараёнида Давлат статистика қўмитаси олти гуруҳдаги индикатив кўрсаткичлардан фойдаланади: ижтимоий

³ Қаранг: Общая теория национальной безопасности Учебник/ Под общ ред. А.А.Прохожева. – Изд 2 доп. – М.: Изд-во РАГС, 2005. – С 227.

ва иқтисодий индикаторлар; қишлоқ хўжалиги индикаторлари; инвестиция ва молиявий индикаторлар; институционал ўзгаришлар натижаларини ифодаловчи индикаторлар.

Минтақа (ҳудуд)даги иқтисодий хавфсизликни аниқлашда қуйидаги ижтимоий-иқтисодий индикаторлардан фойдаланилади:

- аҳоли жон бошига ялпи ҳудудий маҳсулот;
- яшаш минимуми;
- иш ҳақи;
- иш ҳақи бўйича муддати ўтган қарздорлик;
- ишсизлик даражаси;
- ишсизлар сонининг бўш иш ўринларига нисбати;
- аҳолининг саводхонлик даражаси;
- аҳоли даромадлари бўйича табақаланиши ва бошқалар.

Ушбу индикаторлар орқали мамлакат минтақалари (ҳудудлари) ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги фарқлар аниқланади ва гуруҳланади. Шу асосда минтақа (ҳудуд)лар ривожланган, ўртача ривожланган ва ривожланишдан орқада қолган минтақалар гуруҳига ажратилади.

Минтақа иқтисодий хавфсизлиги унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси, мамлакат ривожланишининг ўртача даражасидан фарқланиши даражасига боғлиқдир.

Минтақа иқтисодий хавфсизлиги объектларига қуйидагилар киради:

- минтақа аҳолисининг иш билан бандлиги;
- аҳоли турмуш даражаси;
- меҳнат мотивацияси;
- аҳолининг мамлакатда амалга оширилаётган ислохотларга муносабати;
- ички минтақавий бозор;
- аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминланганлиги;
- минтақа ишлаб чиқарувчиларининг рақобатбардошлиги;
- минтақанинг экологик ҳолати;
- минтақа саноат ишлаб чиқаришининг таркиби ва бошқалар⁴.

⁴ Вегканов Г.С. Экономическая безопасность. Учебник СПб.: Питер 2007. Глава 8.

Минтақа хавфсизлигига таҳдидлар қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

- ижтимоий-сиёсий таҳдидлар. Уларга ишсизлик даражаси ва динамикаси; меҳнат мотивациясининг кучсизланиши; ижтимоий боқимандаликнинг кўпайиши туфайли иш билан бандлар меҳнат юкмасининг ўсиши; минтақа аҳолиси турмуш даражаси ва динамикаси; аҳоли даромадларининг табақаланиши, озиқ-овқатлар билан таъминланганлиги (ва ҳ.к) киради;

- тизимли бошқариш характеридаги таҳдидлар. Улар таркибига ишлаб чиқариш ҳажмининг қисқариши, иқтисодий ўсиш суръатларининг пасайиши, ишлаб чиқариш қувватлари - бандлигининг паст даражадалиги, айрим ишлаб чиқаришларнинг ёпилиши, тўхтатилиши, илмий-техникавий потенциалнинг пасайиши, минтақа маҳсулоти рақобатбардошлигининг пасайиши, илмий-тадқиқот, тажриба конструкторлик ишларининг тўхтатилиши, минтақа молиявий барқарорлигининг бузилиши каби кўрсаткичлар киради;

- ташқи иқтисодий таҳдидлар. Улар таркибига экспортта товар чиқарувчи тармоқларда ишлаб чиқариш ҳажмларининг қисқариши, ташқи бозор ҳажми, ташқи савдо айланмаси ҳажмининг қисқариши ва пасайиши, экспорт таркибида илм-талаб, юқори технологик, истеъмолга тайёр маҳсулотлар улushiнiнiг камайиши, экспорт таркибида хом ашё товарлари улushiнiнiг катталиги, минтақавий бозорлар инвестициявий жозибадорлигининг пасайиши, озиқ-овқат мустақиллигининг йўқотилиши ва озиқ-овқат импортига боғлиқликнинг ўсиши, минтақа ички бозоридан четдан келтириладиган импорт маҳсулотлар улushiнiнiг ўсиши кабилар киради⁵.

Минтақавий ривожланишга таъсир кўрсатувчи таҳдид ижтимоий-иқтисодий ривожланиш бўйича минтақа-

⁵ Безопасность экономического пространства хозяйствующего субъекта / Петренко И.Н. - М.: Анкил, 2005 Глава 2,4; Внешнеэкономическая деятельность региона: содержание и проблемы развития: Сборник статей. - Ростов-на-Дону: РИО Ростовского филиала РТА, 2005. - С. 28-53; Внешнеэкономический комплекс региона: содержание и особенности формирования: Сб. научных трудов. - Ростов-на/Д: РИО Ростовского филиала РТА, 2007; - С 14-43.

лар ўртасидаги табақаланишнинг кучайиши, айрим минтақа ривожланишидаги турғунлик ва танглик ҳолатининг юзага келиши ҳисобланади.

Минтақа иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- хавфсизлик ва ҳимоя объектлари;
- хавф-хатар ва таҳдид субъектлари;
- хавф-хатар ва таҳдидлар юзага келиши ҳамда тарқалишига хос хусусиятлар;
- юзага келиш мумкин бўлган зарарлар;
- хавфсизликни таъминловчи тизимларнинг мақсади, вазифалари ва амал қилиш механизмлари.

Минтақа иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда минтақа ривожланишига салбий таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш муҳим аҳамият касб этади. Бу омиллар қуйидагилардан иборат:

- мамлакат ягона халқ ҳўжалиги комплексининг бузилиши, барҳам топиши. Бунинг натижасида тармоқлараро ва минтақалараро алоқалар узилади, ишлаб чиқариш ҳажмлари қисқаради ҳамда асосий фондларнинг жисмоний ва маънавий эскириши жадаллашади;

- мамлакат агросаноат комплексидаги узилишларнинг юзага келиши қишлоқ ҳўжалиги ишлаб чиқариши ҳажмларининг камайиши, давлат томонидан тармоқни молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлашнинг қисқариши минтақа ривожланишига салбий таъсир кўрсатади;

- минтақада зарар кўриб ишлайдиган корхоналар сонининг кўпайиши, маҳсулот сотиш бозоридан маҳрум бўлиш, жаҳон ва мамлакат бозорларида ҳудудий маҳсулотлар рақобатбардошлигининг пасайиши, асосий ишлаб чиқариш фондлари эскиришининг кучайиши минтақа иқтисодий ривожланишига салбий таъсир кўрсатувчи омиллар ҳисобланади;

- аҳоли турмуш даражасида минтақавий табақаланишнинг кучайиши, ижтимоий инфратузилма объектларининг эскириши ва ишдан чиқиши, туғилишнинг қисқариши, оналар ва болалар ўлимининг кўпайиши, қутилаётган умр узок-

лигининг кискариши каби омиллар минтақа ижтимоий-иқтисодий ривожланиши даражасининг пасайишига, унинг хавфсизлигига таҳдидларнинг кучайишига олиб келади.

Ҳозирги даврда минтақалар ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги табақаланишнинг кучайиши, ундаги фарқларнинг катталаниши бориши минтақалар рақобатбардошлигининг пасайиши, хавф-хатарларнинг кучайишига, минтақа иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда жиддий муаммолар туғдиради.

Минтақа хавфсизлиги даражаси унинг рақобатбардошлиги даражасига боғлиқдир. Минтақа иқтисодиётининг рақобатбардошлигини баҳолашда эса қуйидаги кўрсаткичлар гуруҳидан фойдаланилади:

- 1) аҳоли турмуш даражаси;
- 2) меҳнатга лаёқатли аҳолининг иш билан бандлиги;
- 3) демографик ҳолат;
- 4) ишлаб чиқариш салоҳияти;
- 5) илмий-техникавий салоҳият;
- 6) бюджет-молия соҳаси;
- 7) инвестициявий муҳит;
- 8) экологик ҳолат;
- 9) ҳуқуқ тартибот.

Ушбу гуруҳлар кўрсаткичлари асосида минтақавий ривожланиш тўғрисидаги маълумотлар мамлакат ривожланишининг ўртача кўрсаткичлари билан таққосланади. Бунинг оқибатида минтақа хавфсизлигини ифодаловчи мезонлар тизими аниқланади. Шунингдек, минтақаларнинг мамлакат иқтисодий ривожланишининг ўртача кўрсаткичларига нисбатан қай даражада фарқланиши ҳам аниқланади.

Минтақа хавфсизлигини баҳолашда қуйидаги кўрсаткичлар умуммамлакат кўрсаткичлари билан таққосланади:

- ҳудудий ялпи маҳсулот ҳажми ва унинг мамлакат ялпи ички маҳсулотигаги улуши;
- ялпи ҳудудий маҳсулотнинг аҳоли жон бошига тўғри келадиган ҳажми;
- саноат ишлаб чиқаришида ишлаб берувчи саноат ва машинасозликнинг улуши;

- ички истеъмол ҳажмида импорт улуши;
- экспортнинг минтақавий ишлаб чиқаришдаги улуши;
- умумий маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмида янги турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг ҳиссаси;
- ялпи ҳудудий маҳсулотга нисбатан инвестициялар ҳажми, яъни ҳиссаси;
- инфляция даражаси;
- ишсизлик кўрсаткичлари;
- замонавий технологияларнинг минтақавий иқтисодиётга жорий қилиниши;
- илмий тадқиқот ишларига қилинган ҳаражатларнинг ялпи ҳудудий маҳсулот ҳажмидаги улуши.

Ушбу кўрсаткичлар орқали минтақа иқтисодий хавфсизлиги ва рақобатбардошлиги ҳолати, даражаси ҳамда унга таҳдидлар аниқланади. Ушбу таҳлиллар асосида минтақа иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш концепцияси ва уни амалга ошириш дастурлари ишлаб чиқилади.

13.3. Минтақа иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш механизми

Минтақавий иқтисодий хавфсизликни таъминлаш минтақавий сиёсатнинг муҳим йўналиши ҳисобланади. Бу борада кўзланган асосий мақсад мамлакат ва унинг минтақалари рақобатбардошлигини ошириш ҳисобланади. Ушбу мақсадга эришиш қуйидагиларга йўналтирилади:

- мамлакат ва унинг минтақаларини халқаро бозорлар билан интеграциялашувини таъминлаш, мамлакат ишлаб чиқарувчи кучларини минтақа ва ҳудудлар бўйича оқилона жойлаштириш, уларнинг ўзаро алоқадорлиги, ихтисослашуви ва кооперациялашувини таъминлаш орқали мамлакат ҳамда минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини жадаллаштириш, барқарор ва мутаносиб иқтисодий ўсишгача эришиш;
- минтақалар инфратузилмасини ривожлантириш;
- минтақаларда ишлаб чиқариш соҳаларининг рақобатбардошлигини ошириш;

- минтақалар ривожланишидаги фарқларни қисқартириш.

Минтақа иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш дастурини ишлаб чиқиш жараёнида қуйидагилар амалга оширилади:

1. Миллий иқтисодиёт ва минтақавий иқтисодиёт доирасида асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар таҳлил қилинади.

2. Ҳар бир минтақанинг мамлакат минтақалари ижтимоий-иқтисодий ривожланиши даражалари классификациясидаги ўрни аниқланади.

3. Минтақадаги ижтимоий-иқтисодий аҳвол таҳлил қилинади.

4. Минтақанинг асосий иқтисодий манфаатлари аниқланади.

5. Минтақа иқтисодий хавфсизлигига таҳдидлар классификацияси ишлаб чиқилади.

6. Минтақа иқтисодий хавфсизлигига реал ва потенциал таҳдидлар аниқланади.

7. Минтақа иқтисодий хавфсизлигини баҳолаш индикаторлари ва усуллари белгиланади.

8. Минтақаларда ҳаёт фаолияти соҳалари бўйича турғунлик ва танглик ҳолатлари баҳоланади.

9. Минтақа иқтисодий хавфсизлиги мақсадлари белгиланади.

10. Иқтисодий хавфсизликни таъминлашга қаратилган минтақавий сиёсатнинг устувор вазифалари ишлаб чиқилади.

11. Минтақани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурлари ишлаб чиқилади.

12. Минтақа иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш чора-тадбирлари мажмуи ишлаб чиқилади ва белгиланади.

13. Иқтисодий хавфсизликни таъминлаш бўйича маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органларининг вазифалари, ваколатлари белгиланади.

14. Минтақа иқтисодий хавфсизлиги ҳолатини мониторинг қилиб бориш билан боғлиқ чора-тадбирлар тизими ишлаб чиқилади.

Минтақа иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш ҳамда унинг рақобатбардошлигини ошириш учун минтақа (ҳудуд) мамлакатда локомотив ва таянч минтақаларни белгилаб олиш лозим бўлади.

Локомотив минтақа деб қуйидаги талабларга жавоб берадиган минтақага айтилади:

- минтақада юк ва йўловчи ташиш оқимлари барқарор ўсиши кузатилади;

- минтақада мамлакат учун аҳамиятли бўлган нуфузли илмий-таълим маркази фаолият юритади;

- бутун мамлакат учун катта аҳамиятга эга бўлган стратегик ташаббус шаклланади;

- юқори илмий-техникавий, интеллектуал кадрлар ва ижтимоий потенциалга эга бўлиш;

- мамлакат иқтисодий ривожланишида салмоқли улушга эга, яъни ЯИМдаги улуши юқори бўлиши лозим;

- минтақада давлат, фуқаролик жамияти институтлари ва бизнес вакиллари ўртасида стратегик ҳамкорликнинг мавжуд бўлиши;

- 10-15 йиллик истиқболда ушбу минтақа қўшни минтақа ва ҳудудлар ривожланишига туртки бериш имконига эга бўлиши керак.

Малакатни территориал ривожланиш бош схемасига кўра таянч минтақа белгилаб олиниб, уни ривожлантириш вазифалари аниқланади. Бу эса қуйидаги имкониятларни вужудга келтиради:

- мамлакатни халқаро бозорларга интеграциялашувини самарали таъминлаш, ўз территориясида товарлар, молиявий маблағлар, ишчи кучи оқимлари, инновацияларни ишлаб чиқиш ва улар муомаласини бошқариш марказларини тўплашга мувофиқ бўлинади;

- бир неча локомотив ва таянч ҳудудларни шакллантириш орқали мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожланиши жадаллаштирилади, бошқа минтақалар учун янгиликлар яратиш манбасига айлантирилади. Бу минтақалар қўшни минтақаларга ўз корхоналарининг буюртмаларини бериш, айрим ишлаб чиқариш бўғинларини ташкил этиш орқали уларнинг ҳам ривожланишига туртки беради;

- мамлакат минтақалари ўртасида инфратузилмавий, ишлаб чиқариш-технологик ва ижтимоий-маданий алоқадорликни таъминлаш орқали ижтимоий-иқтисодий ривожланишга эришилади;

- мамлакатда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш лойиҳаларини кенг миқёсда амалга ошириш имкониятига эга бўлинади.

Минтақаларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, уларнинг рақобатбардошлигини ошириш ва иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда территориал-тармоқ кластерлари муҳим роль ўйнайди. Кластерларда баъзи ҳудудларда айрим товарлар, бутловчи қисмларни, хом ашёларни ишлаб чиқариш ташкил этилади. Бунга Асакадаги енгил автомобиллар, уларнинг бутловчи қисмларини ишлаб чиқариш ташкил этилганлиги мисол бўлади. Кластер ҳудуд манфаатини корхона манфаати билан уйғунлаштиради. Кластер терриориал ишлаб чиқариш ичида рақобат муҳитини яратиб, ички ва жаҳон бозорларига маҳсулот ишлаб чиқаришни ташкил этади ҳамда мазкур ҳудуд аҳолисини иш билан таъминлашни яхшилайди, ҳудуднинг ҳар томонлама ривожланишига имконият яратади. Кластер иштирокчиси бўлган хўжалик субъектларининг ўзаро алоқадорлиги, биргалиқда илмий-тадқиқот, янги технологияни жорий этиш, ишларини биргалиқда амалга ошириш, тажриба, билим ва асосий фондлардан биргалиқда фойдаланиш, рискларни камайтиришда, жаҳон бозорларига чиқишда ҳудудни ривожлантириш, ободонлаштиришда ўзаро ҳамкорлик қилиши кучаяди.

Минтақа иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш концепциясида уларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга қаратилган мақсадли дастурларини ишлаб чиқиш кўзда тутилади. Бу дастурларни ишлаб чиқишда ўзаро алоқадорлик ва давомийлик, ресурсларни тежаш, инфратузилмавий таъминот тамойилларига асосланилади.

Бундай дастурларни ишлаб чиқиш ва минтақани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш моделларини яратишда SWOT таҳлилидан фойдаланилади. Ушбу таҳлил асосида минтақанинг, кучсиз ва кучли томонлари, имкониятлари,

тахдид ва хавф-хатарлар аниқланади. Минтақани ривожлантиришнинг турли сценарийлари ишлаб чиқилади. Инерцион ривожланиш сценарийсида барча тенденциялар амалда сақланади. Экспортга йўналтирилган ривожланиш сценарийсида экспортга йўналтирилган ишлаб чиқаришлар ва уларнинг салоҳиятини ривожлантириш ҳамда мустаҳкамлаш тадбирларини амалга ошириш кўзда тутилади. Мобилизацион ривожлантириш сценарийсида ички заҳиралар, ресурслар, иқтисодий ўсиш омиллари ҳисобга олинади ва ривожлантириш мақсадида фойдаланишга йўналтирилади.

Мутаносиб ўсиш сценарийсида экспортга йўналтирилган ва ички ресурсларни мобилизация қилиш вариантлари синтез қилинади, яъни уйғунлаштирилади.

Минтақаларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш стратегиясини прогнозлаштириш ва асослашда минтақа иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш вазифаларини ҳам ҳал этиш кўзда тутилади. Умуман, ушбу стратегияни ишлаб чиқиш ҳамда амалга оширишда қуйидаги вазифалар белгиланади ва ҳал қилинади:

- минтақаларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш мақсадлари, вариантлари, сценарийлари ва кўламлари асосланади;

- ривожланишнинг объектив қонуниятлари ва тенденциялари ҳисобга олинади;

- товар ва хизматлар, меҳнат, ресурслар, молиявий бозорлар шаклланиши ҳамда ривожланиши истиқболлари аниқланади;

- минтақа ижтимоий ривожланиши, аҳоли турмуш даражаси ва сифатининг ўсиши йўналишлари белгиланади;

- таркибий ва инвестициявий сиёсат йўналишлари шакллантирилади;

- минтақани ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришдаги муаммолар, турғунлик ва танглик ҳолатлари аниқланиб, уларни ҳал этиш босқичлари ҳамда муддатлари белгиланади;

- вилоятлараро, туманлараро ва ташқи иқтисодий муносабатларни самарали ривожлантириш ҳамда такомиллаштириш йўналишлари асосланади;

- экспорт салоҳиятини ривожлантириш ва мустақкамлаш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқилади;

- ташқи муҳитнинг аҳволини яхшилаш, табиатдан фойдаланишни такомиллаштириш бўйича чора-тадбирлар асосланади ва ишлаб чиқилади⁶.

Минтақа ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ва иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш, рақобатбардошлигини оширишга қаратилган дастурларнинг амалга оширилиши минтақанинг ўзини ўзи ташкиллаштирувчи, ўзини-ўзи бошқарувчи ва оқилона бошқариладиган ижтимоий-иқтисодий, этномаданий ва территориал-маъмурий бирлик сифатида ривожланишига имконият яратади.

13.4. Ўзбекистонда минтақани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш механизмини такомиллаштириш

Ўзбекистон Республикаси минтақалари ижтимоий-иқтисодий даражалари ва иқтисодий-табиий салоҳиятидаги фарқлар уларни истиқболда ҳудудий ҳамда тармоқ хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқиш жараёнларини такомиллаштиришни тақозо этади.

Минтақани иқтисодий ривожлантиришни барқарорлаштириш стратегиясини асослашнинг қуйидаги йўналишларини инсбатга олиш мақсадга мувофиқдир:

- минтақа ривожланишини бошқариш самарадорлигини ошириш мақсадида иқтисодий ва ижтимоий жараёнларни таҳлил қилиш; бу босқичда ҳудуднинг эришган иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш даражаси таҳлил қилинади;

- минтақани иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш стратегиясини асослаш; ривожланишни прогноз қилиш; стратегия асосланиб, ҳудуд ривожланишини тартибга солиш методлари танланади;

⁶ Кочергина Т.Е. Экономическая безопасность: Ростов-на-Дону, 2007. -С.340-346.

- концепция ишлаб чиқиш ва ҳудуд ривожланишини давлат ва бозор механизмлари орқали тартиблаш методларини танлаш;

- минтақанинг молиявий ресурслари ўсишини прогноз қилиш; бюджетнинг даромад қисмини кенгайтириш ва мустақамлаш йўллари излаш; бюджет даромад қисмини тўлдиришнинг янги манбаларини аниқлаш, турли мулкчилик шаклларига асосланган тадбиркорликдан, хорижий инвесторлар ва нобюджет жамғармаларидан қўшимча маблағларни жалб этиш⁷.

Минтақаларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурини тузишда маълум тамойилларга асосланиш керак бўлади. Бу тамойиллар минтақавий иқтисодиёт фани нуқтаи назаридан қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- минтақани ижтимоий-иқтисодий ривожланишини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш чора-тадбирларининг мақсадлилиги;

- минтақа ривожлантиришнинг устувор йўналишлари бўйича ресурсларни тўплаш ва йўналтириш;

- белгиланган ҳаракатни назорат қилиш ва тартиблаш имкониятларининг очиқлиги;

- минтақа ривожланишини қўллаб-қувватлашнинг индивидуаллиги;

- қўллаб-қувватлаш механизмнинг таъсирчанлиги;

- республика ва маҳаллий ҳокимият органларининг ҳамкорлиги ҳамда улар фаолиятининг уйғунлиги.

Минтақавий дастурларнинг ишлаб чиқилиши ва амалга оширилиши ҳудудий ривожланишни давлат томонидан тартибга солишнинг муҳим йўналиши ҳисобланади.

Минтақавий дастурларни бажаришга тўсқинлик қилувчи ҳолатлар ва омилларни аниқлаш муҳим аҳамиятга эгадир.

Минтақаларни ривожлантириш бўйича қабул қилинадиган дастурларнинг бажарилишига кўпинча қуйидаги омиллар тўсқинлик қилиши мумкин:

⁷ Регулирование территориального развития в условиях рыночной экономики / Под ред. Б.М.Штульберга. -М., 1993.-С-73; Сэдыков А.М. Основы регионального развития: теория, методология, практика - Т.: IQTISOD-MOLIYA; 2005. - С 165.

- республика ва минтақавий мақсадли дастурларни танлашнинг синалган тизимларининг мавжуд эмаслиги, уларни амалга ошириш ва бажариш кетма-кетлигининг етарли даражада асосланмаганлиги;

- республика тармоқ дастурлари минтақавий жиҳатларининг етарли даражада ишланмаганлиги;

- тармоқ дастурлари минтақавий жиҳатлари мониторингининг йўқлиги;

- республика ва минтақавий дастурларни амалга ошириш механизмнинг мустақкам эмаслиги.

Республика ва минтақавий дастурларни ишлаб чиқишда мақсадли дастурлаш услубидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бу услуб пировард натижага эришиш учун иқтисодий ресурсларни йўналтиришни таъминлашни ифодалайди. Унинг ёрдамида энг муҳим иқтисодий, ижтимоий ва илмий-техникавий ривожланиш муаммолари ҳал этилади. Бу муаммолар амалда тармоқлараро ёки минтақалараро тавсифга эга бўлиб, халқ хўжалиги аҳамиятига эга бўлади.

Мақсадли дастурлар ўрта ва узоқ муддатга мўължаллаб, корхона, мамлакат ва халқаро миқёсда тузилади. Дастурлар ўз ичига пировард ва оралиқ мақсадларни, вазифалар, уларни амалга ошириш чора-тадбирлари, ресурслар таъминотини олиши керак.

Дастур мақсади ўлчамга эга бўлиши, чора-тадбирлар тизими эса пировард ва оралиқ мақсадларни амалга ошириш нуқтаи назаридан ишлаб чиқилиши лозим.

Мақсадли минтақавий дастурлар ҳудудий ривожланишни тартибга солишнинг самарали методи сифатида давлат, маҳаллий, жамоавий, шахсий манфаатларни уйғунлаштириши ҳамда жамиятнинг барча аҳоли табақаларини давлатнинг ҳудудий сиёсатини амалга оширишга даъват этузчи, йўналтирувчи бўлиши керак. Шунингдек, минтақани иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш дастурлари мамлакатда амал қилаётган қонунлар, ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар асосида ишлаб чиқилиши лозим.

Минтақани иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишдан кўзлан-

ган асосий мақсад минтақавий иқтисодиётни унинг табиий-иқтисодий салоҳиятидан самарали фойдаланиш ва ташқи манбаларни жалб этиш йўли билан мутаносиб ҳамда оқилона ривожлантиришдан иборатдир.

Ушбулардан келиб чиқиб, минтақавий дастурларни ишлаб чиқишда қўйидаги вазифаларни бажаришга алоҳида эътибор қаратиш лозим бўлади:

- минтақадаги ижтимоий-иқтисодий аҳволни умумий баҳолаш ва иқтисодий ривожланишнинг асосий тенденциялари, иқтисодий ўсиш муаммолари ва резервларини аниқлаш;

- минтақанинг маҳаллий минерал хом ашё, ер-сув ва меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг миқдор ва сифат даражаларини таҳлил қилиш;

- минтақани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш стратегияси ва тактикасини ишлаб чиқиш, истиқболли тармоқлар ва минтақанинг ихтисослаштириш соҳаси, иқтисодиётнинг базавий тармоқлари ривожланишининг устувор йўналишларини аниқлаш;

- маҳаллий қишлоқ хўжалиги ва минерал хом ашёлардан самарали фойдаланишга асосланган, янги экспортга йўналтирилган ишлаб чиқаришларни шакллантиришнинг аниқ йўллари белгилаш, жаҳон даражасидаги тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш бўйича кам чиқиндилари ва чиқиндисиз технологиялар билан жиҳозланган янги корхоналарни вужудга келтириш;

- минтақада қулай, жозибадор инвестицион муҳитни яратиш, хорижий инвесторлар, маҳаллий корхоналар, тадбиркорлар, аҳоли маблағлари ва ресурсларини кенгроқ жалб этиш;

- аҳолини ижтимоий ҳимоялаш ва меҳнат ресурсларининг оқилона бандлигини таъминлашнинг механизмини ишлаб чиқиш;

- хўжалик субъектлари ўртасида рақобат шароити ва тўлақонли бозор инфратузилмасини вужудга келтириш;

- минтақани озиқ-овқат маҳсулотлари ва бошқа оммавий истеъмол моллари билан ўзини-ўзи таъминлашнинг ошириш;

- қишлоқ аҳоли пунктларини ижтимоий-иқтисодий ри-

вожлантиришни жадаллаштириш учун қулай шароитларни шакллантириш. Бунинг учун минтақага маҳаллий солиқлар бўйича имтиёзлар бериш мақсадга мувофиқдир;

- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланишини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, рағбатлантириш орқали унинг ҳудуд ялпи ички маҳсулотидаги улушини ошириш;

- минтақанинг ташқи иқтисодий фаолиятини кенгайтириш, экспорт ва импорт таркибини оқилоналаштириш, ҳудуддаги хорижий инвестицияли корхоналар фаолиятини янада яхшилаш ва янги қўшма корхоналарни ташкил этиш.

Минтақани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурини ишлаб чиқиш учун, авваламбор, ҳудуддаги ижтимоий-иқтисодий вазиятни умумий баҳолаш мақсадга мувофиқдир.

Бунинг учун қуйидагилар амалга оширилади:

1. Ўтган даврдаги минтақанинг иқтисодий-ижтимоий ривожланиши тавсифи берилди. Бунда минтақанинг саноат, қишлоқ хўжалиги ва ижтимоий салоҳиятини баҳолашга алоҳида эътибор қаратилиши лозим бўлади.

2. Минтақанинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш даражаси ҳамда аҳволи тўғрисидаги таҳлилга асосланиб, унинг ривожланишидаги ижобий ва салбий тенденциялар, иқтисодий ривожланиш резервлари ва фойдаланилмаган имкониятлари аниқланади. Шунингдек, келгусида ҳал этилиши лозим бўлган муҳим иқтисодий ва ижтимоий муаммолар аниқланади.

3. Амалга оширилаётган иқтисодий ва ижтимоий ислохотларнинг натижалари, кўп укладли иқтисодиётнинг вужудга келиши ҳамда ривожланиши, шунингдек, минтақавий бозор инфратузилмаси аҳволи баҳоланади.

4. Минтақадаги тармоқлар ва йирик саноат корхоналарининг ўтган даврдаги фаолияти таҳлил қилинади, уларнинг иш натижалари ёки орқада қолишининг сабаблари ҳамда омиллари аниқланади.

5. Саноат ривожланиши ишлаб чиқариш қувватлари-

дан фойдаланиши даражаси белгиланади, ишлаб чиқариш қувватларини экспортга йўналтирилган ва импорт ўрнини босадиган маҳсулотлар ишлаб чиқаришга қайта ихтисослаштириш ва кенгайтириш учун қўшимча захиралар, ресурслар аниқланади. Минтақа имкониятларини ҳисобга олган ҳолда устувор аҳамиятли тармоқлар ва ишлаб чиқаришлар аниқланади.

6. Минтақа аҳолисини ўзида ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан таъминланганлиги, уларни ҳудуддан чиқариш ва киритиш баланси, агроресурс салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлиги, шунингдек, қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлиги, чорва моллари маҳсулдорлигининг ўсиши (пасайиши) омиллари ва сабаблари баҳоланади.

Минтақанинг табиий-иқтисодий салоҳиятини баҳолаш қўйидагиларни ўз ичига олади:

1. Минтақанинг меҳнат, ер-сув ва минерал хом ашё ресурслари билан таъминланганлиги миқдорий ва сифат баҳоси берилади.

2. Минтақадаги демографик вазият, аҳолининг иш билан бандлиги кейинги ўн йиллик давр бўйича баҳоланади.

Ишсизлик даражаси, шу жумладан, унинг яширин шакллари баҳоланиб, аҳоли ва меҳнат ресурслари сони прогноз қилинади.

3. Фойдали қазилма бойликлари захиралари, уларнинг ўзлаштирилган аҳволи таҳлил қилинади. Минтақа минерал хом ашё базаси имкониятлари қўшимча молиявий ресурсларни жалб этишни ҳисобга олган ҳолда баҳоланади. Шунингдек, қазиб чиқарувчи корхоналарнинг фойдали қазилма бойликлари билан таъминлангани, уларнинг конларни ўзлаштириш харажатлари ўрганилади.

4. Минтақанинг ер-сув ресурслари билан таъминланганлиги, уларнинг аҳволи, ерларнинг мелиоратив аҳволи, ер бонитетлари ўрганилиб, мелиоратив жиҳатдан яхшилаш истиқболлари ишлаб чиқилади.

5. Минтақанинг ишлаб чиқариш, транспорт ва алоқа инфратузилмаси салоҳияти ўрганилади. Аҳолининг иж-

тимой инфратузилма объектлари ва хизматлари билан таъминланганлик даражаси баҳоланади.

6. Минтақада ишлаб чиқарувчи кучлар, янги корхоналарни жойлаштириш учун истиқболли туман, шаҳар, йирик аҳоли яшаш пунктлари танланади.

Минтақани ривожлантириш дастурларини амалга ошириш йўналишлари белгиланади. Ривожлантириш дастурларини амалга оширишнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Дастурда минтақани иқтисодий ва ижтимоий истиқболда ривожлантиришнинг асосий йўналишлари ва кўрсаткичлари баён қилинади. Бунда асосий эътибор янги ишчи ўринлари, табиий, молиявий, меҳнат ресурслари, ишлаб чиқариш салоҳиятидан самарали фойдаланишга қаратилади.

Бу йўналишлар қуйидагиларни ифодалаши лозим:

1. Минтақанинг истиқболдаги эҳтиёжлари ва ҳудудлараро айрибошлаш имкониятларини кенгайтириш асосида иқтисодий мақбул тармоқ ва ишлаб чиқаришлар аниқланади. Истиқболда тармоқларни ривожлантиришнинг иқтисодий кўрсаткичлари, тармоқ таркибининг ўзгариши, экспортга йўналтирилган ва импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар ҳажми прогноз қилинади. Бунда амалдаги корхоналарни техник, технологик ва ташкилий жиҳатдан янгилаш муаммоларига алоҳида эътибор қаратилади. Бунинг учун ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш янада чуқурлаштирилади, нисбатан кичик корхоналар ривожлантирилади. Бу корхоналарда маҳаллий минерал хом ашё ва қишлоқ хўжалик ресурсларидан фойдаланиш.

2. Ҳудудда янги корхоналарни қуриш, фаолият юритаётган корхоналарни реконструкция қилиш, ихтисослигини ўзгартириш зарурлиги асосланади; йирик объектларга қўшимча маблағлар жалб қилиш ҳисоб-китобларини амалга ошириш.

3. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари, экин майдонлари таркибининг ўзгариши, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг натурал ҳажми прогноз қилинади. Шунингдек,

қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлиги, чорва моллари маҳсулдорлигини ошириш йўллари ва манбалари белгилаш. Янги технологияларни жорий этиш.

4. Минтақада хом ашё, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлайдиган тугалланган циклдаги ишлаб чиқариш тармоқлари, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш ва сотиш шахобчаларини вужудга келтириш, хорижий инвестицияли қўшма корхоналарни вужудга келтириш орқали янги замонавий технологиялар, хўжалик юритиш шакллари ва бошқариш усулларини жорий этиш.

5. Ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштириш ва табиий ресурслардан фойдаланиш учун қулай шароит яратиш мақсадида транспорт тизими ва коммуникацияларини ривожлантириш истиқболларини асослаш.

6. Мулкдорлар синфини вужудга келтириш бўйича вазифаларни ҳал этиш мақсадида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, уларнинг иқтисодиётдаги улушини кўпайтириш, бозор инфратузилмасини ривожлантириш.

7. Ташқи иқтисодий фаолиятни ривожлантириш кўлами ва параметрларини белгилаш. Бунда ташқи савдо таркибий тузилишини такомиллаштириш, маҳаллий хом ашё ресурсларини ҳисобга олган ҳолда хорижий инвестицияли корхоналарни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилиши мақсадга мувофиқдир.

8. Дастурда табиий ташқи муҳит, табиатни муҳофаза қилиш, экологик тоза маҳсулотлар ишлаб чиқариш тадбирлари, кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш чора-тадбирлари ҳам ўз ифодасини топади.

Ҳар бир минтақавий дастурда уни амалга ошириш механизми кўзда тутилиши керак. Бу механизмда дастурни молиявий, иқтисодий ресурслар билан таъминланиши муҳим ўрин тутади.

Дастурни ишлаб чиқишда ҳар бир тадбир ва тармоқ бўйича турли ресурсларга бўлган талаб, эҳтиёж ҳисобкитоб қилинади. Шундан сўнг дастур бўйича унинг ресурслар билан таъминланиш манбалари аниқланади. Дас-

турларда ресурслар баланслаштирилади. Мақсад ва ресурслар уртасидаги мувофиқлик таъминланади.

Дастурларни молиялаштириш манбаларини аниқлаштиришда, авваламбор, маҳаллий ресурслар ва имкониётлар ҳисобга олинади.

Жойлардаги маҳаллий давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари маҳаллий бюджет, тадбиркорлар ва корхоналар ўз маблағлари, фермер ва деҳқон хўжаликлари, аҳоли маблағларини жалб қилинадиган хорижий инвесторлар, ҳудуддан ташқаридаги ташкилот, корхоналар маблағлари ҳамда банк кредитларини минтақавий дастурни амалга оширишга жалб қилиш лозим бўлади.

Шунингдек, минтақавий дастурларни амалга оширишда республика бюджети ва бюджетдан ташқари жамғармалар, Ўзбекистон Республикаси тараққиёт ва тикланиш жамғармаси маблағлари ҳам жалб этилиши мумкин.

Дастурларни ишлаб чиқишда ундан кутилаётган натижалар қандай бўлиши олдиндан белгиланиши лозим. Дастурларни амалга оширишнинг ижтимоий-иқтисодий натижалари сифатида ҳудудий ялпи ички маҳсулот, саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари, умумий ҳажми аҳоли жон бошига ишлаб чиқариш суръатлари олинади. Шунингдек, аҳоли турмуш даражаси ва унинг иш билан бандлиги, аҳоли жон бошига даромадларининг ўсиши, минтақа аҳолисининг газ, электр энергияси, тоза ичимлик суви, уй-жой билан таъминланишининг яхшиланиши, минтақанинг ўзини-ўзи озиқ-овқат, бошқа истеъмол товарлари билан таъминланишининг яхшиланиши кўрсаткичлари дастурларнинг бажарилиши натижалари ҳисобланади.

Дастурлар бажарилишини ташкилий жиҳатдан таъминлаш муҳим аҳамият касб этади. Дастурларни амалга оширишда бутун масъулият жойлардаги маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органлари зиммасига юклатилади. Мақсадли минтақавий дастурни экспорт баҳолаш, умумий назорат қилишни Вазирлар Маҳкамасининг тегишли бошқарма ва бўлинмалари амалга оширади.

Бунда республика ҳукумати ва жойлардаги маҳаллий ҳокимият органларининг мақсадли минтақавий дастурларни ишлаб чиқиш, амалга оширишдаги ваколатлари ҳамда вазифалари аниқ белгиланиши лозим бўлади.

Минтақавий дастурларнинг самарадорлигини ошириш учун қуйидагиларни бажариш мақсадга мувофиқдир:

- етарли даражада ривожланмаган, умумреспублика даражасидан орқада қолаётган минтақаларни ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқишнинг ягона методикасини тасдиқлаш;

- республика шаҳар ва қишлоқ туманларидаги иқтисодий ҳамда ижтимоий аҳволни мониторинг қилиш, уларни ривожланиш даражаларига кўра типологиясини ишлаб чиқиш;

- минтақавий дастурлар, орқада қолган туман ва шаҳарларни қўллаб-қувватлаш дастурларининг лойиҳаларини экспертизадан ўтказишни ташкил этиш.

Жойларда минтақаларни ривожлантириш дастурларини самарали бошқариш мақсадида вилоят, шаҳар, туман ҳокимликлари зиммасига қуйидаги вазифаларни юклаш мақсадга мувофиқ бўлади:

- минтақавий ривожлантириш концепциясини ишлаб чиқиш, ҳудудий дастурни тузиш бўйича таклифлар бериш;

- дастур асосида қўллаб-қувватлашга муҳтож, муаммоли шаҳар, туман, аҳоли пунктларини ажратиш ва белгилаш;

- улар асосида маҳаллий дастурларни шакллантириш ва амалга ошириш минтақавий дастурларини республиканинг ҳудудий сиёсати устуворликлари ва тамойилларига мувофиқлаштириш;

- маҳаллий дастурлар лойиҳаларини экспертизадан ўтказиш ва улар асосида ягона минтақавий дастурларни шакллантириш ҳамда уларни кўриб чиқиш, тасдиқлаш учун минтақавий ривожлантириш бўйича Республика комиссиясига тақдим этиш;

- маҳаллий дастурларни амалга оширишга раҳбарлик қилиш ва бажарилишини назорат қилиш, дастур бўйича жорий ахборотлар ҳамда ҳисоботларни мунгазам бериб бориш.

13.5. Ўзбекистонда минтақани ривожлантиришни давлат томонидан тартибга солишни такомиллаштириш

Бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатлар тажрибасига кўра минтақавий сиёсат тартибга солиш усуллари орқали мамлакат иқтисодиёти таркибий тузилишини ўзгартиришга таъсир этади.

Ўзбекистонда минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини давлат томонидан тартибга солишдан кўзланган бош мақсад минтақаларни барқарор ривожлантиришни рағбатлантириш ва иқтисодий-ижтимоий ривожланиши даражаларида кескин фарқларнинг вужудга келишига йўл қўймаслик учун шароит яратишдан иборат.

Мамлакат минтақаларини иқтисодий ва ижтимоий ривожланишини тартибга солиш мақсадини амалга оширишнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- мамлакатнинг барча минтақаларини барқарор ривожлантириш, уларнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш даражаларини имкон даражада тенглаштириш;

- минтақаларнинг табиий-иқтисодий салоҳиятидан самарали фойдаланиш;

- ишлаб чиқарувчи кучларнинг жойлаштирилиши ва ривожланишидаги асосиз вужудга келтирилган номутаносибликни бартараф этиш;

- минтақаларнинг ихтисослашувини оқилонлаштириш ва туманлараро иқтисодий алоқаларни оптималлаштириш;

- минтақаларнинг ҳудудлараро ва ташқи иқтисодий интеграциялашуви, айрим минтақаларнинг иқтисодий ва ижтимоий биқиқлигига барҳам бериш.

Давлат томонидан иқтисодиётни тартибга солишнинг ҳуқуқий шакллари сифатида қонунлар, қонуности ва суд-ҳуқуқий ҳужжатлар, актлар хизмат қилади. Ўзбекистонда минтақалар ривожланишини тартибга солишда Президент фармонлари, қарор ва фармойишлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарор ва фармойишлари муҳим роль ўйнамоқда.

Минтақалар ривожланишини тартибга солишнинг таш-

килий-институционал таркиби республика ижро ҳокимияти даражасида Вазирлар Маҳкамаси, кўпгина вазирлик ва идоралар томонидан шакллантирилади.

Минтақаларни ривожлантириш умумий сиёсати Иқтисодиёт вазирлиги томонидан ишлаб чиқилади ва амалга оширилади. Айрим иқтисодиёт секторлари ва йўналишлари бўйича минтақавий муаммолар билан Марказий банк, Молия вазирлиги, Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, Ташқи иқтисодий алоқалар, Инвестициялар ва савдо вазирлиги, “Ўздавмулк”, Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш Давлат қўмитаси, Қурилиш ва архитектура бўйича қўмита, “Ўзкоммунхизмат” агентлиги ва бошқалар шуғулланадилар.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикасида минтақаларнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланишини давлат томонидан тартибга солиш қуйидаги йўналишларда амалга оширилди:

- минтақалар, туманлар гуруҳи ва туманларни комплекс ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқиш;
- минтақалар минерал хом ашё ресурсларини комплекс ўзлаштириш, ер-сув ресурсларидан самарали фойдаланиш, ташқи атроф муҳитни муҳофаза қилиш;
- саноат ва унинг тармоқларини ривожлантиришнинг минтақавий ва республика дастурларини ишлаб чиқиш, фаолият юритаётган ишлаб чиқариш қувватлари профилини ўзгартириш, хорижий инвестицияли янги корхоналарни қуриш;
- минтақалар қишлоқ хўжалигини уларнинг табиий-иқлим хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ихтисослаштириш, қишлоқ хўжалигида ислохотларни ривожлантириш ва янада чуқурлаштириш бўйича республика, минтақавий дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;
- иш билан бандлик, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш, қишлоқ аҳолисини табиий газ ва ичимлик суви билан таъминлаш бўйича республика дастурларини амалга ошириш;
- республика ва маҳаллий бошқарув тизимларини тақомиллаштириш;

- маҳаллий бюджетни мустаҳкамлаш, минтақаларга дотация ва субвенциялар ажратиш;

- бошқаришнинг минтақавий-хўжалик тизимини оқилона ташкил этиш мақсадида мамлакатни маъмурий-ҳудудий бўлинишини такомиллаштириш.

Минтақа ривожланишини давлат томонидан тартибга солиш маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари иқтисодий базаси, мамлакатдаги бюджет тизимида, тадбиркорликнинг ривожланиш кўламига, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш шакллари ҳамда усулларига, тезлиги, солиқ имтиёзларини қўллаш тажрибаси, бюджетдан ташқари жамғармалар, молиявий ресурслар, ҳудуднинг инвестициявий ва экспорт имкониятлари, вилоятлараро, туманлараро ва ташқи иқтисодий алоқаларга, бозор инфратузилмаси объектлари ривожланиш даражаси, аҳолининг иш билан бандлик муаммоларининг хусусиятлари ва минтақадаги экологик вазиятга боғлиқ.

Минтақа ривожланишини давлат томонидан тўғридан-тўғри тартибга солиш республика бюджети, дотация ва субвенциялар ҳисобига мақсадли дастурлар ва йирик инвестиция лойиҳалари орқали амалга оширилади.

Давлат томонидан ҳудудларни ривожлантиришни тартибга солиш мақсадида қуйидаги дастурлар ишлаб чиқилиб, амалга оширилмоқда:

1. Саноатни ривожлантириш дастурлари.

2. Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришни тартибга солиш.

Бунда қуйидаги тартиблаш усулларида фойдаланилмоқда:

- минтақаларда маҳсулот ҳажми, қишлоқ хўжалиги экин майдонлари ва минтақаларнинг ихтисослашувини тартибга солиш;

- қишлоқда ижтимоий ва бозор инфратузилмасини вужудга келтириш;

- қишлоқ хўжалиги ерларининг мелиоратив аҳволини яхшилаш;

- қишлоқ хўжалиги корхоналари моддий-техника базасини яхшилаш ва мустаҳкамлаш, ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш бўйича корхоналар тармоғини яратиш;

- табиатни муҳофаза қилувчи ва гидротехник қурилмаларни қуриш;

- зарар кўриб ишловчи ва паст рентабелли қишлоқ хўжалиги корхоналарини молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш.

Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш дастурига мувофиқ қишлоқда мулкдорлар синфини, фермер хўжаликларини шакллантириш жараёнлари давом эттирилди, тупроқ унумдорлигини ошириш, селекция ва уруғчиликни яхшилаш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ҳажмларини ўстириш чора-тадбирлари кўрилади.

3. Минтақалар экспорт салоҳиятидан самарали фойдаланиш ва қўшма корхоналарни ташкил этишни тартибга солиш.

Эндиликда республика миқтақаларида, айниқса, кам ривожланган минтақаларда қўшма корхоналар ташкил этиш, хорижий инвестицияларни жалб этиш мақсадида мақсадли дастурлар тузиш ва уларни рағбатлантириш учун солиқ, бож, кредит имтиёзлари механизмини яратиш мақсадга мувофиқдир.

4. Транспорт-коммуникация тизимини ривожлантириш. Минтақаларда темир йўллар, автомобиль йўлларини қуриш ҳудудий сиёсатнинг муҳим қисми ҳисобланади. Бунинг оқибатида ҳудудларнинг вилоятлараро, туманлараро ва ташқи иқтисодий алоқалари кучаяди, тадбиркорлик, бизнес ривожланиши, хорижий инвестицияларни жалб этиш учун қулай муҳит яратилади.

5. Минтақаларнинг ижтимоий ривожланишини тартибга солиш.

Ижтимоий соҳани тартибга солишда республика, минтақавий ва маҳаллий бошқариш даражалари мавжуд. Минтақаларнинг ижтимоий ривожланишини давлат томонидан тартибга солиш территориал дастурлар орқали амалга оширилади.

Ўзбекистонда қабул қилинган дастурларни бажариш ва минтақаларнинг ривожланишини тартибга солиш механизмини такомиллаштириш учун қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

- минтақаларни ривожлантириш бўйича республика ҳамда минтақавий дастурларни танлаш ва уларни амалга оширишни асослаш, навбатта қўйиш тизимини шакллантириш;

- республика ва минтақавий дастурларни амалга ошириш механизмини такомиллаштириш, бунинг учун маҳаллий ҳокимликлар ва тегишли вазирликларнинг масъулиятини ошириш;

- иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш бўйича давлат дастурларининг минтақавий жиҳатларини кучайтириш;

- тармоқ дастурларининг минтақавий жиҳатлари мониторингини ташкил этиш;

- минтақалар ва тармоқ имкониятлари, заҳираларини чуқур ўрганиш ва ҳисобга олиш асосида прогноз кўрсаткичларини ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш;

- дастурларни амалга ошириш устидан қатъий назоратни кучайтириш, назорат тизимини яратиш.

Минтақавий ривожланишни давлат томонидан тартибга солишни такомиллаштириш учун маъмурий қарорлар қабул қилиш билангина чекланиб қолмасдан, шу билан бирга, иқтисодий рағбатлантириш характериغا эга бўлган дастак ва усуллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш учун минтақани танлашда ундаги муаммоли ҳолатларни чуқур ўрганиш лозим бўлади.

Хукумат томонидан ҳудудларни ташкилий-ахборот, ташқи иқтисодий фаолият, хорижий кредитлар, грантлар олиш, хорижий инвестицияларни жалб қилиш, халқаро дастурлар ва техник кўмаклар лойиҳаларида иштирок этишида ёрдам бериш ва қўллаб-қувватлаш керак бўлади.

Минтақавий ривожланишни тартибга солишда молиявий механизмлардан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эгадир. Минтақаларни ривожлантириш учун 1999 йилгача мавжуд бўлган бюджетлараро трансфертлар ўз маблағлари минимал харажатларни қоплай олмайдиган минтақаларга субвенциялар шаклида берилар эди.

Субвенциялар ҳажми Давлат бюджети лойиҳаси билан биргаликда тасдиқланади. Маблағлар, биринчи навбатда, минтақалардаги иш ҳақи, стипендиялар, нафақа ва пенсияларни молиялаштиришга ажратилади.

2000 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Бюджет тизими тўғрисида”ги Қонуни бу тизимга баъзи ўзгаришлар киритди. Бу ўзгаришлар жумласига маҳаллий бюджетларнинг дефицитсизлиги тўғрисидаги қоида киритилди. Шунингдек, маҳаллий ҳокимликларга тасдиқланган кўрсаткичлардан юқори, қўшимча тарзда тушган даромадлардан ўз эҳтиёжлари учун ишлатиш ҳуқуқи берилди.

Маҳаллий бюджетларни баланслаштириш умумдавлат солиқлардан ажратмалар нормативлари ва берилган дотацияларни тартибга солиш орқали амалга оширилади.

Республика ҳукумати томонидан маҳаллий ҳокимият органлари ва ўзини ўзи бошқариш органларига давлат бошқаруви ваколатлари бир қисмининг ўтказилиши оқибатида ҳудудий маҳаллий бюджетларнинг ролини оширади.

Асосий таянч тушунчалар

Минтақа, ҳудуд, минтақа иқтисодиёти, минтақавий сиёсат, минтақа иқтисодий хавфсизлиги, ижтимоий-иқтисодий индикаторлар, кўрсаткичлар, минтақа иқтисодий хавфсизлигига таҳдидлар, ҳудудлар ривожланишидаги тенгсизлик, минтақа рақобатбардошлиги, минтақа иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш концепцияси, территориал-тармоқ кластери, минтақа хавфсизлигини бошқариш тизими.

Такрорлаш учун саволлар

1. Қандай омиллар минтақавий ривожланишга салбий таъсир кўрсатади?
2. “Минтақа иқтисодий хавфсизлиги” тушунчасининг мазмунини тушунтириб беринг?
3. Минтақа иқтисодий хавфсизлигига қандай таҳдидлар мавжуд?
4. Минтақадаги ижтимоий-иқтисодий эҳволни қандай кўрсаткичлар орқали баҳолаш мумкин?
5. Минтақа иқтисодий хавфсизлигини қандай кўрсаткичлар орқали баҳолаш мумкин?
6. Минтақа иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун қандай чора-тадбирларни амалга ошириш керак?
7. Территориал-тармоқ кластери нима?
8. Минтақа иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун қандай дастурлар ишлаб чиқиш мумкин?

14-БОБ. МАМЛАКАТНИНГ ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ

14.1. Жаҳон иқтисодий тизимида миллий иқтисодиётнинг тутган ўрни ва унинг манфаатларига таҳдидлар

Замонавий жаҳон иқтисодиёти халқаро меҳнат тақсимо-ти асосида миллий иқтисодиётлар ўртасида барқарор, ҳар томонлама ўзаро алоқадорликнинг шаклланиши оқибатида хўжалик ҳаётининг халқаро миқёсда интернационал-лашувини ифодалайди. Бунинг оқибатида иқтисодий макон вужудга келмоқда. Ушбу маконда халқаро товарлар, хизматлар, хом ашё ресурслари, молиявий маблағлар, капитал, ишчи кучи бозорлари вужудга келиб, улар ўртасида ўзаро алоқадорлик ҳамда боғлиқлик кучаймоқда. Жаҳон миқёсида глобал-технологик, молиявий, ахборот, маданий тизимлар жадал равишда ривожланмоқда.

Миллий иқтисодиёт, халқаро меҳнат тақсимотига кўра, ихтисослашуви, ўзининг фойдали қазилма бойлик-лари, географик жойлашуви, фан-техника тараққиёти, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси, халқаро савдо, халқаро иқтисодий фаолиятининг фаоллигига мувофиқ жаҳон иқтисодий тизимида ўзига хос ўринни эгал-лайди. Жаҳон иқтисодиётига интеграциялашиш учун мил-лий иқтисодиёт халқаро ҳамкорликка очиқ бўлиши, яъни очиқ иқтисодиёт тавсифига эга бўлиши лозим. Очиқ иқти-содиётнинг хусусиятлари ва потенциал имкониятларини қуйидагича тавсифлаш мумкин:

- ўтиш даврини ўз бошидан кечираётган мамлакатда бозор механизми ва унсурлари рақобат муҳити шаклланишининг жадаллашуви;

- жаҳон хўжалиги билан ўзаро алоқада миллий иқтисодиёт анъанавий товар айирбошладан ташқари, капитални четга чиқариш ва четдан киритиш, илмий-техниканинг кооперациялашуви, ишлаб чиқариш интеграцияси каби шаклларда интеграллашади;

- халқаро ресурслар айланмаси ва унинг самарадорлигини оширишга асосланган ҳолда ички ишлаб чиқариш ҳажмларига нисбатан миллий даромаднинг ўсиши;

- халқаро айирбошладанинг мутаносиб иқтисодий ўсиш омили сифатидаги ролининг кўпайиши;

- халқаро ресурслар айланмаси ва унинг самарадорлигини ошириш ҳисобига ички ишлаб чиқариш кўламига нисбатан миллий даромаднинг кўпроқ ўсиши.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг, халқаро меҳнат тақсимида фаол иштирок этиш йўли билан очиқ турдаги бозор иқтисодиётини вужудга келтирмоқда. Мамлакатимизда очиқ иқтисодиётни шакллантириш ва уни ривожлантириш истиқболлари устун даражада унинг жаҳон хўжалиги тизимига кириб боришига боғлиқдир. Ушбу мақсадни амалга ошириш учун Президент И.Каримов томонидан республикамиз ташқи иқтисодий сиёсати қуйидаги тамойилларга асосланиши белгилаб берилган:

- мафкуравий курашлардан қатъи назар ташқи муносабатларда ошкоралик;

- тенг ҳуқуқли ва ўзаро манфаатли ҳамкорлик, бошқа мамлакатларнинг ички ишларига аралашмаслик;

- ўзининг миллий давлат манфаатлари устуворлигида ўзаро манфаатларни ҳар томонлама ҳисобга олиш;

- тўла ишонч, халқаро иқтисодий ва молиявий ташкилотлар доирасидаги ҳамкорликни чуқурлаштириш асосида икки томонлама ва кўп томонлама ташқи алоқалар ўрнатиш ҳамда уларни ривожлантириш;

- умумэътироф этилган халқаро ҳуқуқ нормаларига риоя қилиш ва халқаро тартибларга изчиллик билан ўтиш.

Юртбошимиз томонидан ташқи иқтисодий сиёсат рес-

публиканинг жаҳон бозоридаги мавқеини мустаҳкамлаш, унинг тўлов балансини кучайтириш ва хорижий инвестиция учун қулай муҳитни вужудга келтиришга қаратилиши алоҳида таъкидлаб ўтилган.

Иқтисодиётнинг очиклигини таъминлаш ва ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштиришга қаратилган чора-тадбирларнинг амалга оширилиши оқибатида мамлакатга хорижий инвестициялар кириб кела бошлади, қўшма корхоналар кўпая борди, ички бозор товарлар билан тўла бошлади. Аммо, шу билан бирга, бунинг мамлакат манфаатларига зид томони ҳам кўзга ташлана бошлади.

Бундай ҳолат қуйидагиларда намоён бўлди:

- республиканинг илғор технологияларга эга бўлишига чекловларнинг мавжудлиги;

- мамлакатга маънавий ва моддий эскирган техника ҳамда технологияларни олиб киришга уриниш;

- миллий рақобатбардош маҳсулотларни хорижий бозорларга чиқаришга тўсқинлик қилиш, илгари ўзлаштирилган бозорлардан сиқиб чиқаришга уриниш;

- миллий бойликнинг бир қисмини хорижий капитал томонидан қўлга киритишга интилиш;

- муҳим хом ашё товарлари ва капитални четга чиқариш устидан назорат қилиш механизмининг етарли даражада шаклланмаганлиги.

Ташқи иқтисодий алоқаларнинг эркинлаштирилиши шароитида хўжалик субъектлари фаолиятини назорат қилиш механизмининг такомиллашмаганлиги туфайли, бу соҳада жиноий гуруҳлар, коррупция, хуфёна иқтисодиёт, нарқобизнес, иқтисодий қароқчилик ҳам жонлана бошлади. Шунингдек, айрим ҳолатларда жаҳон хўжалиги тизимига интеграциялашув мақсадлари билан миллий ишлаб чиқарувчилар манфаатлари ўртасида зиддият вужудга келганлиги туфайли, асосий энергия ва хом ашё маҳсулотларининг жаҳон ҳамда ички нарқлари ўртасида номуаносибликлар вужудга келди.

Ўтиш иқтисодиётига эга мамлакатларда иқтисодиётни тезда очик қилиб қўйиш, ташқи иқтисодий фаолиятни

жадал эркинлаштириш мамлакат иқтисодий хавфсизлигига таҳдидларнинг кучайишига олиб келди. Бу ҳолат эса миллий ишлаб чиқарувчилар фаоллигининг чеклаб қўйилиши, молиявий пул тизимининг нормал фаолиятига хавф туғилиши, импортга, халқаро иқтисодий ташкилотларга ўта қарам бўлиб қолишга олиб келиши мумкин. Шу боисдан, оқил иқтисодиётни шакллантириш ва ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш жараёни инфор­мацион йўл билан, босқичма-босқич амалга оширилиши керак бўлади.

Мамлакат иқтисодий хавфсизлиги, манфаатларига таҳдидлардан ҳимояланиш учун қуйидагиларни амалга ошириш лозим:

- тақлиф этилаётган инвестицион лойиҳа ва хорижий ҳамкорлар билан тузилган йирик битимлар, иқтисодий хавфсизлик талабларини ҳисобга олган ҳолда, дастлабки мустақил экспертизадан ўтказиш;

- хорижий капитал учун устувор соҳа ва тармоқлар билан бир қаторда, уларнинг киритилиши ман қилинадиган соҳа ва тармоқлар ҳам қонуний асосда белгилаб қўйилиши керак;

- хорижий инвесторлар томонидан айрим соҳаларда акцияларни харид қилиш жараёнларини қатъийлаштириш;

- хорижий инвесторларнинг стратегик тармоқларда миллий бойликларимизнинг катта қисмини қўлга киритишларига йўл қўймаслик;

- мамлакат банк тизимининг ишончини ҳимоялаш;

- ташқи фаолият билан шуғулланувчи хўжалик субъектларидаги раҳбар кадрларнинг малакасини ошириш, уларни ўқитиш ва қайта тайёрлаш;

- ички бозорни, миллий ишлаб чиқарувчиларни ташқи рақобатчилар тажовузидан ҳимоя қилиш;

- ташқи иқтисодий алоқалар инфратузилмасини ривожлантириш;

- ташқи бозорларда миллий экспортчилар ва ишлаб чиқарувчиларимизнинг дискреминация қилинмаслиги, камситилишидан ҳимоя қилиш;

- ташқи иқтисодий фаолият соҳасидаги низо ва келишмовчиликларни кўп томонлама тартибга солиш меха-

низмлари тенг ҳуқуқли шартномалар тузиш орқали ҳал қилинишига интилиш лозим бўлади. Бунда асосий эътибор мамлакат товар ишлаб чиқарувчилари ва фуқарола-римизнинг манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилади;

- чет эллардаги республика мулкани ҳимоя қилиш;
- ташқи иқтисодий фаолият ташқи савдодан юқори фойда, иқтисодий самара олишга интилиш билан бир вақт-да, мамлакатнинг жаҳон иқтисодиёти тизимида ўзига мос нуфузли ўринни эгаллашга интилиши кабиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

14.2. Мамлакат иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш ва хавфсизлигини таъминлаш

Мамлакат иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш ва унинг хавфсизлигини таъминлашда давлат марказий ўрин эгаллайди. Бу борадаги давлатнинг вазифалари қуйидаги-ларда ўз ифодасини топади:

- давлатни микро ва макро даражада иқтисодий тар-тиблаш кўламларини ўз ичига оладиган тик ҳамда стра-тегик қарорларни асослаш, қабул қилиш учун дастаклар билан таъминлаш;

- иқтисодий ва маъмурий дастак, восита ҳамда усул-лар ёрдамида иқтисодий стратегия ва жорий дастурлар-ни амалга ошириш, эришилган натижаларни таҳлил қилиш ва баҳолаш, мавжуд шароитларга мос равишда кўрилатган чора-тадбирларга тузатишлар киритиш;

- бошқа мамлакатлар билан ўзаро алоқалар тизими-да ҳимояланишни рағбатлантириш режимларини кўзда тутадиган қонунлар ва меъёрий ҳужжатларни ҳаётга тат-биқ этиш орқали мамлакатнинг иқтисодий суверенитети-ни ҳуқуқий ва сиёсий жиҳатдан ҳимоялашни таъминлаш;

- иқтисодиётда юзага келадиган муаммоли вазиятларни тезликда ҳал қилиш учун давлат бошқаруви органлари ҳамда мансабдор шахсларнинг ҳуқуқлари, вазифалари масъулиятини оқилona тақсимлаш ва уларнинг ўзаро бир ўлчамдаги фаолиятини уйғунлаштириш.

Мамлакат хавфсизлигини таъминлашни бошқариш тизими ўз ичига қуйидагиларни олади:

- ташкилий тузилмалар;
- коммуникация ва ўзаро алоқалар тизими;
- ахборотлар;
- ҳар томонлама тайёрланган кадрлар.

Мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга қаратилган бошқарув ишлари икки, ўзаро боғлиқ йўналишда олиб борилади:

- иқтисодий ҳуқуқбузарликларнинг манбалари ва уларнинг субъектларига қарши курашиш;

- барча қонун, меъёрий ҳужжатлар ҳамда бошқарув қарорларини иқтисодий хавфсизликни мустаҳкамлаш талабларига мослигини аниқлаш учун экспертизадан ўтказиш.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг муҳим шарт-и жтимоий-иқтисодий жараёнларни бошқаришнинг бозор иқтисодиётини давлат томонидан тартибга солишнинг самарадорлигини ошириш ҳисобланади. Зеро мамлакат иқтисодий хавфсизлиги даражаси унинг иқтисодий салоҳияти билан белгиланади. Бу салоҳият миллий иқтисодиёт ресурслари, захиралари, амалга оширилаётган иқтисодий сиёсатнинг самарадорлиги, бозор структураси, бошқариш тизими, саноатни ташкил этиш ҳамда ташқи бозор конъюктурасининг ўзгаришларга мослашувчанлиги бошқа мамлакатларнинг қўллаб-қувватлаши, халқаро уюшма ва ташкилотларда иштирок эта олиши билан ифодаланади.

Мамлакатнинг иқтисодий мустаҳкамлиги, унга нисбатан қўлланилаётган блокада, санкция ва таҳдидлар куч билан таъсир қилишга қаршилик кўрсатишга қодирлигини ўзига мужассамлаштиради. Уни таъминлаш учун миллий манфаатларни келиштириш, мувофиқлаштиришнинг сиёсий механизмларини қиёсий таҳлил қилиш лозим.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлаш учун миллий иқтисодиётнинг жаҳон ҳамжамияти билан такрор ишлаб чиқариш жараёнларига тўсқинлик қилмайдиган ҳамда таҳдидлар хавфини кескин камайтиришга имконият берадиган ўзаро уйғунлашиш шароитларини яратишга интилади.

Мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун асосий маҳсулотлар бўйича импортга боғлиқликка барҳам

бериш, тайёр маҳсулотларни экспорт қилишни кучайтириш лозим бўлади. Бунинг учун мамлакат иқтисодиёти таркибий тузилишини тубдан ўзгартириш, ҳам ашё, оралиқ маҳсулотлар ишлаб чиқаришга йўналтирилган иқтисодиётни, маҳсулотларни экспорт қилишга йўналтирилган маҳсулотга айлантириш мақсадга мувофиқдир. Шундагина мамлакатнинг иқтисодий аҳволи жаҳон бозорларидаги конъюнктура ўзгаришларига, ресурс баҳоларининг ўзгаришига боғлиқ бўлмайди. Шу боисдан, мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга қаратилган давлат стратегияси иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгартиришлар қилишга, саноат, молия ва банк тизимини мустаҳкамлашга қаратилади. Бунинг учун, технологик жиҳатдан орқада қолишга барҳам бериш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш лозим бўлади. Шунингдек, миллий товар ишлаб чиқарувчиларнинг манфаатларини ички ва ташқи бозорда ҳимоя қилишга қаратилган оқиллона протекционизм сиёсатини амалга ошириш лозим. Бу сиёсат қуйидагиларни кўзда тутиши керак:

- монополистик фаолиятни чеклаш;
- тайёр ишлаб берувчи саноат маҳсулотлари, асосан, машина ва асбоб-ускуналарни экспорт қилишни рағбатлантириш учун солиқ имтиёзлари, имтиёзли кредитлаш усулларини қўллаш;
- турли ишлаб чиқариш тармоқларида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни, янги ташкил топган хўжалик субъектларини қўллаб-қувватлаш, улар учун қулай шароитлар яратиш;
- ички бозорга ноқонуний йўллар билан арзон, истеъмолчилар саломатлигига салбий таъсир кўрсатувчи товарлар кириб келишининг олдини олиш;
- ички бозорда миллий товар ишлаб чиқарувчилар манфаатини кўзлаш, уларни ташқи бозорга чиқишларини қўллаб-қувватлаш;
- йирик ишлаб чиқариш бирлашмаларини қўллаб-қувватлашнинг оқиллона тизимини яратиш.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлаш мақсадида давлат томонидан иқтисодиётни тартибга солишнинг самарали тизими шакллантирилади. У ўз ичига қуйидагиларни олади:

- барча турдаги корхона ва ташкилотлар хўжалик юртишининг умумий қоидаларини ўрнатувчи макроиқтисодий тартиблаш;

- иқтисодий ривожланишни прогнозлаштириш ва индикатив режалаштириш;

- давлат ва хўжалик бошқаруви салоҳиятини мувофиқлаштириш ҳамда давлат мулкани бошқаришнинг самарали методларини қўллаш.

Мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун иқтисодиётнинг криминаллашувиға қарши курашиш лозим. Жиний гуруҳларнинг иқтисодиётта кириб келишининг олдини олиш учун қўйидагиларни амалга ошириш лозим бўлади:

- даромадларни декларация қилиш тизимини такомиллаштириш;

- нодавлат хўжалик субъектларининг айрим фаолият турларини қонун йўли билан чеклаш;

- рўйхатга олинмасдан туриб тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишни ман қилиш;

- истеъмолчилар саломатлигига зарар етказувчи маҳсулотлар ва лицензиясиз, сифат сертификатисиз товар сотишни ман қилиш;

- банкротлик қонуни талабларини ҳаётга қатъий татиб этиш;

- ҳуқуқ-тартибот органларида иқтисодий қонунбузарликларға қарши курашиш бўлимлари фаолиятини кучайтириш;

- иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида турли назорат ва давлат органларининг тадбиркорлар хўжалик фаолиятига ноқонуний аралашилларини чеклаш ва бунга қарши курашиш;

- иқтисодиётни тартибға солишнинг бозор механизмлари эркин амал қилишини таъминлаш билан бир қаторда, давлат органларининг иқтисодиётни тартибға солиш фаолияти самарадорлиги ва таъсирчанлигини ошириш кабилар мақсадға мувофиқдир.

14.3. Мамлакат ички иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш

Мамлакат ички иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг муҳим шрти барқарор иқтисодий ўсишни таъмин-

лаш, аҳоли турмуш даражасини ошириш ва турмуш шароитларини яхшилаш ҳисобланади. Чунки ижтимоий соҳада, ҳаётда кескинликнинг вужудга келиши мамлакат иқтисодий хавфсизлиги учун хавф-хатар туғдириши шубҳасиздир.

Иқтисодий хавфсизликка таҳдид солувчи омиллар аҳоли турмуш шароитлари билан боғлиқ муаммолар ва зиддиятлар ҳисобланади. Айниқса, юртбошимиз Ислоҳ Каримов “Миллий давлатчиликни шакллантириш, демократик ислоҳотларни амалга ошириш, иқтисодиётни бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтказиш ҳамда бозор муносабатларига ўтиш даврида ижтимоий муаммоларга алоҳида эътибор бериш зарур”¹ лигини таъкидлаган эди. Ижтимоий муаммолар ўз вақтида ҳал этилмаса ёки юклатилмаса, улар хавфсизликка таҳдид солувчи омилга айланади. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ижтимоий муаммо ва зиддиятларнинг кескинлашиши мамлакат хавфсизлигига таҳдид солувчи омилга айланади. Шу боисдан, Президент И.Каримов “Тарих сабоқлари шундаки, унинг айнан кескин бурилишларида, ижтимоий формациялар алмашинаётганда ижтимоий муаммолар ва зиддиятлар ғоят кескинлашади, миллий хавфсизликка, фуқаролар тинчлигига ва барқарорликка таҳдид солувчи омилга айланади”², - деб эътироф этган.

Юртбошимиз бундай ҳолатни келтириб чиқарувчи сабабларнинг энг муҳимларини кўрсатиб берган. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Ижтимоий зиддиятлар ўз моҳиятига кўра ҳамisha сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий ўзгаришларни ҳараклантирувчи куч бўлиб хизмат қилади. Ўзгаришларнинг қай тарзда бориши ёки бўлмаса, кескин шаклларга кириши: ижтимоий норозиликлар, стихияли портлашлар, фуқаролар урушлари ва инқирозлар тусини олиши

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997. 211-б.

² Ўша манба

тўпланиб қолган ижтимоий муаммоларнинг қай даражада кескинлигига, ҳукмрон тузилмаларнинг бу муаммоларни ҳал қила олиши ёки ҳал қила олмаслигига боғлиқ.

2. Ислоҳотларнинг моҳиятига тўраларча путур етказиш, ижтимоий адолатни бузиш, ҳокимиятнинг турли поғоналаридаги коррупция аҳолининг танг аҳволини янада ёмонлаштиради ва оқибатда жиддий, ижтимоий зиддиятларга олиб келиши ҳам мумкин.

3. Кенг кўламдаги узоқ муддатли ислоҳ қилиш жараёнининг дастлабки босқичини И.А.Каримов энг қийин, ижтимоий портлаш хавфи бўлган босқич деб атаган. Чунки ўтиш даври кўп ҳолларда бир қанча ҳал этилмаган ижтимоий муаммоларни келтириб чиқаради ва улар замиридаги ларзага соладиган кучни ўзида сақлаб туради.

4. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида кишиларнинг эскича ва янгича фикрлашлари ўртасидаги, ўтмиш ва ҳозирги замондаги қадриятлар тизими ўртасидаги зиддиятлар янада кескинлашади. “Ижтимоий муаммоларнинг кескинлиги кимларнингдир камбағаллиги ёки бойлигида эмас, балки ушбу ижтимоий табақалар ўртасида ҳаддан ташқари катта фарқ пайдо бўлишидадир. Бу эса, беихтиёр уларнинг қарама-қаршичилигига олиб келади”³, деб айтган эди И.А.Каримов.

Ушбу фикрларга таянган ҳолда, энг муҳим иқтисодий таҳдид аҳолининг турли табақалари даромадларида дифференциаллашув даражасининг юқорилигидадир. Натижада, аҳоли ичида камбағаллар қатлами кўпаяди. Бундай ҳол ҳам иқтисодий хавфсизликка таҳдид ҳисобланади. Ҳадисларда “Камбағаллик энг катта бахтсизлик ва зўр мусибатдир. Муҳтожлик одамни ҳаммага душман, беҳаё қилади, инсоф ва мурувватини қўлидан олади, қувват ва идрокини заифлаштиради. Муҳтожлик гуноҳ ва фасод манбаидир”⁴, деб бежиз айтилмаган.

Аҳоли даромадлари ўртасидаги фарқларга қуйидаги ҳолатлар таъсир кўрсатмоқда:

- иқтисодиётнинг турли соҳаларида, мамлакатнинг

³ Ўша манба, 216-бет.

⁴ Ҳадислар. – Т.: Меҳнат: 1991. 126-б.

турли минтақаларида даромад олиш имкониятларининг баробар эмаслиги;

- мамлакатнинг 60%дан ортиқ аҳолиси яшаётган қишлоқ жойлардаги яширин ишсизлик ҳамда кичик ва ўрта бизнеснинг етарли даражада ривожланмаётганлиги салбий таъсир кўрсатмоқда. Оилаларнинг пул даромадлари таркибида 47%га яқини турли шаклдаги тадбиркорлик ва хусусий меҳнат фаолиятига тўғри келмоқда.

Аҳоли турмуш даражаси барқарор ўсмоқда. Шу боисдан Ўзбекистонда аҳоли турмуш даражасига ва ҳаёт шароитлари билан боғлиқ ижтимоий таҳдидлар бирмунча камайди⁵.

Аммо аҳоли турмуш даражасини оширишда маълум муаммоларни ҳал этиш тақозо этилади. Жумладан, турли иқтисодий тармоқлари бўйича ишчи ва хизматчиларнинг ўртача иш ҳақлари кескин фарқланмоқда. Қишлоқ хўжалигида банд бўлган ходимлар иш ҳақлари ўртача республика даражасига нисбатан 60%дан ортиқни ташкил этиб, саноатдаги ўртача иш ҳақи нисбатан уч баробарга кам. Бундай тафовут кескин бўлиб, маълум иқтисодий таҳдидни келтириб чиқаради. Шунингдек, ижтимоий хизмат кўрсатиш соҳаларида, яъни соғлиқни сақлаш, таълим, маданият ва санъат соҳаларидаги ходимларнинг ўртача ойлик иш ҳақлари ўртача республика даражасининг 60-80%ини ташкил этмоқда. Ваҳоланки, ушбу тармоқларда ходимларнинг билим, касб-малака даражалари бошқа тармоқлардагиларга нисбатан анча юқоридир.

Яна бир муҳим ижтимоий таҳдид реал ишсизлик ҳисобланади. Иқтисодий фаол аҳоли ичида ишсизлик даражаси 10%дан ошиб кетса, у иқтисодий таҳдидни вужудга келтиради. Ишсизликнинг вужудга келиши бозор иқтисодиёти қонуниятларидан биридир. Аммо ишсизлик туфайли камбағаллик, ҳатто қашшоқлик, жиноятчилик, наркомания ва шунга ўхшаш ижтимоий офатлар, ижтимоий норозиликнинг келиб чиқиши табиийдир.

⁵ Абулқосимов Х.П. Макроиқтисодий тартибга солиш ва Ўзбекистоннинг барқарор ривожланиши. –Т.: Akademiya, 2011. 150-164-бетлар; Ўзбекистонда аҳоли турмуш даражасининг барқарор ўсиши / Х.Абулқосимов ва бошқалар. –Т.: Akademiya, 2011. 57-85-бетлар.

Ушбу иқтисодий таҳдиднинг яна бир хусусияти республика қишлоқ хўжалигида ортиқча бандликнинг мавжудлиги ҳисобланади. Чунки бу меҳнат ресурсларидан экстенсив, унумсиз фойдаланишга, охир-оқибатда ишлаб чиқариш самарадорлигининг пасайишига олиб келади. Ҳозирги даврда қишлоқ хўжалигида ортиқча ишлаб чиқариш натижаларига зиён етказмаган ҳолда бўлса бошқа соҳаларга ўтказиш лозим бўлади.

Мамлакатимизда расмий ишсизлик даражаси 0,4-0,5%ни ташкил этади. Аммо норасмий яширин ишсизлик даражаси анча юқори бўлиб, у 5%дан юқорини ташкил этади. Бундан кўришиб турибдики, ишсизлик хавфсизликнинг қуйи чегарасидан анча бери, яъни у хали иқтисодий таҳдид даражасига етгани йўқ.

Шуни айтиб ўтиш жоизки, кейинги йилларда кўплаб иш ўринлари яратилмоқда. Аммо уларнинг ўсиш суръатлари аҳолининг кўпайиш суръатларидан орқада қолмоқда. Ишсизлар билан бир қаторда кўп миқдордаги бўш иш жойлари бор ва бу таклиф этилган ишчи кучининг маълумот-малака, иш тажрибаси даражасига кўра талабга мос эмаслиги туфайли юзага келган. Бошқа томондан, ишчи кучига талаб кўпинча таклиф этилган иш ҳақининг камлиги туфайли ишчи кучини таклиф этишга мос келмайди.

Бу ҳол ҳисобга олинмаган иш билан бандликнинг, яъни қонун йўли билан тақиқланмаган даромад келтирувчи, аммо солиқ солишдан яшириб келинадиган ҳар қандай фаолиятнинг кенгайишига ҳам олиб келади.

Умумий ижтимоий-иқтисодий таҳдид аҳолининг кутилаётган ўртача умр кўриш даражаси ҳисобланади. Бу кўрсаткичнинг Ўзбекистон учун хавфли чегараси 60 ёшни ташкил этади. Кутилаётган умр кўриш даражаси аҳоли саломатлигининг аҳволига баҳо берувчи асосий мезон ҳисобланади. Республикамизда мустақиллик йилларида аҳолининг узок умр кўриш даражаси 67 ёшдан 73,1 ёшга ўсди. МДХ мамлакатларининг аксариятида шу даврнинг ўзида мазкур кўрсаткичда қисқаришга бўлган мойиллик кузатилди.

Ижтимоий-иқтисодий таҳдидлар⁵

Кўрсаткичлар	Ўзбекистон учун хавфсизликнинг қуйи чегараси	Хавфсизлик чегарасидан тушиб кетишнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий оқибатлари
Аҳолининг 10% энг бой ва 10% энг камбағал гуруҳлари даромадлари ўртасидаги нисбат	10:1 дан ортиқ эмас	Жамиятда ижтимоий ва мулкий табақалавишнинг кучайиши
Иқтисодий фаол аҳолига нисбатан ишсизлик	10 %дан ортиқ эмас	Камбағаллик, ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳоли қатламларининг ўсиши ва ижтимоий зиддиятларнинг кучайиши
Ўртача кутилаётган умр кўриш даражаси	60 ёшдан кам эмас	Мамлакат меҳнат салоҳиятининг камайиши, миллат саломатлигининг ёмонлашуви

Аҳоли саломатлигини барқарор даражада тутиб туриш, муносиб турмуш шароитини яратиш, жумладан, ичимлик суви билан таъминлаш бўйича кенг қамровли давлат дастурлари, аёллар ва болаларга ғамхўрлик кўрсатилишига боғлиқ бўлди.

Шу билан бирга, аҳоли саломатлигида кейинги пайтларда юз бераётган ва республикамиз учун нисбатан янги бўлган, ҳам тиббий, ҳам ижтимоий-иқтисодий муаммолар туфайли вужудга келган салбий ўзгаришлар катта хавотир уйғотмоқда. Булар жумласига, авваламбор, сил билан касалланганларнинг кўпайиши киради.

Аҳоли саломатлиги ва кутилаётган ўртача умр кўриш даражасига салбий таъсир этувчи гиёҳвандлик ва токсикомания билан касалланишнинг кўпайиши ҳам ўта хавфли ижтимоий таҳдид ҳисобланади. Гиёҳвандлик ва токси-

⁵ Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

комания билан касалланишнинг энг юқори кўрсаткичи Тошкент шаҳри, Хоразм, Самарқанд, Навоий ва Бухоро вилоятларида қайд этилган. Ушбу касаллик билан боғлиқ вазият шу қадар мураккабки, унинг оқибатида аҳолининг генафонига жиддий хавф туғилади. Шунингдек, уюшган жиноятчиликнинг кенгайиш хавфи жуда катта бўлади.

Мамлакат ички хавфсизлигига таҳдидлар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- аҳоли, шу жумладан, меҳнатга лаёқатли аҳоли, меҳнат ресурслари сонининг ўсиш суръатларининг асосий фондлар яратаётган янги ўринларнинг ўсиш суръатларига нисбатан орқада қолиши, келгусида ишсизлар даромад олиш имкониятига эга бўлмаган кишилар сонининг ўсишига олиб келиши мумкин;

- иш ҳақининг аҳоли, шу жумладан, ёлланма ишчи ва ишчи хизматчиларнинг оила даромадларидаги улушининг камайиши, иш ҳақининг рағбатлантирувчанлигининг пасайиши;

- аҳоли таркибида нафақа ёшидаги кекса кишилар улушининг кўпайиши келгусида уларнинг ижтимоий таъминоти масалаларида муаммолар туғдиради;

- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари фаолиятига тўсқинлик қилувчи омилларнинг кўпайиши;

- солиқ юкининг оғирлиги тадбиркорлик фаолиятининг ривожланишига тўсқинлик қилувчи омил ҳисобланади.

Бу омиллар ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, тадбиркорлик фаолиятига тўсқинлик қилиб, ижтимоий зиддиятлар ва таҳдидларни вужудга келишига имконият яратади.

Солиқ юкининг оғирлиги турли ҳуқуқбузарликларнинг келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин. Солиққа оид ҳуқуқбузарликларни вужудга келтирувчи сабабларни уч гуруҳга ажратиш мумкин:

- қонунчилик нормаларининг такомиллашмаганлиги. Бунда тез-тез ўзгариш ва тузатишлар киритилиши;

- солиқ ставкаларининг аҳоли ва корхона даромадлари даражаси ҳамда реал ҳолатни ҳисобга олмасдан юқори қилиб белгиланганлиги;

- маънавий-ахлоқий сабаблар. Бу сабаблар солиқ тўловчи шахслар, ишлаб чиқариш, молиявий корхона ва ташки-

лотларнинг маданий хулқ-атвори, хусусий манфаатларини устун қўйиши.

Солиқ тўлашдан бўйин товлаш усуллари қуйидагилардан иборат:

- солиқ тури қандай бўлишидан қатъи назар даромадларни, солиққа тортиш объектини яшириш, солиқ ҳажмини камайтириш, солиқ имтиёзларидан ноқонуний фойдаланиш;

- жорий солиқларни тўламаслик мақсадида ёки солиқдан қарз бўла туриб маблағларни солиқ тўлашдан яшириш;

- фойда солиғини камайтириб кўрсатиш, қўшилган қиймат солиғини тўлашдан бўйин товлаш, жисмоний шахсларнинг даромад солиғи тўлашдан бўйин товлаши.

Солиқ қонунчилиги соҳасидаги камчиликлар сабабли солиқларнинг йиғилишида камайиш содир бўлмоқда. Бу ҳол иқтисодиётнинг хуфёна сектори билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Хуфёна иқтисодиёт билан боғлиқ солиқ тўлашдан бўйин товлаш ҳолатлари бухгалтерия ҳисобида даромадларни солиққа тортиш объектларини тўлиқ равишда чиқариш, айланма маблағларни бир қисмини яширишда ўз ифодасини топади. Ушбу салбий жараёнлар, қонунбузарликларнинг олдини олиш учун солиқ ва фуқаролик жиноят-процессуал кодексларини такомиллаштириш лозим бўлади. Шу боисдан, Ўзбекистон Республикаси Президенти солиқ сиёсатини янада такомиллаштириш вазифасини белгилаб берар экан: “шунга эришмоғимиз керакки, ҳар бир солиқ тўловчи, у ҳам жисмоний, ҳам юридик шахс бўлсин, солиқ тўлашдан бўйин товламасдан, даромадларни яширишга уринмасдан, аксинча ўз ишлаб чиқаришини ривожлантириш ва даромадини оширишга интилсин”⁷, деб таъкидлаган.

Мамлакат иқтисодий хавфсизлигига кишилар ўртасидаги ноформал, иқтисодий алоқа ва муносабатлар ҳам таҳдид солади. Бу таҳдидга сабаб бўлувчи ҳолатларни касса назоратидан ташқаридаги ҳисоб-китоблар, маиший хизмат кўрсатиш, уй-жойларни ижарага беришда нақд пулни ноформал муносабат ва алоқаларда кўриш мумкин.

⁷ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – 89-б.

Хуфёна иқтисодиёт секторининг мавжудлиги мамлакат иқтисодий хавфсизлигига жиддий таҳдид солади. Хуфёна иқтисодиётнинг энг хавфли фаолият соҳаларига наркобизнес киритилади. Наркотик моддалар ишлаб чиқариш учун жалб этилаётган меҳнат, ер, капитал ва тадбиркорлик ҳаракатларининг арзон, улгуржи нархлари ҳам пастдир.

Агар Покистонда 1 кг героин 1500 АҚШ долларига улгуржи сотилса, Германияда 10000, Англияда 40000, АҚШда 120000 долларга сотилади. Наркобизнес ўзининг ҳаром пулларини қонуний фаолият соҳаларига киритишга ҳаракат қилади.

Гаровга олинган кишилар ҳамда қурол савдоси хуфёна иқтисодиётнинг яна бир соҳаси ҳисобланади. Хуфёна иқтисодиёт иқтисодий қонунбузарликлар, террористик жиноятлар билан ҳам қўшилиб кетмоқда.

Хуфёна иқтисодиётга қарши курашиш учун корхоналар хўжалик молиявий фаолияти, жисмоний шахсларнинг даромад олиши ва харажатлари тўғрисидаги ҳаққоний ахборотларни тўплаш, таҳлил қилиш асосида иқтисодий-ижтимоий жараёнларни кенг қамровли назорат қилиш тизимини шакллантириш лозим. Бунда давлат бошқа органлар, нодавлат ташкилотлар, уюшмалар билан ўзаро боғлиқликда алоқадорлик, ҳамкорликни йўлга қўйиши керак бўлади.

Асосий таянч тушунчалар

Глобаллашув, интеграллашув, геоиқтисодий майдон, миллий иқтисодиётнинг очиқлиги, ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш, давлат иқтисодиётини тартибга солиш, ишсизлик, аҳоли даромадлари, ижтимоий таҳдид, солиқ тўлашдан бўйин товлаш, наркобизнес, хуфёна иқтисодиёт.

Такрорлаш учун саволлар

1. Хўжалик муносабатлари глобаллашувининг мамлакат хавфсизлиги учун қандай ижобий ва салбий томонлари мавжуд?
2. Геоиқтисодий мадон нима?
3. Миллий иқтисодий манфаатларга нималар таҳдид солади?
4. Давлат ва хўжалик бошқарув органларининг мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашдаги вазифалари нималардан иборат?
5. Мамлакат иқтисодий хавфсизлигига қандай ижтимоий таҳдидлар мавжуд?
6. Ижтимоий таҳдидларнинг олдини олиш учун нималар қилиш керак?
7. Хуфёна иқтисодиётга қарши қандай чора-тадбирлар қўллашни мумкин?
8. Солиқ тўлашдан бўйин товлаш ҳолатларининг олдини олиш учун нималар қилиш керак?

15-БОБ. ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИК ВА МАМЛАКАТ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ

15.1. Ташқи иқтисодий фаолият ва миллий манфаатларга таҳдидлар

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида халқаро меҳнат тақсимотида фаол қатнашиш, фан-техника соҳасида ўзаро манфаатли ҳамкорлик қилиш йўли билангина ижтимоий-иқтисодий тараққиётга эришиш мумкин. Ташқи иқтисодий фаолиятни ривожлантиришда жаҳон иқтисодий тизимидаги рақобатнинг кучайиши, ўзаро ҳисоб-китоб ва транспорт алоқаларининг мураккаблашуви, керакли тажрибанинг камлиги, юқори малакали мутахассис кадрларнинг етишмаслигига алоҳида эътибор қаратиш лозим бўлади. Ташқи иқтисодий фаолият соҳасидаги асосий вазифа чет мамлакатлар билан савдо, илм-фан, техника, таълим, инвестиция каби соҳаларда ўзаро манфаатли иқтисодий муносабатларни таъминлаш орқали мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришдан иборатдир.

Ташқи иқтисодий фаолиятнинг муҳим йўналиши халқаро савдо бўлиб, бунда мамлакат чегарасидан ташқарида амалга ошириладиган товар ва хизматлар алмашуви тушунилади. Халқаро савдонинг вужудга келиши мутлақ харажатлардаги тафовутлар ва қиёсий харажатлардаги тафовутлар билан тавсифланади¹. Шунга кўра корко-

¹ Бозор иқтисодиёти назарияси ва амалиёти: олий ўқув юрлари магистрантлари учун дарслик. -Т.: Ўқитувчи, 2000. 140-143-бет.

налар (ёки мамлакатлар) ташқи савдони амалга ошираётганида, ўзлари ишлаб чиқармаган (ёки бу улар учун четдан сотиб олиш арзонга тушадиган) маҳсулотларни сотиб оладилар ҳамда ўзлари фойдаланмайдиган (ёки фойдаланишдан ортиб қоладиган) маҳсулотларни чет эл мамлакатлари ёки корхоналарига сотадилар. Бу ҳол уларнинг маълум товар ва хизматларни ишлаб чиқаришга ихтисослашишини билдиради. Оқибатда, улар бошқалар ишлаб чиқармайдиган ёки ишлаб чиқариш улар учун қимматга тушадиган товарларни тайёрлаб, сотадилар. Бундай ихтисослашув савдода устунликни вужудга келтириб, уларга фойда келтиради.

Мамлакат ва хориж ўртасида маълум вақт оралиғида амалга оширилган трансоперацялар статистикада тўлов балансида акс эттирилади. Тўлов баланси жорий моддалар, яъни савдо баланси, хизматлар ва ўтказиладиган баланслар, шунингдек, капитал ҳаракати балансини ўз ичига олади. (15.1.1-жадвал).

15.1.1.-жадвал

Тўлов баланси бўлимлари²

<p>А. Жорий моддалар баланси</p> <p>І. Савдо баланси</p> <ul style="list-style-type: none"> • товарлар экспорти (+) • товарлар импорти (-) <p>ІІ. Хизматлар баланси (туризм, юк ташин, кредит фонлари, лицензион йиғимлар, қўпинлар жойи учун гуловлар)</p> <ul style="list-style-type: none"> • хизматлар экспорти (+) • хизматлар импорти (-) <p>ІІІ. Ўтказиладиган баланс (ҳадя килиш, ривожланаётган мамлакатларга ёрдам, ишчи-иммигрантларнинг пул ўтказишлари ва ҳоказо)</p> <ul style="list-style-type: none"> • ўтказиладиган экспорт (+) • ўтказиладиган импорт (-) <p>Б. Капитал ҳаракати баланси</p> <p>І. Капиталнинг узок муддатли айланиши.</p> <p>ІІ. Капиталнинг киска муддатли айланиши.</p> <p>В. Тўриловчи ва компенсацияловчи позициялар.</p> <p>Г. Олтин ва валюта захиралари балансининг сальдоси.</p>
--

² Бозор ихтисодиёти назарияси ва амалиёти. Олий ўқув юртлири магистрантлари учун дарслик -Т.: Ўқитувчи, 2000. 154-бет.

Очиқ иқтисодийга эга мамлакатларда ташқи савдо фаолияти анча эркинлаштирилган. Аммо барча мамлакатларда ҳукуматлар таъсирида чекланган, тартибга солинмаган ташқи савдо амалга оширилади. Унинг асосий воситаси тариф баръери деб аталадиган божхона пошлинаси ҳисобланади. Шунингдек, тарифсиз чеклашлар ҳам мавжуд бўлиб, у импорт ва экспорт квоталарини белгилашни ҳамда ўзини-ўзи чеклаш усулини ўз ичига олади. Ўзини-ўзи чеклаш усули экспорт қилувчи мамлакат ҳукумати ўзининг экспорт қилувчи корхоналаридан савдо бозорига чиқариладиган товарларининг маълум йиллик ҳажмидан (қийматидан) ошиб кетмасликни талаб қилган ҳолда намоён бўлади. Мамлакатда ишлаб чиқарилган маҳсулотдан фойдаланиш лимитини белгилаш ҳам ташқи савдони чеклашнинг ўзига хос тури ҳисобланади.

Ҳукумат томонидан тарифли ва тарифсиз чеклашлардан мақсад мамлакатда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ички бозорда сотилишини ошириш йўли билан тўлов ва ташқи савдо балансининг мусбат самарасини олиш, шунингдек, миллий товар ишлаб чиқарувчиларни ташқи рақобатчилар тажовузидан ҳимоя қилишдан иборат.

Жаҳон ҳўжалик тизимида интеграциялашув шароитида мамлакатнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун қуйидагиларни амалга ошириш лозим бўлади:

- экспортнинг оптимал таркибини шакллантириш. Унинг таркибида тайёр юқори технологик, илмталаб маҳсулотлар ва юқори сифатли хизматларнинг улушини кескин ошириш чора-тадбирларини кўриш лозим бўлади;

- мамлакатнинг мавжуд рақобат устуңлиги имкониятларидан фойдаланиб, миллий товар ишлаб чиқарувчиларнинг маҳсулотларини экспорт қилишнинг янги, истиқболли бозорларини ўзлаштириш; уларда муваффақият қозониш учун халқаро маркетинг стратегияларини амалга ошириш; ишлаб чиқариш кооперацияси, инжиниринг, лизингни ривожлантириш;

- чет эл мамлакатлари, уларнинг савдо-иқтисодий ташкилотлари, уюшма ва иттифоқлари билан ўзаро муноса-

батларда қулай имтиёзли савдо режимларига эришиш;
-мамлакат корхоналарига экспорт ва импорт қилувчи сифатида халқаро замонавий машина, техника ва технологиялар, асбоб-ускуналар, ахборот ва капитал бозорларига чиқишлари, транспорт коммуникацияларидан фойдаланишлари учун шароитлар яратишга кўмаклашиш;
- кредитор мамлакатлар ва халқаро ташкилотлар ҳамда қарздор давлатлар билан бўладиган ўзаро валюта молиявий муаммоларни тартибга солиш.

Ушбу чора-тадбирларни амалга оширишда белгиланган ҳуқуқий меъёр ва нормалар асос бўлиб хизмат қилади. Бу нормалар, ўз навбатида, товар ва хизматлар, интеллектуал меҳнат натижалари, шунингдек, жисмоний ҳамда ҳуқуқий шахсларнинг мамлакатлараро ҳаракат йўналишлари, шакллари, усуллари, шартларини белгилаб беради.

Мамлакатнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун давлат ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солади. Давлатнинг ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш механизми иқтисодий ва ҳуқуқий-маъмурий усулларни ўз ичига олади.

Иқтисодий тартибга солиш усуллари божхона пошлина (тўлов)лари, йиғимлари, қўшилган қиймат солиғи, акцизлардан иборат.

Ҳуқуқий-маъмурий усуллар лицензиялаш, квоталаш, товар сифатини сертификациялаш, айрим товарлар экспорти ва импортига давлат монополиясини ўрнатиш, шунингдек, божхона чегаралари орқали товарлар, капиталлар ва хизматларнинг ўтиб туриши билан боғлиқ ташкилий-ҳуқуқий ва ташкилий-техник чора-тадбирларни ўз ичига олади.

Мамлакатнинг экспорт ҳамда импорт қилиш билан боғлиқ миллий манфаатлари ва хавфсизлигини ҳимоя қилиш учун самарали ва мослашувчан экспорт назорати тизимини шакллантириш муҳим аҳамият касб этади. Экспорт назорати асосида экспорт шартномаларининг халқаро мажбуриятларга, мамлакат иқтисодий хавфсизлиги талабларига мослиги таъминланади.

Шунингдек, мамлакат иқтисодий хавфсизлиги учун муҳим аҳамиятга эга бўлган товар ва технологиялар эк-

спортти лицензиялаштирилади. Ушбу назорат асосида бирон-бир стратегик аҳамиятга эга бўлган маҳсулотни экспорт қилиш ман қилинса, ундан мамлакат ичида фойдаланиш имкониятлари яратилиши керак.

Мамлакатнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда давлатнинг божхона органлари муҳим роль ўйнайди. Божхона органлари четга рухсатсиз, ноқонуний равишда капитал, миллий ва маданий бойликлар, интеллектуал маҳсулотларнинг олиб кетилиши, ноқонуний валюта операциялари, қурол-яроғ, стратегик материал ва наркотик моддалар контрабандасининг олдини олишга қаратилган фаолият юритадилар.

Давлат органлари божхона назорати вазифаларини бажариш учун халқаро тажрибада кўп қўлланувчи қуйидаги усуллардан фойдаланилади:

- божхона йигимлари миқдорини тартибга солиш орқали мамлакатга кириб келаётган товарлар таркибига таъсир кўрсатиш. Бунда товарларнинг мамлакат ҳаёт фаолияти учун қай даражада муҳимлиги эътиборга олинади. Аҳоли ва мамлакат эҳтиёжлари учун муҳим бўлган импорт маҳсулотларига бож тўловлари камайтирилади ёки бекор қилинади. Бошқа товарларга эса бож тўловлари юқори даражада белгиланади;

- мамлакатнинг ҳисоб ва тўлов балансининг ҳолатини ҳисобга олган ҳолда тариф қоидаларини тартибга солиш;

- миллий иқтисодиётни жаҳон бозоридаги маҳсулотлар сифат кўрсаткичлари, ишлаб чиқариш харажатларидаги фарқлар ҳамда ички ва ташқи бозорлардаги нарх қайчиси туфайли юзага келадиган салбий омиллар таъсиридан ҳимоя қилиш. Ички ва жаҳон бозорлари нархларини мувофиқлаштириш учун божхона дастаклари ҳамда воситаларидан фойдаланилади³.

Божхона органларининг муҳим вазифаларидан бири муҳим стратегик хом ашёлар, валюталарни ноқонуний тарзда

³ Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник – М., Изд-во РАГС, 2001.– с.400; Кочергина Е.Т. Экономическая безопасность –Ростов-на/Д.: Феникс, 2007., –С.365-388.

четга олиб чиқиб кетилишига ёки экспорт ва бартер операциялари туфайли олинган валюта тушумларининг қайтмаслигига ҳамда контрабандага йўл қўймаслик ҳисобланади.

Иктисодий контрабандага қарши кураш муҳим аҳамиятга эга. Ташкилий жинойи гуруҳлар ва айрим тадбиркорлар томонидан мамлакатга ноқонуний тарзда товарларнинг олиб келиниши ички бозорлардаги товарларнинг рақобатбардошлигига таъсир кўрсатади. Чунки контрабанда товарлари божхона тўловлари, солиқларни тўламасдан олиб кирилгани учун ички бозордаги миллий товарларга нисбатан арзон бўлади. Натижада, улар миллий товарларнинг бозорини касод қилиб, товар ишлаб чиқарувчиларнинг хонавайрон бўлишига олиб келади. Контрабандистларнинг мақсади қисқа муддатда товарларини сотиб, фойда олишдан иборат. Иктисодий контрабандага қарши курашнинг асосий йўллари қуйидагилардан иборат:

- барча транспорт воситаларидан фойдаланиб, божхона назоратидан яширинча божхона чегаралари орқали товар, бойликлар ҳамда бошқа буюмларни олиб ўтишга бўлган уринишларни аниқлаш ва уларнинг олдини олиш;

- контрабанда буюмларини ўз вақтида аниқлаш ва уларни мусодара қилишнинг технологик схемаларини ишлаб чиқиш. Бунинг учун божхона чегара постларини замонавий техника ва технологиялар билан жиҳозлаш, юқори малакали божхона ходимларини тайёрлаш ва уларни ватанпарвар қилиб тарбиялаш лозим бўлади. Шунингдек, контрабанда билан шуғулланувчи шахсларнинг жавобгарлиги, уларни жазога тортишнинг қонуний-меъёрий асосларини кучайтириш керак;

- ташқи иктисодий фаолият иштирокчилари ўртасида профилактика ишларини олиб бориш;

- давлат божхона органларининг хавфсизлик ва ҳуқуқтартибот органлари ҳамда жамоатчилик билан ҳамкорликда фаолият олиб боришларини таъминлаш;

- контрабандага қарши кураш бўйича чора-тадбирларни тартибга солувчи, уларнинг қонунийлигини таъминловчи ҳужжатларни ишлаб чиқиш.

15.2. Хорижий инвестицияларни жалб этиш билан боғлиқ хавфсизлик ва мамлакатнинг рақобатбардошлиги

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида миллий иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб этиш муҳим аҳамият касб этади. Хорижий капиталнинг кириб келиши Ўзбекистон иқтисодиётида таркибий қайта қуриш, истиқболли, замонавий тармоқларни вужудга келтириш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, ички бозорни товарлар ва хизматлар билан тўлдириш, товарларни экспорт қилишнинг янги бозорларини, хўжалик субъектларини бошқаришни замонавий менежмент асосида қайта ташкил этиш ва такомиллаштиришга, янги ишчи ўринларини яратишга имкон беради. Капитал киритувчи хорижий инвесторнинг инвестициялардан кутилаётган даромади капитал эвазига олиш мумкин бўлган фоиз ставкасидан юқори даражада бўлиши керак.

Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётга хорижий инвестицияларнинг кириб келиши учун қулай шароитлар яратилган. Мавжуд қонунчиликка биноан хорижий инвесторлар ўз инвестицияларини республика ҳудудида қуйидаги йўллар билан амалга ошириш имкониятига эга:

- давлат мулкни хусусийлаштириш орқали янгидан ташкил этилаётган корхоналар, банклар ва бошқа ташкилотларда ўз улушини қўйиши, яъни қўшма корхона ташкил этиш ёки бутунлай корхонани сотиб олиш;

- мулкни, акцияларни ва бошқа қимматли қозғаларни харид этиш;

- мустақил ёки миллий хўжалик субъектлари иштирокида хусусийлаштирилаётган давлат объектларига мулк ҳуқуқни сотиб олиш, яъни табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқини харид қилиш.

Республикада хорижий инвестицияларни жалб этишда қуйидаги соҳаларга устуворлик берилади:

- замонавий технология асосида истеъмол товарларини ишлаб чиқиш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш;

- ускунасослик, асбоб-ускуналар ва радиотехника, самолётсозлик, автомобилсозлик маҳсулотларини ишлаб чиқариш;
- хом ашё ва энергоресурсларни тежамли ишлатиш имкониятини берувчи ускуналарни ишлаб чиқариш;
- эҳтиёт қисмлар ва деталлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш. Бу ишлар маҳаллийлаштириш дастури асосида амалга оширилади;
- замонавий ахборот ва телекоммуникациялар тизимини барпо этиш;
- хом ашё, табиий ресурсларни қазиб чиқариш ва экологик жиҳатдан соф усуллар билан уларни қайта ишлаб чиқариш;
- дори-дармон ва замонавий тиббий техникани ишлаб чиқариш.

Мамлакатимизда хорижий инвесторларга Ўзбекистон Республикасининг чет эл инвестицияси тўғрисидаги қонунлари асосида кафолат ва имтиёзлар берилган. Хорижий инвесторлар баъзи солиқлардан озод қилинган бўлиб, улар солиқ ва божхона тўловларида имтиёзларга эга.

Мамлакатимизда хорижий инвестицияларни иқтисодийётга жалб этиш учун қулай муҳитнинг яратилганлиги сабабли асосий капиталга инвестицияларнинг молиялаштириш манбалари бўйича таркибида хорижий инвестицияларнинг улуши ортиб бормоқда. Агар 1990 йилда мамлакатимизнинг инвестиция портфелида хорижий инвестициялар деярли мавжуд бўлмаган бўлса, 2000 йилда чет эл инвестиция ва кредитларининг улуши 23,2 фоизни, жумладан, ҳукумат кафолати билан жалб этилган хорижий инвестиция ва кредитлар 19,8 фоизни, тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар эса 3,4 фоизни ташкил қилди. 2010 йилда эса хорижий инвестицияларнинг жами капитал қўйилмалар таркибидаги улуши 29,1 фоизни, жумладан, тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар 25,3 фоизни ва ҳукумат кафолати остидаги инвестициялар 3,8 фоизни ташкил этди⁴.

⁴ Ўзбекистон Республикаси иқтисодий-ижтимоий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги (1990-2010 йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларга мўлжалланган прогнозлари: статистик тўплам. –Т.: Ўзбекистон, 2011, 53-54-бетлар.

Шуни айтиш жоизки, миллий иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб этиш билан бир қаторда, ушбу жараёнларда юзага келадиган таҳдидларнинг олдини олиш, иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш лозим бўлади. Чунки хорижий инвесторлар томонидан инсофсиз хатти-ҳаракатлар содир этилиши мумкин. Бундай инсофсизликлар қуйидаги шаклларда намоён бўлади:

- чайқовчилик келишувлари. Давлат мулкани хусусийлаштириш жараёнида иштирок этиб, бирон-бир корхона қўлга киритилади, сўнгра уни ёки ундаги ноёб техника, асбоб-ускуналар юқори баҳода сотилади;

- қисқа муддатда юқори фойда олиш учун капитал киритилади. Фойда олингач, ўз фаолиятини тўхтатиб қўяди;

- хориждаги корхоналар учун рақобатлаша оладиган миллий корхонани қўлга киритиб, ундаги ишлаб чиқариш жараёнларини тўхтатиб қўяди, иложи борича, ишлаб чиқаришни хорижга кўчиришга ҳаракат қилади; корхонадаги илмий-техникавий ва тажриба-конструкторлик ишларини тўхтатиб, охир-оқибатда, хорижий компаниянинг ўзини мустақил ривожлантира олмайдиган бир бўлимига айлантириб қўяди;

- қўлга киритилган мулкдан ноиқтисодий мақсадларда фойдаланиш⁵;

- стратегик аҳамиятга молик соҳаларга кириб олиб, мамлакатнинг мудрофаа қобилиятини пасайтиришга уриниш; стратегик хом ашё ресурсларини арзон нархларда четга ташиб кетиш;

- табиий ресурсларни қазиб чиқариш ва қайта ишлаш ҳамда экологик жиҳатдан хавфли ишлаб чиқаришларга сармоя киритиб, иқтисодий ва экологик талабларга риоя этмасликка уринадилар; ҳамкорларнинг худудларига ривожланган мамлакатларда фойдаланиш ман этилган тех-

⁵ Основы экономической безопасности. Под ред. Олесникова Е.А. – М., ЗАО “Бизнес школа”, “Интел Синтез”, 1987, –С. 67–81. Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. – М.: Изд-во РАГС, 2001, –С.409–410.

нологиялар, зарарли ишлаб чиқариш чиқандиларини олиб киришга ҳаракат қиладилар;

- инвестицион лойиҳаларнинг мақсадга мувофиқлиги, инвестицион муҳитни ўрганиш баҳонасида давлатнинг сиёсий ва иқтисодий сирларини билиб олишга, кўпроқ ўзларининг бошқа ноҳолис мақсадлари учун ахборотлар тўплашга ҳаракат қиладилар. Бунда турли соҳаларни ислоҳ қилишга бағишланган, давлат бошқарув органлари ҳамда илмий жамоатчилик иштирокидаги илмий-амалий анжуманларни ташкил этишни молиялаштириш усулларидан фойдаланилади.

Давлат хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга жалб этиш жараёнларини тартибга солиш орқали юқорида келтирилган ноҳуш, салбий хатти-ҳаракатларга қарши ўз механизмини яратди. Давлатнинг инвестицион сиёсати қуйидагиларни ўз ичига олиши керак;

- иқтисодий ва сиёсий манфаатлардан келиб чиқиб, ички ижтимоий-иқтисодий барқарорликни сақлаган ҳолда ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириб бориш;

- хорижий капиталнинг стратегик аҳамиятга молик соҳа, тармоқ ва корхоналар фаолиятига бўлган таъсирининг олдини олиш учун тўғридан-тўғри инвестицияларнинг жойлаштирилишини тартибга солиш;

- самарали фаолият юритаётган миллий компания ва корхоналарни хорижий инвесторлар ва трансмиллий компаниялар томонидан бутунлай сотиб олинишига ёки қўшиб олинишига йўл қўймаслик.

Мамлакатимизнинг халқаро капитал бозорларидаги рақобатбардошлигини мустақкамлаш инвестицион жараёнлар самарадорлиги билан узвий алоқадорликда бўлган қуйидаги учта асосий омилга боғлиқ бўлади:

- давлат бошқарувининг рақобатбардошлигини кучайтириш. Бунинг учун давлатчилик функцияларини оптимал ва бошқа мамлакатлардагига нисбатан янада самарали ташкил қилишга имконият берувчи тамойилларни ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этиш керак. Шунингдек, амалдаги ва янги қонунларни халқаро талаблар асо-

сида унификациялаш, уларни мақсадли қўлланишини таъминлаш, фуқароларнинг эркинликлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳамда иқтисодий эркинликларини таъминлаш жараёнларини такомиллаштириш зарур;

- маҳаллий бизнес ва тадбиркорликнинг рақобатбардошлигини кучайтириш. Бунинг учун молиявий секторни ислоҳ қилиш, унинг кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш механизмини такомиллаштириш лозим бўлади;

- инсон капиталининг, фуқароларимизнинг иш билан таъминланиш ва даромад олиш имкониятлари бизнесдаги юқори рақобат муҳити шароитида фаолият юрита олиш қобилиятлари билан белгиланади⁶.

Жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилишни жадаллаштириш орқали мамлакатнинг жаҳон иқтисодий тизимидаги рақобатбардошлигини янада ошириш учун имкониятлар яратилади.

15.3. Халқаро иқтисодий ташкилотларда миллий манфаатларни ҳимоялаш ва иқтисодиёт рақобатбардошлигини таъминлаш йўллари

Мамлакатимизда очиқ иқтисодиётнинг шаклланиши ва унинг ривожланиш истиқболлари устувор даражада жаҳон ҳўжалиги тизимига кириб боришига боғлиқдир. Ҳозирги даврда Ўзбекистонни мустақил давлат сифатида дунёдаги 150 дан ортиқ давлат тан олди. Ўзбекистон халқаро иқтисодий ташкилотларда фаол иштирок эта бошлади. Жумладан, Ўзбекистоннинг Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг иқтисодий муассасалари, Умумжаҳон Банки, Халқаро Валюта Фонди, Халқаро Меҳнат Ташкилоти, Жаҳон Соғлиқни сақлаш ташкилоти, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Осие тараққиёт банки каби халқаро мо-

⁶ Юлдашев Ш. Инвестиция жараёнлари ва миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини таъминлаш муаммолари // Эркин иқтисодиёт тамойиллари (Ҳ.П.Абдулқосимов ва б.) – Т.: Akademiya, 2005.39-40-б.

лиявий-иқтисодий ташкилотларга аъзо бўлганлиги қувонарли ҳолдир. Шунингдек, Ўзбекистон Марказий Осиё давлатлари билан биргаликда Иқтисодий ҳамкорлик ташкилотига аъзо бўлиб кирди ва мазкур ташкилот доирасида дунё денгиз портлари, мамлакатлараро транспорт тармоқлари, жаҳон товар ва капитал бозорларига чиқиш имконини берадиган халқаро йўللарни қуриш лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда фаол қатнашмоқда.

Ўзбекистоннинг халқаро иқтисодий ташкилотлар билан ҳамкорлиги узоқ ва қисқа муддатли муҳим вазифаларни узвий бирга қўшиш нуқтаи назаридан амалга оширилмоқда. Бу борадаги вазифаларни белгилаб берар экан Президент И.А.Каримов, шундай деб таъкидлаган эди: “Биринчидан, жаҳон иқтисодиётига қўшилишдан иборат бўлган стратегик интеграцион вазифа - Ўзбекистондаги барча хўжалик субъектларининг ташқи дунё билан ўзаро алоқалари учун тенг ҳуқуқли ва миллий манфаатларга мос келадиган шарт-шароитлар яратиш асосида халқаро валюта молия ва савдо механизмларига бевосита қўшилиш назарда тутилади. Иккинчидан, республиканинг жорий муаммоларини ҳал этиш бевосита кўмаклашиш, мавжуд халқаро иқтисодий тажриба асосида, юқорида санаб ўтилган масалалардан молиявий, техникавий ёрдам ва маслаҳат олиш йўли билан ўтказилаётган ислохотларни қўллаб-қувватлаш кўзда тутилмоқда”⁷.

Ушбу вазифаларни амалга ошириш учун Ўзбекистоннинг Жаҳон Савдо Ташкилоти (ЖСТ) фаолиятида иштирок этиши муҳим аҳамиятга эга бўлади. Ўзбекистоннинг Жаҳон Савдо Ташкилотига аъзо бўлиши мазкур кўп томонлама шартномага аъзо бўлган 130 дан ортиқ мамлакат билан савдо тўсиқларисиз паст божхона пошлиналари тўлаган ҳолда савдо-сотик қилиш учун мустаҳкам ҳуқуқий асосларга ва имтиёзларга эга бўлиш имконини беради.

Мамлакатимизни халқаро савдо тизимига интеграциялашувининг куйидаги шарт-шароитларини яратиш лозим бўлади:

⁷ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: Ўзбекистон, 1995. 108-б.

-иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш, шу жумладан, ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш;

-ривожланиш стратегиясини шакллантириш; халқаро маркетингни йўлга қўйиш;

- ташқи иқтисодий фаолиятни, шу жумладан, халқаро савдони тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш;

- халқаро савдони молиялаштириш ва инфратузилмани шакллантириш;

- малакали кадрларни тайёрлаш.

Ўзбекистон Жаҳон Савдо Ташкилоти фаолиятида 1994 йилдан буён кузатувчи мақомида иштирок этмоқда. Эндиликда, ЖСТга аъзо бўлиб киришга тайёрланмоқда. Шу ўринда республиканинг ЖСТга аъзо бўлишининг ижобий ва салбий томонларини баҳолаш мақсадга мувофиқдир. Чунки мазкур ташкилотга аъзо бўлиб кириш билан боғлиқ ижобий имкониятларни ва хавф-хатарни тўғри баҳолаш лозим бўлади. Бунинг учун ЖСТнинг мажбуриятларини чуқур ўрганиш, бошқа мамлакатлар тажрибасини таҳлил қилиш, аъзо бўлиб кириш оқибатларини баҳолаш учун ёндашувларни ишлаб чиқиш, шунингдек, иқтисодиёт тармоқларининг таъсирчанлигини таҳлил қилиш ва оқибатларни миқдорий баҳолаш керак. Ушбу ишларни амалга ошириш асосида ЖСТ талабларига мослашиш бўйича таклифлар тайёрланади.

Проф. Д.Қ.Ахмедовнинг Ўзбекистоннинг ЖСТга аъзо бўлиши натижасида кутилаётган ижобий ва салбий оқибатлар тўғрисидаги фикрлари эътиборга сазовордир. Унинг фикрича, Ўзбекистон ЖСТга аъзо бўлиши натижасида кутилаётган ижобий натижалар қуйидагилардан иборат:

- ЖСТнинг бошқа аъзолари билан савдо қилишда мумкин қадар қулай режимга эга мамлакат мақомини олиш;

- тариф ва нотариф тўсиқларнинг бекор қилиниши натижасида ташқи бозорга, энг аввало, ривожланган мамлакатлар бозорига кириш имкониятларининг кенгайиши (айниқса, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, тери, тўқимачилик маҳсулотлари, кимё ва саноат маҳсулотларига нисбатан);

- савдо муносабатларида дискриминацияни бартараф этиш, ўзбек экспортёрлари манфаатларини хорижда ҳимоя қилиш, бунинг натижасида мамлакат экспорти учун преференциал режимнинг барпо бўлишига имкон яратилади;

- хорижий сармоядорларнинг ишончи мустаҳкамланади, республика иқтисодиётига хорижий сармояларнинг оқими ортади, Ўзбекистоннинг халқаро капитал бозоридаги ўрни мустаҳкамланади;

- юрларни ЖСТга аъзо давлатлар ҳудуди орқали эркин транзит қилиш ҳуқуқидан фойдаланилади;

- стандартлаштириш ва сертификациялаш тизими асосида савдода нотариф чекловлардан, шу билан бирга, ички бозорни ҳимоя қилиш бўйича тариф чора-тадбирлари аҳамиятини камайтиришда санитар ва фитосанитар чора-тадбирлардан компенсацион механизмлар сифатида кенг қамровли фойдаланиш имконияти яратилади;

- савдо шериклари билан юзага келадиган тушунмовчилик ва бахсларни ЖСТ томонидан белгиланган механизмлар ва қоидалар ёрдамида ҳал қилиш;

- савдода вужудга келган муаммолар юзасидан ЖСТ аъзоларидан маслаҳатлар олиш, ташқи иқтисодий сиёсат ҳамда ҳукуматлар ва иштирокчи мамлакатларнинг мақсадлари бўйича тезкор маълумотларга эга бўлиш;

- экспорт, импорт, хорижий ва маҳаллий сармоялар салмоғининг ортиши натижасида давлатнинг фискал даромадлари ошади;

- ишлаб чиқариш жараёнида импорт хом ашёсидан, яримфабрикатлардан фойдаланадиган маҳаллий ишлаб чиқарувчиларнинг ишлаб чиқариш харажатлари қисқаради⁸.

ЖСТга аъзо бўлиш натижасида кутилаётган салбий натижалар, яъни хавф-хатарлар ҳам мавжуд бўлиб, улар проф. Д.Қ.Ахмедовнинг хулосаларига кўра қуйидагиларда намоён бўлади:

- мамлакатнинг иқтисодий хавфсизлигига таҳдидлар

⁸ Проф. Д.Қ.Ахмедовнинг Давлат ва жамият қурилиши академияси тингловчиларига сўзлаган маърузаси матнидан.

ортади, миллий иқтисодиётнинг кўп жиҳатдан очиқлиги натижасида айрим тармоқларнинг барқарор ривожланиши хавф остида қолиши мумкин;

- ташқи шокларга нисбатан мамлакат иқтисодиётининг заифлиги ортади ҳамда жаҳон бозоридаги нархларнинг тебраниши республика тўлов балансига таъсир этиши мумкин;

- республикада ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларга айнан ўхшаш бўлган маҳсулотларни нисбатан арзон нархларда импорт қилиш (товар интервенцияси) натижасида саноат тармоғининг айрим базавий тармоқларида рақобатбардошлик пасайиши мумкин;

- музокаралар жараёнида ЖСТга аъзо мамлакатлар босими остида амалиётга жорий қилиниши лозим бўлган божхона тарифлари ва божларининг камайтирилиши натижасида илк босқичларда давлат бюджетининг даромадлар қисми қисқариши мумкин;

- иқтисодиётнинг айрим стратегик тармоқларини тўғридан-тўғри қўллаб-қувватлаш бўйича ҳукумат имкониятларининг камайиши;

- трансмиллий корпорациялар ва хорижий фирма-ларнинг мамлакатдаги мавқеи ошиши натижасида улар миллий иқтисодиётнинг асосий тармоқларини тартибга солиш жараёнига аралашishi мумкин;

- ички бозор нархлари, монополиялар тарифлари, техник нормалар ва стандартлар, интеллектуал мулкдан фойдаланиш қоидалари каби амалиётда мавжуд бўлган тартибга солиш усулларини ўзгармаган ҳолда сақлаб қолиш имконияти камайд⁹.

Мамлакатнинг жаҳон хўжалик тизимига кириб бориши ва халқаро иқтисодий ташкилотларга, шу жумладан, Жаҳон Савдо Ташкилотига аъзо бўлиши жараёнларида хавфсизликни таъминлаш учун ватанимизда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар рақобатбардошлигини юксалтириш чора-тадбирларини амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

⁹ Проф. Д.Қ.Ахмедовнинг Давлат ва жамият қурилиши академияси тингловчиларига сўзлаган маърузаси матнидан.

Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги қошидаги Самарали иқтисодий сиёсат маркази олимлари томонидан саноат тармоқларида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар алоҳида турларининг рақобатбардошлиги даражаси нархлар тафовути, ишлаб чиқариш рентабеллиги ва экспорт кўрсаткичлари ҳисоб-китоби, шунингдек, товарларга ички ва ташқи талабни ўрганиш асосида амалга оширилди (15.3.1-жадвал).

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, маҳсулотларнинг рақобатбардошлиги ва экспортнинг юқори даражаси бўйича, асосан, пахта толаси, табиий газ каби хом ашё мажмуи товарлари устун туради.

15.3.1-жадвал

Саноат маҳсулотлари асосий турларининг нарх рақобатбардошлиги ва экспортнинг самарадорлиги¹⁰

Маҳсулотлар номи	Маҳсулотнинг рақобатбардошлик индекси $I_k = C_{\text{э}} / C_{\text{и}} \quad I_1 = 1$				Экспорт самарадорлиги индекси $I_{\text{э}} = C_{\text{э}} / C_{\text{о}} \quad I_1 = 1$			
	2000й	2001й	2002й	2003й	2000й	2001й	2002й	2003й
Ёқилги-энергетика мажмуи								
Табиий газ	0,49	0,57	0,57	0,57	1,33	2,20	3,00	2,64
Автомобиль бензини	0,76	0,70	0,51	0,51	0,47	0,49	0,52	0,62
Кимё мажмуаси								
Аммиак селитраси	1,03	1,04	1,03	1,18	1,06	1,32	1,50	1,27
Суперфосфат	1,00	1,00	1,00	1,00	5,90	6,45	9,35	1,55
Нитрон толаси	1,00	1,00	1,00	1,00	0,36	0,47	0,65	0,60
Ацетат иллари	1,00	1,00	1,00	1,00	0,24	0,29	0,34	0,36
Лак бўёқ маҳсулотлари	0,63	0,67	0,67	0,67	0,25	0,36	0,52	0,62

¹⁰ Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ 2004й. – Т.: СИСМ. 2005, 101-6.

Машинасозлик мажмуаси								
Қишлоқ хўжалиги машинасозлиги								
Тракторлар	0,74	0,88	0,69	0,53	0,48	0,52	0,87	1,06
Культиваторлар	0,83	0,87	0,88	0,70	0,85	0,90	1,06	0,95
Сейжалар	0,93	0,98	1,00	1,00	1,03	1,44	2,04	1,87
Ўрим машиналари	1,00	1,00	1,00	1,00	0,83	1,32	2,05	2,19
Автомобилсозлик мажмуаси								
Автобуслар	0,56	0,56	0,56	1,00	0,30	0,44	0,57	0,73
Енгил автомобиллар								
"Нексия"	0,64	0,61	0,55	0,60	1,00	1,01	0,60	0,59
Қурилиш материаллари саноати								
Цемент	0,35	0,34	0,34	0,34	0,79	0,87	1,08	0,85
Енгил саноат								
Пахта толаси	0,89	1,05	1,13	1,00	1,12	1,24	1,47	1,32
Тайёр пахта толаси маҳсулотлари	0,95	1,00	1,00	1,00	0,50	0,56	0,71	0,77
Тайёр ипак маҳсулотлари	0,93	1,00	1,00	1,00	0,30	0,24	0,24	0,53
Озиқ-савкат саноати								
Узум виноси, шампан виноси, коньяк	1,00	1,00	1,00	1,00	0,27	0,32	0,31	0,43
Ароқ маҳсулотлари	1,00	0,97	1,00	0,98	0,41	0,47	0,89	1,41
Мева сабзавот консервлари ва соклар	0,95	0,96	0,92	0,92	1,24	1,55	2,03	2,20

Манба: ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида СИСМ ҳисоблари.

Ik- рақобатбардорчилик индекси. **Цэ**-маҳсулотнинг экспорт нархи.

Цм- маҳсулотнинг жаҳон бозоридаги нархи. **Цо**-улгуржи нарх.

Охириги йилларда саноат тармоғининг ривожланиш на-

тижалари кўплаб ишлаб чиқариш корхоналарининг бозор шароитига мослашганлиги ва давлат кўмаги ёрдамида юқори самарали ишлаб чиқаришни йўлга қўйганлигини кўрсатмоқда. Шу билан бирга, саноатда кузатилаётган ўсиш омиллари ва манбаларининг нобарқарор характерини кўрсатувчи муаммолар ҳам юзага келган. Бу ҳол эса ўзбек товарларининг жаҳон бозорига чиқишига тўсқинлик қилиши билан бир қаторда мамлакатнинг ЖСТга аъзо бўлиш жараёнида жиддий муаммоларни келтириб чиқариши шубҳасиздир.

Ушбу муаммоларни ҳал этиш ва маҳсулотларнинг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлигини мустаҳкамлаш учун иқтисодий ўсиш суръатларини ошириш, бой табиий ресурслар салоҳиятидан фойдаланиш орқали устувор тармоқлар ва ишлаб чиқаришни такомиллаштириш, унинг экспортга йўналтирилган таркибини шакллантириш, мамлакатнинг экспорт салоҳиятини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш чора-тадбирлари кўрилади.

Жаҳон хўжалик тизимида ўзига муносиб ўринни эгаллаш, иқтисодий хавфсизлик ва юқори рақобатбардошликни таъминлаш учун мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишини жадаллаштириш орқали ЯИМ ва саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш йиллик ўсиш суръатларини янада ошириш кўзда тутилмоқда. Ўзбекистон иқтисодиётининг 2011-2015 йиллардаги ривожланиш истиқболларига кўра, иқтисодий ўсиш, яъни ЯИМнинг йиллик ўсиш суръати 8%дан ортиқ бўлган даражада бўлиши таъминланади. Умуман, 2011-2015 йиллар давомида унинг ҳажми 1,5 баробар, харид қобилияти паритети бўйича эса 1,6 баробар ҳисобидаги ўсишга эришиш кўзда тутилмоқда. Иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар ва уни янада диверсификация қилиш саноатнинг ялпи ички маҳсулотдаги улушини 2010 йилдаги 24%дан 2015 йилда 28%га, қурилишда 6,4%дан 7,6%га ошириш имконини беради. Натижада, 2011-2015 йилларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 1,3 баробар ортгани ҳолда, унинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 17,5%дан 13,5%га тушади.

Тадбиркорликка янада кўпроқ эркинликлар бериш, асосиз турли бюрократик тўсиқларни бартараф этиш борасидаги чора-тадбирларни амалга ошириш оқибатида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 2010 йилдаги 52,5%дан 2015 йилда ривожланган мамлакатлардаги каби, 60%дан юқори бўлиши таъминланади¹¹.

Барқарор иқтисодий ўсишнинг таъминланиши аҳолининг ялпи даромадини 2011-2015 йилларда 2,5 баробар кўпайтириш, харид қобилияти паритети бўйича аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи ички маҳсулотни 1,5 баробар ошириш учун замин бўлиб хизмат қилади.

Барқарор иқтисодий ўсиш ва хавфсизликни таъминлаш ҳамда жаҳон хўжалик тизимида мамлакатнинг рақабатбардошлигини ошириш учун қуйидаги макроиқтисодий шарт-шароитлар яратилиши лозим бўлади;

- йиллик инфляция даражасини 3-4%га тушириш;
- иқтисодиётдаги солиқ юкни янада пасайтиришга эришиш;
- миллий валюта барқарорлигини таъминлаш;
- банк тизими ва иқтисодий фаолиятни эркинлаштиришни давом эттириш;
- мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни янада чуқурлаштириш асосида иқтисодиётда давлат улушини 15-18%гача камайтириш, хусусийлаштирилган корхоналар фаолияти самарадорлигини оширишга эришиш;
- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш асосида уларнинг ялпи ички маҳсулотдаги улушини 60%га етказиш;
- эркин иқтисодиёт тамойилларини жароий этиш, бозор инфратузилмасини жадал ривожлантириш;
- давлатнинг иқтисодиётга аралашувини камайтириб

¹¹ Ўзбекистон Республикаси иқтисодий-ижтимоий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги (1990-2010 йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларга мўлжалланган прогнозлари: статистик тўплам. -Т.: Ўзбекистон, 2011. 120-бет.

бориш орқали иқтисодиётни тартибга солишнинг бозор ва давлат механизмларини уйғунлаштириш;

- институционал ислохотларни амалга ошириш орқали иқтисодиётни маъмурий асосда бошқаришдан воз кечиб, уни иқтисодий восита ва дастаклар орқали тартибга солиш механизмини шакллантириш;

- миллий иқтисодиётнинг жаҳон хўжалик тизимида мустаҳкам ўрин тутишига эришиш, миллий маҳсулотларнинг жаҳон бозорида рақобатбардошлигини ошириш;

- мамлакат экспорт салоҳиятини янада ривожлантириш ва мустаҳкамлаш¹².

Асосий таянч тушунчалар

Жаҳон хўжалик тизими, халқаро меҳнат тақсими, ташқи савдо, савдо баланси, тўлов баланси, экспорт, импорт, божхона, божхона поштиналари, божхона тарифлари, тарифли ва тарифсиз чеклашлар иқтисодий рақобатбардошлик, мамлакатнинг экспорт салоҳияти, иқтисодий контрабанда.

Такрорлаш учун саволлар

1. Халқаро меҳнат тақсими ва савдода миллий манфаатлар нималарда намоён бўлади?

2. Турли мамлакатлар учун “Эркин халқаро савдо” принципи қандай аҳамиятга эга?

3. Қулай савдо ва иқтисодий алоқалар режими нимани англайди?

4. Ташқи иқтисодий хавфсизликни таъминлаш учун нималар қилиш керак?

5. Иқтисодий очиқликнинг қандай чегаралари бўлиши керак?

6. Ўзбекистоннинг Халқаро савдо ташкилотига аъзо бўлиб кириши қандай салбий ва ижобий натижаларга олиб келиши мумкин?

7. Мамлакатнинг рақобатбардошлигини таъминлаш учун нималар қилиш керак?

¹² Абулқосимов Х.П. Макроиқтисодий тартибга солиш ва Ўзбекистоннинг барқарор ривожланиши. –Т.: Akademiya, 2011. 165-177-бетлар.

Изоҳли лугат (глоссарий)¹

Авизо – банк, тижорат, бухгалтерлик амалиётидаги ҳисоб-китоб операцияларининг амалга оширилганлиги тўғрисида бир контрагентнинг бошқасига йўллаган расмий хабарномаси.

Аккредитив – (лот. *accredo*) ишончноманинг пул ҳисоб-китоб ҳужжати; маҳсулот ёки бажарилган иш ҳақини нақд пулсиз тўлаш шакли.

1. Маҳсулот етказиб берганлиги ёки бажарилган иш ва хизматларнинг аккредитив топшириғида кўрсатилган суммани тезкорлик билан олиш имкониятини туғдирадиган банк ҳисоб-китобининг бир шакли.

2. Шахсий қимматбаҳо қоғоз бўлиб, унда номи ёзилган шахс А. да кўрсатилган суммани ҳар қандай банк ёки омонат кассасидан олиши мумкин.

Акт (савдо-сотик, тижорат) – (лот. *даракат, хужжат*) ташилаётган юклардаги камомад, бузилиш, ўғирликларни аниқловчи, шунингдек, юкнинг бузилишига йўл қўйган томонга даъво қилиш учун асос бўладиган ҳужжат. Бош, асосий акт чет элдан олинаётган юкларни портларда таъминотчилар кемаларидан қабул қилишда уларнинг банд қилган жойи, оғирлиги ва сифатини аниқлайдиган ҳужжатлар.

Арбитраж – ҳакамлар суди, мунозарали ишларни битиштирувчи ёрдамида кўриб чиқиш усули, яъни томонлар ўзаро келишиб судга мурожаат қилишган вақтда уларнинг мунозарасини ҳал қилиб берувчи томондир. Ташқи савдо арбитражи ташқи савдо бўйича вужудга келадиган мунозараларни ҳал қилади.

¹ Лугат Солиев А, Усмонов А, Жўраев Н. Тадбиркор йўлдоши. – Т.: Университет, 1994; Ўлмасов А, Тўхлиев Н. Бозор иқтисодиёти. Қисқача лугат-маълумотнома. – Т.: Қомуслар бош тахририяти, 1991; Справочник делового человека. – Т.: Фонд дизайна Узбекистана, 1992; “Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. – М.: Изд-во РАГС, 2001; Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 1-6. Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат нашриёти. 2002-2005, Язык бизнеса. Под ред. В. Чжена. – Т., 1996 каби адабиётлар асосида тузилган.

Аудитор (шахс, фирма) – корхона ва ташкилотларнинг молиявий хўжалик фаолиятини текшириб берувчи, улар ишининг иқтисодий экспертизасини ўтказувчи (шахс, фирма). А. тўла мустақилликка эга бўлиб, ҳеч кимга қарам эмас, ўз ишини ҳар бир мамлакатда ёки халқаро миқёсда қабул қилинган ҳисоб-китоб ва тафтиш (ревизия) қоидаларига биноан олиб боради. Тафтиш натижалари бошқалар учун сир сақланиб, эълон этилмайди.

Баланс – мувозанат, муттасил ўзгариб турувчи ҳодиса ёки тушунчанинг нисбатини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими. Иқтисодиёт соҳалари, моддий, тармоқлараро тўлов, қиймат, меҳнат ресурслари, ёқилғи-энергетика, фойда, асосий фондлар, ташқи савдо, тўлов, аҳоли пул даромадлари ва харажатлари ҳамда бошқа баланслар мавжуд.

Банк – кредит-молия муассасаси бўлиб, вақтинча бўш пул воситаларини бир жойга тўплаш, корхоналарга ва умуман пулга муҳтожларга маълум ҳақ (фоиз) эвазига қарз бериш, пул ҳисоб-китобларини амалга ошириш, турли қимматбаҳо қоғозлар чиқариш, олтин ва чет эл валюталари билан боғлиқ муаммоларни бажариш ва бошқалар билан шуғулланади.

Банкротлик (*итал. bancrotto – айнан, синган курси*) – синиш; фуқаро, корхона, фирма ёки банкнинг маблағ етишмаслигидан ўз мажбуриятлари бўйича қарзларни тўлашга қурби етмаслиги.

Бож, бож пули – (*араб. йлпон, солик*) – божхона назорати остида давлат томонидан мамлакат чегарасидан олиб ўтиладиган импорт товарлар, мол-мулк ва қимматбаҳо буюмлардан ундириладиган пул йиғимлари. У билвосита солиқ бўлиб, унинг мол чиқариш, мол киритиш ва мамлакат ҳудуди орқали ташиб ўтказиш учун (транзит) ундириладиган турлари мавжуд.

Божхона – чегара орқали ўтказиладиган жами юкларни назорат қиладиган давлат муассасаси. У бож назоратини ўрнатиш ва белгиланган бож тўловларини ушлаб қолиш билан шуғулланади. Б. муассасалари ташқи савдода мамлакат ман-

фаати таъминланишини назорат қилади, божхона харажатларини бажаради ҳамда божхона қоидалари бузилишига ва контрабандага қарши кураш олиб боради. Божхоналар денгиз ва дарё портларида, темир йўл станциялари ва автомобил йўлларининг чегара пунктларида, халқаро аэропортлар ва йирик шаҳарларда жойлашади.

Бож иттифоқи – икки ёки бир неча давлатларнинг бошлар бўйича ўзаро чегараларини бекор қилиш ва ягона бож тарифи жорий этиш юзасидан ўзаро келишуви.

Божхона йиғими – молларни божхона омборида сақланганлиги, божхона ҳужжатларининг расмийлаштирилганлиги ва унинг бир неча нусхада тайёрлаб берилганлиги учун ундириладиган пул йиғимлари.

Божхона тарифи – мамлакатга киритилаётган импорт моллар ва баъзи ҳолларда экспортга чиқарилаётган моллардан ушланиши лозим бўлган бож тўловларининг системалаштирилган рўйхати (номи). Б.Т. мол классификаторлари асосида ташкил топади. Молларни гуруҳларга, гуруҳлар ичида кичик гуруҳларга маълум бир хил белгилари бўйича белгиланиши мол классификацияси дейилади. Ҳозирги вақтда халқаро савдо алоқаларида энг кўп қўлланиладиган мол классификаторларида улар кенг кўламда системалаштирилган.

Бозор интервенцияси – миллий ёки регионал бозорга ташқаридан суқилиб кириш ва уни тобе этиш. Хорижий товар ишлаб чиқарувчилар ўз товарлари билан муайян мамлакат ёки ҳудуд бозорини ҳимоя қиладиган тўсиқларни бартараф этиб, бозорга кириб олади ва шу ердаги товар ишлаб чиқарувчилар билан рақобат қилади. Бунинг учун улар ҳар хил воситалардан фойдаланадилар: демпинг экспорт (ички бозорлардан ҳам паст баҳоларда экспорт) ишлатиш, юқори бож тўловларига ҳам рози бўлиш, бозори чаққон ерларда корхоналар қуриб, товар чиқариш, импорт қилувчи мамлакат ёки ҳудудга моддий ёрдам кўрсатиш, сиёсий тазйиқ ўтказиш ва бошқалар.

Бозор муҳофазаси – миллий бозорнинг ёки айрим то-

варлар бозорининг, давлатнинг экспорт-импортини тартибга солувчи тадбирлар воситасида ҳимоя қилиниши. Б.М. четдан товар келтиришни чеклаш, тақиқлаш ёки бож тўловини ошириш орқали амалга оширилади.

Бойкот (инг. *boycott*) – норозилик билдириш учун бирон-бир иқтисодий фаолиятни амалга оширишдан бош тортиш. Иқтисодий алоқа қилувчи томонларнинг манфаати ўзаро зид келиб қолганда уларнинг бири бойкот эълон қилади, келишилган шартномани бажариш тўхтатилади. Савдо-сотиқ ишларида бойкот товарларни етказиб туришдан бош тортиш, олдин белгиланган нархдан воз кечиб кўринишларида юз беради.

Валюта (итал. *valuta*, лат. *valere*) – қадрламоқ, қийматлар – мамлакатнинг пул бирлиги ва унинг типи (олтин, кумуш, қоғоз): пулга тенглаштирилган тўлов воситалари; пул ҳисоб-китобларини тақозо этадиган халқаро иқтисодий айирбошлаш жараёни ва бошқа алоқаларда қатнашади.

Валюта аукцион – чет эл валютасининг миллий валютага ким ошди савдоси орқали келишилган нархларда сотилиши.

Валюта бозори – чет эл валютаси, чек, вексель, перевод (ўтказмалар), аккредитив ва бошқа қимматбаҳо қоғозларни сотиш, сотиб олиш ва алмаштириш.

Валюта муносабатлари – валюта ва пул бозорларида халқаро ҳисоб-китоблар, кредит ва валюта харажатларини амалга ошириш йўлида давлат муассасалари, хусусий ташкилотлар, фирмалар, корхоналар ўртасидаги жорий алоқалар: мамлакатлар ўртасидаги турли хил хўжалик алоқаларига хизмат қиладиган иқтисодий муносабатлар.

Валюта интервенцияси – йирик давлатлар, молиявий гуруҳлар томонидан валюта бозоридаги муносабатларга миллий ёки чет эл валюталарининг курсини ошириш ёки тушириш мақсадида чет эл валютасининг катта суммасини ёки олтинни сотиб олиш ёки сотиш орқали аралашуви. Мамлакат ўз валютаси курсини оширишдан манфаатдор бўлса, банк ва хазина ўз ихтиёридаги чет эл валютасини сотиб, миллий валютани харид қилади; ўз

валютаси курсини камайтириш учун эса, чет эл валюта-сини кўп миқдорда сотиб олади, миллий валютани сота бошлайди. В.И.ни марказий банклар амалга оширади.

Валюта сиёсати – давлат ва марказий банклар томонидан пул ва валюта муомаласи доирасида пулнинг харид қувватига ҳамда мамлакат иқтисодиётига таъсир кўрсатиш мақсадида ўтказиладиган тадбирлар мажмуаси.

Давлат бюджети – давлат даромадлари ва харажатларининг пул билан ифодаланадиган йиллик ҳисоби, мажмуи.

Давлат қарзи – давлатнинг ўз фуқаролари, банклар, корхона ва ташкилотлар, хорижий мамлакатлардан қарзи. Давлат ўз харажатларини даромади билан қоплай олмай қарз олади, қарз ҳисобидан ўз бюджетининг камомadini вақтинча қоплайди. Давлат заёмлар чиқариб, уларни аҳолига, корхона ва ташкилотларга сотади. Улар давлат қарзининг гувоҳномаси бўлади.

Давлатнинг иқтисодий вазифалари – иқтисодий тизимнинг амал қилишига шарт-шароит яратиш ва иқтисодиётни тартибга солиш, иқтисодий юксалиш, халқ турмуш даражасининг ўсиши ва турмуш шароитларининг яхшила-нишини таъминлашга қаратилган маъмурий, ҳуқуқий ва иқтисодий чора-тадбирлар мажмуасидан иборат.

Даромадларни индекслаш – истеъмол буюмлари нархлар индексининг ошишига мувофиқ равишда аҳолига тўланадиган иш ҳақи, нафақа, пенсия, стипендия ва бошқа тўловлар миқдорининг оширилиши.

Даромадларни музлатиш – аҳоли пул даромадларининг ўсишини секинлаштириш ёки тўхтатиб қўйишга қаратилган сиёсат ҳамда қўлланиладиган чора-тадбирлар мажмуи. Бунда икки мақсад кўзланади: 1) пулнинг бозор муомаласига тушишини сусайтириш орқали инфляцияга қарши туриш; 2) аҳоли даромадини ўстирмай, давлат, корхоналар даромадларини ошириб қўшимча жамғарма ҳосил қилиш ва шу йўл билан инвестиция учун имкон бериб, иқтисодий ўсишни таъминлаш.

Девальвация – мамлакат савдо ва тўлов балансининг

кескин ёмонлашуви, валюта резервининг ҳолдан тойиши, халқаро валюта бозорларида миллий валюта курсининг пасайиши билан боғлиқ равишда миллий пул бирлиги қийматининг расмий тартибда пасайтирилиши.

Жаҳон бозори – халқаро меҳнат тақсимоти орқали бир-бирига боғланган мамлакатлар ўртасидаги барқарор олди-сотди муносабатлари.

Импорт (*лот. importo – киритаман*) – ички бозорда со-тиш учун чет эллардан келтирилган товар ва хизматлар.

Инвестиция (*лот. кийинтирмак*) – ишлаб чиқаришни ривожлантириш мақсадида ёки чет элларда иқтисодийнинг турли тармоқларига капитал киритиш (қўйиш). Молиявий инвестиция, акция, облигация ва бошқа қимматбаҳо қоғозларни сотиб олиш; реал инвестиция мамлакат ичкарисида ва чет элларда ишлаб чиқаришга капитал киритиш (қўйиш), шунингдек, ёш мустақил давлатларга қарз ва субсидиялар бериш шаклларида амалга оширилади.

Инфляция (*лот. inflatio – шишиш, кўчиш, кўтарилиш*) – пулнинг қадрсизланиши; муомаладаги пул массасининг товарлар массасидан устунлиги натижасида то-вар билан таъминланмаган пулларнинг пайдо бўлиши.

Ишсизлик – аҳоли иқтисодий фаол қисмининг ўзига иш топа олмасдан қолиши. Меҳнатга лаёқатли бўлиб, ишлаш-ни хоҳлаган, лекин иш билан таъминланмаган ишчи кучи.

Иқтисодий давлат томонидан тартибга солиш мақсади – ижтимоий ва иқтисодий барқарорликни таъминлаш, иқтисодий тизимни мустаҳкамлаш ва уни ўзгартириб турувчи шароитга мослаштиришга қаратилади.

Иқтисодий жиноятлар – миллий иқтисодийга, унинг тармоқлари ёки соҳаларига, корхона, ташкилот ва муассасалар ҳамда фуқароларга зиён етказадиган ёнгики зиён етказиши мумкин бўлган, жиноят қонунини назарда тутилган ижтимоий хавфли қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик)дир. Бундай жиноятларнинг содир этилиши натижасида жамият, давлат, хўжалик субъектларига, айрим фуқароларга моддий зиён етказилади, жамиятнинг иқти-

содий негизларига тажовуз қилинади. Уларга: 1) ўзгалар мулкини талон-тарож қилиш; 2) ўзгалар мулкини талон-тарож қилиш билан боғлиқ бўлмаган жиноятлар; 3) иқтисодиёт асосларига қарши жиноятлар; 4) хўжалик фаолияти соҳасидаги жиноятлар киради.

Иқтисодиёт асосларига қарши жиноятларга мамлакат манфаатларига хилоф равишда битимлар тузиш, қалбаки пул ёки қимматли қоғозлар ясаш, уларни ўтказиш, валюта билан қонунга хилоф равишда муомала қилиш, чет эл валютасини яшириш, сохта тадбиркорлик, сохта банкротлик, банкротликни яшириш, божхона тўғрисидаги қонунларни бузиш, рангли металллар, уларнинг парча ва резги чиқитларини тайёрлаш, олиш, улардан фойдаланиш ҳамда сотиш қоидаларини бузиш кабилар киради.

Иқтисодий ислохотлар – хўжалик юритиш тизимида, иқтисодиётни бошқаришда, иқтисодий сиёсатни амалга ошириш йўллари ва усулларида йирик қайта қуришлар, ўзгартиришлар, иқтисодий тизимни такомиллаштириш ёки эски тизимлардан янгисига ўтиш мақсадида амалга оширилади. Ислохотлар иқтисодий тизимнинг самарадорлиги қониқарсиз бўлган, иқтисодий инфлязия ва тангликлар юз берган, кишиларнинг эҳтиёжларини етарли даражада қондирмаган ҳолларда, мамлакат ўз тараққиётида бошқа мамлакатлардан орқада қолган шароитларда ўтказилади. Иқтисодий ислохотлар ларзаларсиз, аниқ мақсадлар кўзланган ҳолда, парламент қабул қилган қонунларга биноан ва давлат раҳбарлигида амалга оширилади.

Иқтисодий манфаатлар – иқтисодий фаолият иштирокчилари (субъектлари)нинг ўзлари томонидан анланган ва уларни фаолиятта ундовчи ҳаётий эҳтиёжлари, иқтисодий фаолиятни ҳаракатлантирувчи куч. Амал қилиш даражасига кўра яқка шахс, гуруҳий ёки корпоратив, миллий ёки умумдавлат миқёсидаги иқтисодий манфаатлар мавжуд.

Иқтисодий мустақиллик – миллий иқтисодиётнинг чет давлатларга боғлиқлигини камайтириш ва миллий манфаатларга хизмат қилиши учун шарт-шароитларнинг таъминланиши. Унинг иқтисодиётнинг очиклиги, тараққиёт йўлини мустақил танлаш каби мезонлари мавжуд.

Иқтисодиётнинг очиклиги – мамлакат иқтисодиёти-нинг чет эл товарлари, капитали, ишчи кучи миграцияси учун муайян даражада очик бўлишини тақозо этади. Мамлакат чет эл билан иқтисодий алоқаларини ўз миллий манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ва эркин юритади.

Иқтисодий сиёсат – мамлакат мақсадлари, вазифалари, манфаатларига мувофиқ ҳолда иқтисодий ва ижтимоий жараёнларга муайян йўналиш бериш, иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш ва бошқариш соҳасидаги давлат, ҳукумат фаолиятининг бош йўналиши, тадбирлари тизими. И.С. аграр, таркибий, инвестиция, молия-кредит, ижтимоий, ташқи иқтисодий фаолият, илмий-техника, солиқ, бюджет соҳаларидаги сиёсатни ўз ичига олади.

Иқтисодий тараққиёт йўлини мустақил танлаш – ҳар бир мамлакат келажагини ўз имкониятлари ва миллий хусусиятларига қараб белгилайди ва унга эришиш воситаларини эркин танлайди.

Иқтисодий хавфсизлик – миллий иқтисодиёт мустақиллигининг, унинг барқарорлиги, мустаҳкамлиги, доимо янгиланишга ва ўз-ўзидан такомиллашиб боришга қодирлигини таъминловчи шарт-шароитлар ва омиллар йиғиндисидир. И.Х. иқтисодиёт ва ҳокимият институтларининг шундай ҳолатики, бундай ҳолатда мамлакат миллий манфаатларининг кафолатли ҳимоя қилинганлиги, мамлакат иқтисодий ривожланишининг ижтимоий йўналтирилганлиги, ички ва ташқи жараёнларининг энг ноқулай шароитларида ҳам мудофаа салоҳияти етарли даражада таъминланган бўлади.

Ички иқтисодий хавфсизлик – табиий, техникавий, иқтисодий, инфратузилмавий, ижтимоий, микро ва макро иқтисодий ривожланишнинг ҳамда турли бекарорлик, тангликни келтириб чиқарувчи ички ва ташқи таҳдидлар таъсиридан ҳимоя қилувчи ички иммунитетлар билан боғлиқдир.

Иқтисодий таҳдид – жамият, давлат ва уларнинг субъектлари алоҳида шахснинг нормал ҳаёт фаолиятига, улар манфаатларини рўёбга чиқаришга тўсқинлик қилувчи, уларга

зиён, зарар-заҳмат келтирувчи, хавф-хатар тугдирувчи омиллар, шарт-шароитлар ва воқеликларни ифодалайди.

Иқтисодий шпионаж – рақибга зарба бериш, рақобат курашида енгиш, хўжалик фаолиятида ўзиб кетиш мақсадида тижорат сири ҳисобланган маълумотларни яширинча тўплашга қаратилган хуфёна фаолият.

Иқтисодий қонунбузарлик – хўжалик юритиш амалиётида белгиланган ва қарор топган қонун-қоидалар ҳамда мезонларга зид хатти-ҳаракат ёки ҳаракатсизлик.

Контрабанда (*итал. contrabando*) – давлат чегарасидан моллар, қимматбаҳо буюмлар ва бошқа нарсаларни қонунга хилоф (яширинча) усуллар билан ўтказиш, шунингдек, тақиқланган молларни олиб ўтиш учун ноқонуний ҳаракатлар қилиш.

Корхона (фирма)нинг иқтисодий хавфсизлиги – унинг ҳаётий муҳим манфаатларига хавф солувчи ички ва ташқи таҳдид, тажовузлардан маъмурият ва персонал томонидан амалга оширилган ҳуқуқий, ташкилий-иқтисодий, инженерлик-техника характеридаги чора-тадбирлар туфайли вужудга келтирилган ҳимояланганлик ҳолатидир.

Коррупция – мамлакат иқтисодий ресурсларига, давлат мулкини тақсимлаш жараёнларида унинг бир қисмига эга бўлиш мақсадида уюшган жиноий гуруҳнинг шахсий бойлик орттириш мақсадлари ва уруғ-аймоқларининг манфаатларини давлат манфаатларидан устун қўювчи давлат хизмати амалдорларини ўз домига илинтириб, улардан фойдаланиши ва улар билан бирижиб, қўшилиб кетишидир.

Лицензия (*лот. licentia – эркинлик, ҳуқуқ*) – техникавий, иқтисодий, илмий янгиликлар эгасини уларни ишлатиш учун берадиган руҳсати; давлат ёки корхона, ташкилотлар томонидан бирон-бир иқтисодий фаолиятни бажаришга розилик бериш; ихтироларга, техник янгиликларга, ишлаб чиқариш тажрибаси, ишлаб чиқариш сирлари, тижорат ахборотларидан маълум вақтгача фойдаланиш учун берилади. Лицензия давлат томонидан ташқи савдо, корхона очиш, қазилма бойликлардан фойдаланиш учун ҳам берилади.

Мамлакатнинг чет эллардан олган қарзининг меъёрида бўлиши – четдан олинган қарзнинг меъёридан ошиб кетишига, молиявий қарамликнинг вужудга келишига йўл қўймаслик мақсадида қарздорлик меъёрини назорат қилиш. Одатда, қарз миқдори ЯИМнинг 50%идан ортмаслиги, шунингдек, қарзни экспортдан тушган валюта ҳисобидан қоплаш имкониятининг мавжудлиги шартдир.

Мамлакатнинг (товарнинг) рақобатчилик қобилияти, рақобатбардошлигини баҳолаш – бошқариш муаммолари бўйича Европа Форуми халқаро ташкилоти доимий равишда мамлакатларнинг рақобатчилик қобилиятини (рақобатга бардошлилигини) белгилаш юзасидан кузатишлар олиб боради. Бунда 340 га яқин кўрсаткичлар ва 100 дан ортиқ баҳолардан фойдаланилади. Таҳлил маълумотлари 10 та омил бўйича гуруҳланади:

1) иқтисодий имконияти, салоҳияти (потенциали) ва иқтисодий ўсиш суръати тезлиги;

2) саноат ишлаб чиқаришининг самарадорлиги;

3) илмий-техникавий ривожланиш даражаси, илмий-техника ютуқларини ўзлаштириш суръати;

4) халқаро меҳнат тақсимоотида қатнашиш;

5) молиявий пул тизимининг барқарорлиги;

6) иқтисодиётни тартибга солишда давлат таъсири;

7) ишлаб чиқарувчиларнинг ихтисос ва малака даражаси;

8) меҳнат, иқтисодий ресурслар, манбалар билан таъминланганлиги;

9) иқтисодий, молиявий вазиятнинг барқарорлиги;

10) ички сиёсий вазиятнинг барқарорлиги.

Миллий давлат чегараларининг мавжудлиги ва дахлсизлигини ҳимоя қилишда миллий валюта ва божхона хизматидан фойдаланиш. Миллий пул бирлиги мамлакатдаги ягона тўлов воситаси ҳисобланади. Товар ва хизматларни фақат шу пулга сотиб олиш ва сотиш билан мамлакат товарларининг четга тартибсиз чиқиб кетишига йўл қўйилмайди. Божхона тўловлари, лицензиялар ҳамда квоталар орқали экспорт ва импорт тартибга солинади.

Миллий мулкнинг қарор топиши – муайян мамлакатнинг моддий ва маънавий бойликлари шу мамлакатдаги турли мулк соҳиблари эгаллигида бўлиши, уларнинг бу мулкка мустақил эгаллик қилиши, улардан фойдаланиш ва эркин, чет эл тазйқисиз тасарруф этиш ҳуқуқи таъминланиши керак; миллий корхоналар ва ташкилотларнинг мамлакат иқтисодиётидаги салмоғи ундаги чет эл мулки салмоғидан катта бўлишини таъминлаш.

Миллий манфаатларнинг устуворлиги – мамлакат иқтисодиёти миллий манфаатга хизмат қилиши, яратилган даромадлар катта қисмининг мамлакатда қолиши, унинг катта қисмини чет элга релатриация йўли билан олиб чиқиб кетилмаслиги, ишлаб чиқариш тузилмаси миллий доирадаги такрор ишлаб чиқаришни таъминлай олиши ҳамда ишлаб чиқариш натижалари мамлакат аҳолиси фаровонлигига хизмат қилиши керак.

Наркобизнес – соф наркотик моддалар таркибида шундай моддалар бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва сотиш орқали даромад топиш.

Оч пуллар, “қайноқ пуллар” – 1) қўйилмаларнинг янада ишончлироқ бўлиши ҳамда кўпроқ фойда олиш мақсадида қисқа муддатли асосли чайқов капиталининг мамлакатлараро кўчиб юриши. Сиёсий, иқтисодий беқарорликлар, сабаблар, девальвация, ревальвация хавфи, валютани чеклаш оч пуллар кўчишига сабаб бўлади. Бирор мамлакатта “оч пул”нинг ёпирилиб келиши унинг хўжалик ва молжиявий аҳолини кескинлаштиради ҳамда ёмонлаштиради.

Преференциал (имтиёзли) бож тўлови – ривожланаётган мамлакатлардан келтирилган импорт молларига қўйиладиган бож тўлови. Божхона тарифларига қайд қилинадиган бож тўловлари қуйидаги уч кўринишда бўлади: 1) Адвалер бож тўлови – молнинг баҳосига нисбатан фойда белгиланадиган ва ундириб олинадиган бож пули; 2) Специфик (ўзига хос) бож тўлови – молнинг оғирлиги, ҳажми ёки донасидан маълум бир сумма кўринишида ундириладиган бож пули; 3) Аралаш бож тўлови – моллар-

дан бир вақтнинг ўзида ҳам адвалер, ҳам специфик бож тўлови кўринишида ундириладиган бож тўлови.

Протекционизм (фран. *protectionnisme*, лот. *protectio* – ҳимоя) – давлатнинг миллий иқтисодиётининг чет эл рақобатидан ички бозорни чет эл товарларининг кириб келишидан ҳимоя қилишга қаратилган иқтисодий сиёсати. Протекционизм экспортни рабатлантириш, импортни чеклаш, импорт молларидан бож ҳақларини ошириш ва шунга ўхшаш бошқа тадбирларда ўз ифодасини топади.

Рақобат, конкуренция – бозор субъектлари иқтисодий манфаатларининг тўқнашишидан иборат бўлиб, улар ўртасидаги фойда ва кўпроқ нафликка эга бўлиш, ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун курашни англатади.

Рақобатчилик қобилияти, рақобатбардошлик (конкурентоспособность) – товар (мол)нинг бозордаги шунга ўхшаш товар (мол)ларга нисбатан барча сифат ва иқтисодий кўрсаткичларини таққословчи тавсифи. Агар товар (мол)нинг иқтисодий кўрсаткичлар бўйича устунлиги сезилса, унинг рақобатчилик қобилияти юқори бўлади. Товарнинг рақобатчилик қобилияти уни ишлаб чиқарган корхона ва мамлакатнинг нуфузи, обрў-эътиборини билдиради, уларга бозорнинг ишончини оширади. Бу қобилият қанчалик юқори бўлса, мол шунчалик кўп ва тез сотилади, ишлаб чиқарувчи (сотувчи) шунчалик кўп фойда кўради.

Таркибий ишсизлик – ишлаб чиқариш ва ялпи талаб таркибидаги ўзгаришлар натижасида вужудга келган ишсизлик.

Ташқи савдо баланси – экспорт ва импорт ўртасида пул шаклида ифодаланган нисбат бўлиб, ташқи савдо ҳолатини ифодалайди. Савдо баланси икки турга бўлинади: **Актив баланс** – экспорт-импортдан ортиқ ва мамлакатга ташқаридан валюта оқиб келиб, молиявий аҳвол фаоллашади; **Пассив баланс** – экспорт-импортдан устун, мамлакатдан валюта чиқиб кета бошлайди, молиявий аҳвол заифлашади, мамлакатнинг четга қарздор бўлиб қолиш хавфи юзага келади.

Ташқи иқтисодий соҳада хавфсизлик – мамлакатнинг жаҳон бозорларидаги рақобатга бардошлилиги, миллий валюта ҳамда давлатнинг молиявий аҳволининг барқарорлиги билан тавсифланади.

Тижорат сир – ишлаб чиқариш ва савдо-сотиқнинг бевосита иштирокчиларигагина маълум бўлган ва бошқаларга эълон қилинмайдиган маълумотлар. Янги техника-технология, ишлаб чиқаришни янгичасига ташкил этиш, янги материалларни қўллаш, бошқаларда бўлмаган, ҳаётий цикли узун бўлган товарларни ўзлаштириш сир тугилади.

Товарлар рақобатчилик қобилиятини (рақобатбардошлилигини) оширишнинг усул ва йўллари – маҳсулотларнинг сифат ва иқтисодий кўрсаткичларини такомиллаштириш 5 та босқичда амалга оширилади. Биринчи босқичда, маркетинг хизмати ва сифат бўлими ходимларидан иборат гуруҳ “ғоявий ҳужум” усули билан маҳсулот сифатини оширишнинг самарали йўналишларини ишлаб чиқади. Иккинчи босқичда, бозор ҳақида аниқ маълумотларга ва бозор ишлари бўйича бой тажрибага эга бўлган эксперт гуруҳи томонидан харидорлар учун энг мақбул йўл танлаб олинади. Учинчи босқичда, маҳсулотни такомиллаштириш йўллари кузатилади ҳамда энг ноқулай ва қийин шароитда рақобатга муваффақиятли бардош берган маҳсулотлар танлаб олинади. Тўртинчи босқичда, молнинг тавсифини ошириш учун бир қатор тадбирлар амалга оширилади. Бешинчи босқичда, маҳсулотни такомиллаштириш йўналишлари, уларни ишлаб чиқаришдаги технологик жараёнлар ҳақидаги маълумотлар тегишли жадвалда кўрсатилади.

Тўлов баланси – мамлакатнинг чет элга тўлайдиган пули билан унга чет элдан тушадиган пул ўртасидаги нисбат. Тўлов туркумига ташқи қарз, унинг фоизи, четдан олинган товар ва хизматлар ҳақи, хориж инвестицияси, хорижда дипломатик ишларни ва иқтисодий алоқаларни юритиш харажатлари, фуқароларнинг чет элга пул ўтказишлари. Четдан келадиган тушумлар, бошқа давлатлар қай-

тарган қарзлар, уларнинг фоизлари, хориждаги корхоналар ва ташкилотлардан ўтказилган фойда, экспорт қилинган товарлар ва хизматлар ҳақи, чет эл фуқаролари, корхона ва ташкилотлар ўтказган пулдан иборат бўлади.

Фрикцион ишсизлик – ишдан бўшаб қолиб, ўз малакасига мос иш қидираётган ва иш ўринлари бўшагини кутаётган ишсизлар.

Хавфсизлик – ҳар қандай хавф-хатардан ўзини ҳимояланган деб ҳисобловчи инсон руҳининг хотиржам ҳолати; инсоният ҳаётининг турли соҳаларида вужудга келадиган хавф-хатар, таҳдидлардан ҳимояланганлик кафолатланган.

Хавф-хатар – жамият, давлат, хўжалик субъекти, шахс ҳаёт фаолиятига, ривожланишга таҳдид солувчи потенциал ёки реал куч, омил, шарт-шароит, вазият.

Хуфёна (яширин) иқтисодиёт – давлат статистика органларида ҳисобга олинмаган, гайриқонуний ва иқтисодий фаолиятга тескари бўлган ҳаракатлар йиғиндиси.

Хўжалик фаолияти соҳасидаги иқтисодий жиноятлар – сифатсиз маҳсулот чиқариш ёки сотиш этил спиртли, алкаголли маҳсулот ва тамаки маҳсулотларини қонунга ҳилоф равишда ишлаб чиқариш ёки муомалага киритиш, савдо ёки воситачилик фаолияти билан қонунга ҳилоф равишда шуғулланиш, савдо ёки хизмат кўрсатиш қоидаларини бузиш фаолияти билан лицензиясиз шуғулланиш, қонунга ҳилоф равишда ахборот тўплаш, уни оппор қилиш ёки ундан фойдаланиш, рақобатчилиқни обрўсизлантириш кабилардан иборат.

Хориж капитали устидан самарали назорат – хориж капитали томонидан миллий табиий бойликларнинг талон-тарож қилинишига, экологияга зарар етказишга, иш ўринларини қисқартиришга, миллий капитални сиқиб қўйишга йўл бермаслик мақсадида қўлланиладиган назорат воситалари ва усуллари мажмуаси.

Циклик ишсизлик – иқтисодий циклнинг инқироз фазаси билан боғлиқ равишда вужудга келадиган ишсизлик.

Чайқовчилик – турли молларни арзон олиб, қиммат сотиш билан даромад топишни кўзлайдиган фаолият, ман

этилган тижорат иши; хуфёна иқтисодиётнинг бир қисми. Чайқовчилик объекти тақчил (дефицит) товарлардир.

Чегара олди савдоси – давлат чегараларидаги махсус жойларда мамлакатлар ўртасида ташкил қилинган ўзаро олди-берди савдоси; савдо ва тўлов битимлари, йиллик протоколлар асосида қўшни давлатлар чегара олди музофотларининг савдо ташкилотлари ва фирмалари томонидан амалга ошириладиган халқаро товар айирбоплаш тури.

Шахснинг иқтисодий хавфсизлиги – унинг ҳаётий манфаатлари, яъни яшаш ва шахсий дахлсизлик, эркин меҳнат қилиш, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш, мулкдор бўлиш, ҳаётий истеъмол эҳтиёжларини қондириш, саломатлигини сақлаш, билим олиш ва касбга эга бўлиш, қариганда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқларининг ҳимояланганлигини ифодалайди.

Энг паст бож тўлови – ўзаро савдо шартномалари ва келишувлари асосида узоқ йиллардан буён савдо-сотиқ қилиб келаётган мамлакатлар молларига қўйиладиган бож пули.

Энг юқори бож тўлови – ўзаро савдо шартномалари ва келишувлари бўлмаган мамлакат молларига қўйиладиган бож тўлови.

Экспорт (*инг. export, лот. exportare – четга чиқариш*) – товарлар, хизматлар ва капитални, ишчи кучини мамлакат ташқарисига чиқариш.

Экспорт потенциали (салоҳияти) – чет элга товар ишлаб чиқариб сотиш имконияти; корхоналар, тармоқлар ва айрим мамлакатларнинг хорижга товар чиқариб, чет эл бозорида рақобат қила билиш қобилияти, шу ҳисобига валюта тўплай олиши, даромад ола билишини англатади.

Эмбарго (*исп. тақиқлаб қўйиш*) –

1) мамлакат ташқарисига мол, олтин, валюта ва бошқаларни чиқариш ёки киритишни тақиқлаб қўйиш, чет мамлакатга қарашли кемалар, юклар ва жиҳозларни ушлаб қолиш;

2) бошқа мамлакатларнинг ҳуқуқни бузиш ҳаракатларига жавобан ҳукумат томонидан бошқа мамлакат ёки ўз

кемаларининг мамлакат портидан чиқиб кетишини талаб этиши. Эмбарго иқтисодий ва сиёсий сабабларга кўра ҳукумат томонидан жорий этилади.

Ўзгалар мулкни талон-тарож қилиш билан боғлиқ иқтисодий жиноятларга – моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва меҳнат маҳсулоти бўлган бойликларни тақсимлаш соҳасидаги ижтимоий муносабатларга тажовуз қилувчи жиноятлардан энг хавфлиси ҳисобланади. Ўзгалар мулкни ўзлаштириш усулига Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига талон-тарож қилишнинг: босқинчилик, товламачилик, ўзлаштириш (растрата), фирибгарлик, ўғрилик каби шакллари киритилган (164-169-моддалар). Талон-тарожнинг предмети моддий қиймати пул баҳосига эга бўлган ва ўзгалар мулки ҳисобланган пул, қимматбаҳо қоғозлар ва шакллардир.

Ўзгалар мулкни талон-тарож қилиш билан боғлиқ бўлмаган жиноятларга – алдаш ёки ишончни суиистеъмом қилиш йўли билан мулкий зарар етказиш, жиноий йўл билан топилган мулкни олиш ёки ўтказиш, мулкни қўриқлашга виждонсиз муносабатда бўлиш, мулкни қасдан нобуд қилиш ёки унга зарар етказиш, ахборотлаштириш қоидаларини бузиш каби қилмишлар киради. (ЎЗР. Жиноят кодексининг 170-174-моддалари).

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. —Т.: Ўзбекистон, 2009.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Марказий банк тўғрисида»ги Қонуни, 1996 йил 25 апрель.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонуни, 1996 йил 25 апрель.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Кредит уюшмалари тўғрисида»ги Қонуни, 2002 йил 4 апрель.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги Қонуни. 1998 йил 30 апрель.
6. Ўзбекистон Республикасининг «Чет эл инвесторлари ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида»ги Қонуни. 1998 йил 30 апрель.
7. Ўзбекистон Республикасининг «Валютани тартибга солиш тўғрисида»ги Қонуни, (янги таҳрири), 2003 йил 11 декабрь.
8. Ўзбекистон Республикасининг «Банк сирини тўғрисида»ги Қонуни, 2003 йил 25 апрель.
9. Ўзбекистон Республикасининг «Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги Қонуни (янги таҳрири), 2003 йил 29 август.
10. Ўзбекистон Республикасининг «Хусусий корхона тўғрисида»ги Қонуни, 2003 йил 11 декабрь.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон иқтисодиётида хусусий секторнинг улуши ва аҳамиятини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони, 2003 йил 24 январь.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Пул масъасини чеклаш ва молия интизомига риоя этиш масъулиятини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони, 2002 йил 30 март.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хорижий сармоя иштирокидаги корхоналар томонидан тайёр истеъмол моллари ишлаб чиқаришни кўпайтиришни рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони, 2003 йил 20 июнь.
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Бозор ис-

лоҳотларини чуқурлаштириш ва иқтисодий янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони, 2005 йил 14 июнь.

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони, 2005 йил 14 июнь.

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тадбиркорлик субъектлари томонидан тақдим этиладиган ҳисобот тизимини такомиллаштириш ва уни ноқонуний талаб этганлик учун жавобгарликни кучайтириш тўғрисида»ги Қарори, 2005 йил 15 июнь.

17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Банк тизимининг молиявий барқарорлигини янада ошириш ва инвестициявий фаоллигини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2010 йил 6 апрелдаги ПҚ-1317-сонли Қарори.

18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2011-2015 йилларда республика молия-банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва барқарорлигини ошириш ҳамда юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг устувор йўналишлари тўғрисида»ги ПҚ-1438-сонли Қарори, 2010 йил 26 ноябрь.

19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2011-2015 йилларда Ўзбекистон саноатини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида»ги ПҚ-1442-сонли Қарори, 2010 йил 15 декабрь.

20. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: Ўзбекистон, 1995.

21. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққийёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.

22. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1998.

23. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. - Т.: Ўзбекистон, 1999.

24. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. 8-ж -Т.: Ўзбекистон, 2000.

25. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. -Т.: Ўзбекистон, 2005.
26. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. - Т.: Ўзбекистон, 2010.
27. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. - Т.: Ўзбекистон, 2011.
28. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. - Т.: Ўзбекистон, 2011.
29. Каримов И.А. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади/ 2011 йилнинг асосий яқунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасидаги маъруза// Халқ сўзи, 2012 йил 20 январь.
30. Абалкин Л. Динамика и противоречия экономического роста / / Экономист, №1 2001.
31. Абулқосимов Х.П., Холмуратова Г.П., Жуманиязова М. Ўзбекистонда хотин-қизларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволини яхшилаш масалалари. - Т.: ТМИ нашриёти, 2004.
32. Абулқосимов Х.П. Шаклланаётган бозор иқтисодиётида инсон омили ва уни фаоллаштириш йўллари. -Т.: ТМИ нашриёти, 2005.
33. Абулқосимов Х.П. Иқтисодий хавфсизлик – Т.: Akademiya, 2006.
34. Абулқосимов Х.П. Ўзбекистонда иқтисодий ислохотлар. - Т.: Akademiya, 2008.
35. Абулкасимов Х.П. Приоритеты реформирования и модернизации экономики Республики Узбекистан.-Т.: Akademiya, 2010.
36. Архипов А., Городецкий А., Михайлов Б. Экономическая безопасность: оценки, проблемы, способы обеспечения // Вопросы экономики. №2. 1994.
37. Барлтроп К, Макнотон Д. Банки на развивающихся рынках. Т.2. Интерпретирование финансовой отчетности. - М.: Финансы и статистика, 1994.

38. Барбин В. Экономическая безопасность государства. - М.: Аванти, 2001.
39. Бозор иқтисодиёти назарияси ва амалиёти. /Е.Абдуллаев ва бошқалар. -Т.: Ўқитувчи, 2000.
40. Бурцев В. Основные условия государственной финансовой безопасности // Экономист, №9, 2001.
41. Бизнес и безопасность. Толковый терминологический словарь. -М.: Бек, 1995.
42. Вашекин Н.П., Дзлиев М.И., Урсул А.Д. Экономическая безопасность: институциональный подход. -М., 2000.
43. Ведута Е.Н. Стратегия и экономическая политика государства. - М.: Акад. Проект, 2004.
44. Вечканов Г.С. Экономическая безопасность.- СПб: Изд. "Вектор", 2007.
45. Вишняков Я.Д., Колосов А.В., Шемякин В.Л. Оценки и анализ финансовых рисков предприятия в условиях враждебной среды бизнеса. // Менеджмент в России и за рубежом. №3, 2000 г.
46. Волженкин Б.В. Экономические преступления. -СПб, 1999.
47. Военная экономика. Учебник/ под ред С.А.Бортянева. -М.: ВАГШ, 2003.
48. Глазьев С.Ю. Теория долгосрочного технико-экономического развития. - М.: изд. Вла-Дор. 1997.
49. Гордиенко Д.В. Основы экономической безопасности государства. Курс лекций: учеб-метод. пособие.- М.: Финансы и статистика; ИНФРА-М., 2009.
50. Дронов Р. Подходы к обеспечению экономической безопасности // Экономист №2, 2001.
51. Жондаров А.М., Петров А.А. Экономическая безопасность России: определения, гипотезы, расчеты // Безопасность. 1994. №3.
52. Захаров В. Промышленный шпионаж в российском интерьере. // Служба кадров. №2, 1998.
53. Исажонов А.А. Конкурентоспособность национальной экономики: мировой опыт и современные тенденции развития // Экономический вестник Узбекистана, 1999, №6.
54. Исажанов А.А. Иқтисодий хавфсизликнинг таъқи жиддат-

- лари // Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси, 1999. 12-сон.
55. Иқтисодий билим асослари/ Ҳ.Абулқосимов ва бошқалар. - Т.: Akademiya, 2010.
56. Клеонер Г.Б., Томбобоев В.М., Качалов Р.М. Предприятия в нестабильной экономической среде: риски, стратегии, безопасность. - М.: Экономика, 1997.
57. Колесов А.В. Экономическая безопасность. -М.: Финстатинформ, 1999.
58. Колесников В.В. Экономическая преступность и рыночные реформы: политико-экономические аспекты. - СПб., 1994.
59. Коуз Р. Фирма, рынок и права. - М., 1993.
60. Кочергина Т.Е. Экономическая безопасность. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2007.
61. Крысин А.В. Безопасность предпринимательской деятельности. - М.: Финансы и кредит, 1996.
62. Курс экономической теории. Учебник. 4-е доп. и перераб. изд. - АСА; 1999.
63. Ларичев В.Д. Как уберечься от мошенничества в сфере бизнеса: практическое пособие. - М.: Юристъ, 1996.
64. Маглакелидзе Т. Экологическая и экономическая безопасность: взаимосвязь и влияние на экономический рост. // Экономист, №6, 2002.
65. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы, политика. В 2-х томах. Т. 1. -М.: Республика, 1992.
66. Макроэкономические и региональные аспекты моделирования устойчивого экономического роста. Форум экономистов Узбекистана: [материалы], 14 декабря 2010г, Ташкент/ под ред. д.э.н. А.М.Садыкова; Ин-т прогнозирования и макроэкономических исследований, Программа Развития ООН.
67. Маликов Т.С., Жалилов П.Т. Бюджет-солиқ сиёсати. -Т.: Akademnashr, 2011.
68. Международная торговля. Экономическая безопасность и технология преступления. Учебно-практическое пособие. — М.: ЮЖ Книга, 2004.
69. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. -Т.: Ўзбекистон, 2000.

70. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. -М.: 1997.
71. Общая теория национальной безопасности Учебник - М, РАГС, 2003.
72. Основы экономической безопасности. /Под ред. Олейникова Е.А. М., ЗАО Бизнес школа «Интел-синтез», 1997.
73. Пахрутдинов Ш.И. «Таҳдид» тушунчаси: назарияси ва амалиёти. - Т.: Абу Али Ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 1998.
74. Пахрутдинов Ш.И. Таҳдид - ҳалокатли куч (мақола ва маърузалар тўплами). - Т.: Академия, 2001.
75. Пахрутдинов Ш.И. Барқарор тараққиёт ва раҳбар масъулияти. -Т.: Akademiya, 2011.
76. Прохожев А., Корнилов М. О проблеме критериев оценок экономической безопасности // Общество и экономика, № 4-5, 2003.
77. Сенчагов В.К. Экономическая безопасность: геополитика, глобализация, самосохранение и развитие. (Книга четвертая) Инт. экономики РАН. - М.: ЗАО Финстатинформ, 2002.
78. Сенчагов В.К. Экономическая безопасность как основа обеспечения национальной безопасности России // Вопросы экономики №8, 2001.
79. Селезнев А.О. Макрорегулирование экономики в свете положений теории роста // Экономист, №11, 2002.
80. Сланов М. Экономическая безопасность: сущность, критерии, формы // Транзитная экономика, 1998. №4.
81. Савинская Н.А. Устойчивость и экономическая безопасность банковской системы России. СПб, 1999.
82. Тухлиев Н., Таксанов А. Национальная экономическая модель. Узбекистана. - Т.: Ўқитувчи, 2000.
83. Чаплигин В.М. Секреты коммерческой безопасности. -М.: 1993.
84. Экономическая теория. // Колл. авт. К.Абдурахманов и др. -Т.: Шарқ, 1999.
85. Экономическая безопасность предприятий (фирмы). / Под ред Р.С.Седегова и др. - М.: Высшая школа, 1998.

86. Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. - М.: Изд-во РАГС, 2001.
87. Экономическая безопасность: производство - финансы - банки / Под ред. Сенчагова В.К. -М., ЗАО «Финстатинформ», 1992.
88. Экономика и организация безопасности хозяйствующих субъектов, 2-е изд – СПб.: Питер, 2004.
89. Эффективность антикризисных программ и приоритеты посткризисного развития: (на примере Узбекистана): Междунар. науч. - практ. конф.: [материалы], 12 апр. 2010. -Т.: Узбекистан, 2010. Ч. I и II.
90. Эркаев Б.А. Каримова Г.И., Абулқосимов Ҳ.П. Бозор иқтисодиёти давлат томонидан тартибга солиш воситалари. – Т.: Шарқ, 1996.
91. Узбекистан: десять лет по пути формирования рыночной экономики: АН РУз, Институт экономики. – Т.: Узбекистан, 2001.
92. Ўзбекистон Республикаси банк тизими/ муаллиф: Ф.М. Муллажонов [ва бошқ] умумий таҳрири остида. Тўлдирилган иккинчи насри. Т.: Ozbekiston, 2011.
93. Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ, 2003 йил - Т.: СИСМ, 2004.
94. Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ, 2004 йил - Т.: СИСМ, 2005.
95. Ўзбекистон 2009 йилги статистик ахборотномаси. - Т.: 2010
96. Ўзбекистон 2010 йилги статистик ахборотномаси. - Т.: 2011.
97. Ўзбекистон Республикаси иқтисодий-ижтимоий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги (1990-2010 йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларга мўлжалланган прогнозлари: статистик тўплам. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
98. Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги маълумотлари.
99. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
1-БОБ. ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИКНИНГ МОҲИЯТИ ВА МИЛЛИЙ ХАВФСИЗЛИК ТИЗИМИДА ТУТГАН ЎРНИ	
1.1. “Хавфсизлик” тушунчасининг моҳияти.....	5
1.2. Миллий хавфсизлик ва унинг таркиби.....	9
1.3. Иқтисодий хавфсизликнинг моҳияти ва таркибий элементлари.....	15
2-БОБ. ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИК ШАКЛЛАРИ ВА АСОСИЙ КЎРСАТКИЧЛАР	
2.1. Иқтисодий хавфсизликнинг намоён бўлиш шакллари.....	26
2.2. Иқтисодий хавфсизлик кўрсаткичлари.....	36
3-БОБ. ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИККА ТАҲДИДЛАР	
3.1. Иқтисодий манфаатлар ва таҳдидлар.....	45
3.2. Иқтисодий хавфсизликка ички таҳдидлар.....	51
3.3. Иқтисодий хавфсизликка ташқи таҳдидлар.....	57
4-БОБ. ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИКНИ ТАЪМИНЛАШ МЕХАНИЗМИ	
4.1. Иқтисодий хавфсизликни таъминлаш мақсади ва унинг институционал шароитларининг яратилиши.....	62
4.2. Иқтисодий хавфсизликни таъминлашда давлатнинг тартибга солувчилик вазифалари.....	67
4.3. Ўзбекистонда иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг устувор йўналишлари.....	71
5-БОБ. ШАҲСНИНГ ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ МУАММОЛАРИ	
5.1. Шахснинг эркинликлари ва иқтисодий мустақиллиги.....	78
5.2. Шахснинг ҳаётий муҳим манфаатлари ва унинг хавфсизлигига таҳдидлар.....	83
5.3. Шахснинг ижтимоий-иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш йўллари ва воситалари.....	87

6-БОБ. КОРХОНА (ФИРМА)НИНГ ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ

6.1. Корхонанинг иқтисодий манфаатлари ва фаолияти қоидалари.....	96
6.2. Корхонанинг иқтисодий манфаатлари ва хавфсизлигига таҳдидлар.....	101
6.3. Корхона (фирма) иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш.....	110

7-БОБ. ХЎЖАЛИК ФАОЛИЯТИНИНГ ПУЛ-МОЛИЯ СОҲАСИДАГИ ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИК

7.1. Молия муассасаларининг иқтисодий манфаатлари, молиявий оқимларга таҳдидлар.....	116
7.2. Пул муомаласи соҳасидаги иқтисодий таҳдидлар.....	122
7.3. Молия, пул-кредит тизимида иқтисодий хавфсизликни таъминлаш воситалари.....	127
7.4. Пул муомаласини мустақкамлаш ва банклар хавфсизлигини таъминлашнинг устувор йўналишлари.....	130

8-БОБ. ЭНЕРГЕТИКА СОҲАСИДА ХАВФСИЗЛИКНИ ТАЪМИНЛАШ

8.1. Энергетика ва энергия ташувчиларнинг иқтисодий ресурс сифатидаги моҳияти ва аҳамияти.....	140
8.2. Энергетика хавфсизлигининг моҳияти ва уни таъминлашнинг аҳамияти.....	147
8.3. Энергетика хавфсизлигини таъминлаш йўналишлари.....	151

9-БОБ. ОЗИҚ-ОВҚАТ ХАВФСИЗЛИГИ

9.1. Озиқ-овқат хавфсизлигининг моҳияти ва аҳамияти.....	160
9.2. Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги соҳасидаги таркибий ўзгаришлар - озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш омилли.....	165
9.3. Қишлоқ хўжалигини янада ривожлантириш ва озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш истиқболлари.....	174
9.4. Озиқ-овқат маҳсулотлари импорти хавфсизлигини таъминлаш.....	185

10-БОБ. ЭКОЛОГИК ХАВФСИЗЛИК ВА УНИ ТАЪМИНЛАШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

10.1. Экология муаммолари ва экологик хавфсизликка таҳдидлар.....	194
10.2. Ўзбекистонда экологик хавфсизликни кучайтиришнинг йўналишлари.....	202

11-БОБ. АХБОРОТ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИН- ЛАШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

11.1. Хизматлар бозори ва унинг хавфсизлигини таъминлаш.....	215
11.2. Ахборот хавфсизлигининг моҳияти ва унга таҳдидлар.....	219
11.3. Ахборот хавфсизлигини таъминлаш механизми.....	224
11.4. Ўзбекистонда ахборотни ҳимоялаш давлат тизими.....	228

12-БОБ. ХУФЁНА ИҚТИСОДИЁТ ВА КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ КУРАШ

12.1. Хуфёна иқтисодиётнинг мазмуни ва вужудга келиш сабаблари.....	235
12.2. Хуфёна иқтисодиётга қарши кураш усуллари.....	244
12.3. Ўтиш иқтисодиёти шароитида коррупция ва жиноий хуфёна иқтисодиётга қарши кураш.....	249

13-БОБ. МИНТАҚА ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ

13.1. Минтақа иқтисодиёти ва минтақавий сиёсат.....	253
13.2. Минтақа иқтисодий хавфсизлиги.....	262
13.3. Минтақа иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш механизми.....	268
13.4. Ўзбекистонда минтақани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш механизмини такомиллаштириш.....	273
13.5. Ўзбекистонда минтақани ривожлантиришни давлат томонидан тартибга солишни такомиллаштириш.....	283

14-БОБ. МАМЛАКАТНИНГ ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ

14.1. Жаҳон иқтисодий тизимида миллий иқтисодиётнинг тутган ўрни ва унинг манфаатларига таҳдидлар.....	289
14.2. Мамлакат иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш ва хавфсизлигини таъминлаш.....	293
14.3. Мамлакат ички иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш.....	296

15-БОБ. ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИК ВА МАМЛАКАТ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ

15.1. Ташқи иқтисодий фаолият ва миллий манфаатларга таҳдидлар.....	305
15.2. Хорижий инвестицияларни жалб этиш билан боғлиқ хавфсизлик ва мамлакатнинг рақобатбардошлиги.....	311
15.3. Халқаро иқтисодий ташкилотларда миллий манфаатларни ҳимоялаш ва иқтисодиёт рақобатбардошлигини таъминлаш йўллари.....	315
ИЗОҲЛИ ЛУҒАТ.....	325
ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	341

ҲАСАН АБУЛҶОСИМОВ

ДАВЛАТНИНГ ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИ

«Akademiya»
Тошкент 2012

Муҳаррир *Г. Абуллаева*
Дизайнер *Л. Тўйчиев*
Техник муҳаррир *К. Хакимов*
Нашр учун масъул *Б. Умаров*

Нашр. лицен. АЛ № 117 Босишга рухсат этилди . 10.11.11
Бичими 84x108 ¹/₃₂. Офсет босма. Шартли босма табоғи 22.0
Нашриёт ҳисоб табоғи 22.0 Адади 500
Тошкент, Ўзбекистон шохкўчаси, 45.

«YOSH KUCH PRESS MATBUOTI» МЧЖ
босмахонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент ш. Чилонзор тумани,
Сўғалли ота 5-уй.